

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Éder Zoltán: Az idegen szavak használata a televízióban

Sörös Anna: Kísérlet a norma fogalmának és aspektusainak rendszerezése

Szende Tamás: A politikai kultúra néhány nyelvhasználati-pragmatikai vonatkozása

Lukó György: Zsirai Miklós külföldi tudományos kapcsolatai

Mizser Lajos: Megjegyzések a magyar családnévhez

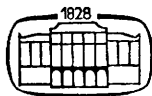
Kemény Gábor: Nyelvi képek gyakorisága, típusai és funkciója egy mai magyar szépprózai antológiában

Gy. Mészai Gabriella: Szabadvers és verszene

Bence Lóránt: Ikonicitás és szimmetria a magyarban

Büky László: Mai nyelvünk csúsztatás-a

Kiss Jenő: A sasza honi elnevezéseiből

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

114. ÉVFOLYAM 1990. JANUÁR—JÚNIUS

1—2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Éder Zoltán</i> : Az idegen szavak használata a televízióban	1
<i>Sőrés Anna</i> : Kísérlet a norma fogalmának és aspektusainak rendszerezésére	14
<i>Szende Tamás</i> : A politikai kultúra néhány nyelvhasználati-pragmatikai vonatko- zása	22
<i>Lakó György</i> : Zsirai Miklós külföldi tudományos kapcsolatai	31
<i>Mizser Lajos</i> : Megjegyzések a magyar családnévhez	33

Íróink nyelve

<i>Kemény Gábor</i> : Nyelvi képek gyakorisága, típusai és funkciója egy mai magyar szép- prózai angológiában	36
<i>Horváth Mária</i> : költő a költőről	53
<i>Gy. Miszta Gabriella</i> : Szabadvers és verszene	58

Nyelv és iskola

<i>Bicskeiné Zsulán Julianna</i> : A szóbeli kifejezőképesség minőségének vizsgálata a szó- kincselemzés segítségével	67
<i>Máté Jakab</i> : A romániai magyar szövegnyelvészet kibontakozása és eredményei ...	86

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Bencze Lóránt</i> : Ikonicitás és szimmetria a magyarban	101
---	-----

1. kötet 1991. évi 22. sz.

1. kötet 1991. évi 22. sz.
F 4430/91

MAGYAR NYELVŐR

114. ÉVFOLYAM * 1990. JANUÁR—JÚNIUS * 1—2. SZÁM

Az idegen szavak használata a televízióban

I. 1. Az idegen szavak használata a nyelv életének természetes, ám sokat és gyakran vitatott jelensége. A magyar nyelv művelésnek a kezdetektől — legalább a XVIII. századtól — mind a mai napig állandó s egyben legtöbb körütekintést igénylő területe. Utoljára tizenkét évvel ezelőtt készült a kérdéskörrel átfogó elemzés és elvi állásfoglalás (Benkő Loránd és Lőrincze Lajos: Az idegen szavakról címmel a Magyar Nyelvőr és a Magyar Tudomány 1977-i évfolyamában). Összefoglaló értékelés, valamint a részletkérdésekre is kitérő feldolgozás a Nyelv-művelő Kézikönyvben található (1: 1980.; 2: 1985.). Az egyes idegen szavak magyar megfelelőire, illetőleg értékelésére Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára (IdSzSz.), másrészt az Értelmező Szótár (Ért.Sz.) és az Értelmező Kéziszótár (KSz.) nyújtanak tájékoztatást.

Elemzésem az 1988. október 3-tól 1989. május 14-ig tartó időszakban gyűjtött anyagon alapszik (a megrostált szóanyagot mellékelten külön is összeállítottam). A gyűjtés s a belőle vázolt kép természetesen részleges és esetleges, mert csupán bizonyos típusú műsorok egyéni megfigyelésén nyugszik; mindazonáltal néhány általánosítható következtetés és megszívlelhető tanulság levonására alkalmas lehet. Főként a híradók, az Új hullám, a Hazai Tükör, a Stúdió, a Napzárt, a Telefele, a Budapesti körzeti tévéstúdió, az Unokáink is látni fogják, A hét című műsorokat kísértem figyelemmel. A választásban, mint látható, szempontom volt, hogy a kötött, illetőleg előre elkészített szövegek mellett a kötetlen beszéd adalékai is helyet kapjanak. Adataim 90%-ban a televízió munkatársainak megnyilatkozásaiból valók, csupán kitekintésül és összehasonlításul jegyeztem fel külső szereplők, riportalanyok beszédéből, valamint a rádió — kivételesen a sajtó — nyelvhasználatából példákat. Az adatokat a tévékészülék előtt ülve hallás után jegyeztem le; csupán két esetben: az Unokáink is látni fogják című műsornak a szállodaépítésről szóló adását, valamint a Hírháttér május 4-i adását forgattam le, illetőleg hallgattam meg újból videokazettáról. A nyelvi adatok közlése után zárójelben a forrást közlöm, ez a televízió esetében többnyire csak az elhangzás dátuma (pl.: X. 24.), részletesebb adatokat csak akkor adok, ha nem a televízió volt a forrás.

2. Nem volt szándékomban hosszasan tárgyalni az idegen szavak használatának az utóbbi évtizedekben kiérlelt, meglehetősen árnyalt és összetett elvi kérdéseit, mégis kénytelen vagyok — a gyűjtött anyagból kiindulva — egy-két alapvető fogalmat és elemzési szempontot előre bocsátani.

a) Szükséges és fölösleges idegen szavak. Bár az idegen szavak előfordulását a nyelvhasználat természetes jelenségeként fog-

hatjuk fel, ez nem jelenti azt, hogy válogatás és mérték — nyakló — nélkül élhetünk velük. Az igényes beszélő, különösen pedig a mesterségére valamit adó író mindenkor arra törekedett, hogy az idegen szavakat saját nyelve szavaival felváltsa, megfelelővel helyettesítse. Hogy ez a törevés sikerre vezethet, arra hazai vonatkozásban elég utalnom a sportnyelvben a harmincas években megindított magyarító mozgalomra, amelynek során idegen szavak százait sikerült magyar szavakkal helyettesíteni. Mégpedig olyan hatásokkal, hogy például az én gyermekkoromban a futballban elterjedt *bekk*, *center*, *centerhalf*, *henc*, *korner*, *ofszájd* szavakat a mai fiatalok már hírből sem ismerik,

Megkülönböztetjük tehát a szükséges idegen szavakat — azokat, amelyekre nincs megfelelő, életképes magyar szó — a fölösleges idegen szavaktól, azoktól, amelyekre megfelelő magyar szavunk van. Nyilvánvaló, hogy nyelvünkben a *telefon* és a *televízió* szükséges idegen szavak, mert a felváltásukra alkotott magyar szavak, amilyenek például a *távbeszélő* és a *távolbalító* a köznyelvben nem bizonyultak életképesnek. Ellenben fölöslegesek a következők: *adresszál* (kérdést), *akut*, *informál*, *innová*, *kondíció*, *konfrontáció*, *kontroll*, *konzekvencia*, mert — illetőleg amennyiben — az alábbi szavakkal kifogástalanul helyettesíthetők: *intéz*, *égető*, *tájékoztató*, *újít*, *feltétel*, *szembesítés*, *ellenőrzés*, *következtetés*.

b) Jogosult az idegen szó használata, ha a magyar megfelelővel szemben árnyalatnyi vagy hangulatbeli különbséget hordoz, vagy egy bizonyos nyelvhasználati szinten környezetfelidéző, -festő szerepe van. Különösen a hétköznapi társalgás nyelvében élnek ilyen szavak: *avanzsál*, *cukkol*, *generózus*, *kapiskál*, *randalíroz*, *skrupulus*, *vircsaft*.

Az idegen szónak ez a hangulatkeltő ereje olykor alkalmas a valóság szépítésére, elkendőzésére, kódosítására. Politikusok és diplomaták ezért élnek szívesen idegen szókkal. Íme egy közeli példa (Kossuth R. XI. 2.): A riporternek arra kérdésére: „Szó volt-e a Központi Bizottság ülésén arról, amit évenként át hallottunk, hogy a belpolitikai helyzet *szilárd*?”, így válaszolt Berecz János: „Egyáltalán nem volt szó róla, hanem a politikai *stabilitás*, a társadalmi *stabilitás* szükségéről volt szó . . .” Ellenpélda is van; amelyben, úgy látszik, az idegen szó tűnik a kellemetlenebb hangulatúnak. Korábban a katonai beavatkozást *katonai intervenciónak* nevezték, újabban, legalábbis a szovjet csapatok 1956. november 4-i hadműveletét *katonai beavatkozásként* emlegetik. (Vagy ez az egyenes beszéd a glasznoszty eredménye?)

c) Némileg más megítélés alá esik az idegen szavaknak a szakmákban való használata. Különösen akkor, ha az új fogalommal együtt frissen érkezett idegen szóra nincs még jó megfelelő magyar. Nem valami nagy dicsősége azonban nyelvhasználatunknak, hogy már húzamosabb idő óta éktelenkednek benne az *infrastruktúra*, *szoftver*, *hardver* és társaik. Amikor pedig a szakma képviselői nem szakmabelieknek szólnak, hanem a nagyobb nyilvánosság előtt, nem a beavatottaknak, mindent meg kell tenniük, hogy az idegen szavakat kiküszöböljék, illetőleg megértésüket lehetővé tegyék. E tekintetben a televízióban inkább ellenpéldákkal találkozunk. Fel is teszem mindjárt a kérdést: a *Felkínálom* című és A televízió *innovációs* műsora alcímű adások (amely alcímbe legalábbis vitatható, hogy jogos-e az *innovációs* szó, s nem lenne-e megfelelő a mindenki által érthető *újító* v. *korszerűsítő* szó); szóval ezek az adások szakmabelieknek szólnak-e vagy a nagyközönségnek? Időnként ugyanis úgy élnek e műsorban az idegen

szavakkal, hogy csevegésükből én mint nagyközönség jobbára csak a nyelvtani szókat és elemeket értem. Nem tudom például, hogy mi az a *tender*, ezekben a kifejezésekben: *tenderajánlat*, *tenderfelhívás* (XI. 8.), sőt azzal sem vagyok tisztában, mi a *gesztor*. A szakmai jellegű műsorokban, illetőleg azokban a műsorokban, amelyekben a szakma képviselői szóhoz jutnak, az idegenszó-halmozásnak nemegyszer elrettentő példáival találkozunk. Egy ún. politológus néhány perc leforgása alatt (már amennyit le tudtam belőle jegyezni) az alábbiakkal tűzdelte tele beszédét: *ideológiai-politikai szféra*, *ideológiai dichotómia*, *identifikálja önmagát*, *eklatáns példa*, *konzervatívnak volt bekódolva*, *nem mennek át tudós szocializációra*, *vállalom ennek ódiumát*. Hogy nem túlzok, annak jellemzésére ugyanennek a politológusnak cikkéből idézem a következőket: az lenne a legszebb, ha egy csapásra *kompromisszumok* nélkül *stabilizálhatnánk* a korlátlan *pluralizmust*; a *kompromisszumokat ad hoc* módon, választás előtti *paktumokkal* látják biztosíthatónak (Március Tizenötödike. III. 15.). Az efajta idegenszó-halmozás nem csak helytelen, hanem káros is: a közlés megértését nehezíti, sőt adott esetben lehetetlenné teszi.

d) Miként más szavaknak, egyes idegen szavaknak is van divatja, illetőleg virágzása. Egyidőben például minden szinten és minden helyzetben a *probléma* járta, *kérdés* nem is létezett (újabban, talán visszahatásként csak *gond* van). Jelentős társadalmi, politikai változások idején — különösen ha külföldről érkeznek az indítások — fölreppennek idegen kulcsszavak. Időszakunkban a *glasznosztj* és a *peresztrojka* mellett — mint részletesebben is látni fogjuk — ilyenek még: *alternatív*, *fundamentalista*, *paternalista*, *pluralista*.

e) Sok esetben nehéz határt húzni az idegen szó és a jövevényszó között. Mint ismeretes: a jövevényszó meghonosodott idegen szó. A meghonosodás azonban többnyire folyamatos fejlődés eredménye. Hogy e folyamatban még idegen szóval vagy már jövevényszóval van-e dolgunk: gyakran ez itt a fogas kérdés. Gyűjtésemben eredetileg felvettem a *forum*, *realitás*, *reagál* szavakat is. Különbféle megfontolások az anyagrostálás során arra vezettek, hogy kiiktassam őket a jegyzékből. Közülük a *reagál* pl. első látásra-hallásra fölösleges idegen szónak tűnik, közelebbről megvizsgálva azonban kiderül, hogy csak bonyolultan fejezhetjük ki más szavakkal, vagyis nincs jó megfelelője. Köznyelvi használatban azt jelenti: 'külső hatást valamilyen magatartással, cselekvéssel viszonzoz', tagadó értelemben: 'nem vesz, nem akar tudomást venni valamiről'. (Ért.Sz.); vagy: 'tudomást vesz róla, valamilyen módon jelzi, hogy az értesülést vagy értesítést megkapta' (IdSzSz.). Az egyszerű *visszahat* vagy *válaszol* pedig többnyire nem teljesen fedik a *reagál* által képviselt értelmi-hangulati árnyalatot.

A meghonosodás ugyan hosszabban lejátszódó folyamat eredménye, mégsem jelenti azt, hogy azért, mert egy idegen szó régebben került nyelvünkbe, azért kifogást már nem is emelhetünk használata ellen. Habár a következő szavaknak nyelvünkben múltjuk van, mégsem pártolhatjuk használatukat, ugyanis jó megfelelőik vannak, tehát fölöslegesek:

adresszál: *intéz*, *címez* (kérdést v. közlést); *avanzsál*: *előlép*; *attitűd*: *magatartás*, *viselkedés*; *bázis*: *alap*; *informál*: *tájékoztat*, *felvilágosít*, *értesít*, *tudósít*; *kontroll*: *ellenőrzés*; *konzekvencia*: *következtetés*; *koordinál*: *összeegyeztet*, *összehangol*, *elrendez*; *korrekció*: *helyreigazítás*, *helyesbítés*, *javítás*; *korrigál*: *helyreigazít*, *helyesbít*, *javít*; *kvalitás*: (jó, kiváló) *tulajdonság*, *képesség*; *kiválóság*, *jó minőség*; *érték*; *nonszensz*: *értelmetlenség*, *képtelenség*, *ostobaság*; *nóvum*:

újdomság; praktikum: gyakorlatiasság, célszerűség; privátim: bizalmasan; prosperál: fellendül, virágzik, boldogul, érvényesül; repriz (finomkodva: röpriz): felújítás; séf: konyhafőnök.

Vannak olyan esetek is, amelyekben a meghonosodott idegen szót a korábbihoz képest eltérő, ezért zavaros, megtévesztő jelentésben használják. Helytelen pl. az *adminisztráció* szónak: *szolgált a Ford-adminisztrációt* mondatban való használata, mert nyelvünkben a szó 'ügyintézés'-t jelent, az angol(amerikai) *administration* viszont ebben az összefüggésben 'kormányzat' jelentésű.

A *horizontális* és a *vertikális* kifogástalan egyes tudományok műszavaként a *vízszintes* és *függőleges* fogalmára. Az újsághírekben, a politikai megnyilatkozásokban azonban értelme homályos, a gondolatnak inkább a kódosítására, mint megvilágítására szolgál pl. ezekben: pártok *horizontális szervezkedése*, *horizontális struktúra*. Csupán némi elemzés útján lehet kibogozni a *horizontális*-nak 'egymás mellé rendelt', a *vertikális*-nak meg 'alá-, ill. fölrendeltségen alapuló' jelentését. Ennek a kulcsnak a segítségével esetleg megfejtethetjük az alábbi interjúrészet értelmét:

— A párt vezetése már deklarálta is a platformszabadságot.

— Azzal a kitételrel, hogy csak a *horizontálisan szervezett platformok*at nézi jószemmel, a *vertikális szervezkedést* nem helyesli.

— Szerintem ez a többpártrendszerben csak így logikus. Hiszen a párton belül egy *vertikális szervezet* egy másik pártot jelentene. (Mai Nap. V. 7.)

De vajon érti-e ezt a zsargont első látásra az átlag újságolvasó? És mit ért meg a következő mondatból az átlag hallgató-néző: — *A pártmunka teljes vertikumban* is erre kell törekednünk (XI. 22. Grósz Károly). Közérthetőbben kellene beszélni az istenadta néphez . . .

II. Az elemzési-értékelési szempontok vázolása után lássuk most már közelebbről a tényeket, a televízió munkatársainak idegenszó-használatát.

Tapasztalatom szerint a kötött és az előre elkészített szövegekben ritkábban, a kötetlen beszédben — a műsorvezetésben, interjúban, vitában, csevegésben — viszont gyakrabban fordulnak elő idegen szavak.

1. a) A kötött és előre elkészített szövegekben is találunk fölösleges idegen szavakat, amint az alábbi példák szemléltetik.

ad hoc: az akadémia *ad hoc* bizottsága (X. 6.), helyette érthetőbb az *alkalmi*.

akcióprogram: meg kell fogalmazni a párt *akcióprogramját* (II. 28.), jobb: *cselekvési programját*.

antiinflációs: *antiinflációs* gazdasági politika (III. 23.), inkább: *infláció-ellenes*.

bázis: a politikai instabilitás *bázisa* (X. 15.), helyette: *alapja*.

defenzíva: *defenzívában van* a kormányzat (IV. 20.); a *defenzívába szorult* kommunista párt az események után kullog (V. 8.), közérthetőbb lenne helyette a *védekezés*, esetleg a *védekező (ellen)állás*.

diszkreditál: a baloldali gondolatot tartósan *diszkreditálják* (IV. 15.), azaz: a gondolatot *lejárattják* vagy a gondolatnak *hitelét rontják*.

erózió: a párton belül egy (!) *erózió* ment végbe (IV. 13.), magyarul (valószínűleg): a párt *szétesőben van* vagy: a párt *szétzilálódott, széthullott*.

konszenzus: nemzeti *konszenzusra alapul*; hogy képzelik a politikai erők *konszenzusát* (III. 5.). Főleg ez a napjainkban fölkapott szó, mert nem

mond többet, mint az *egyetértés*, *egyezség*, *megegyezés*, *megállapodás*, esetleg *megértés*, vagy leginkább: *közmegegyezés*.

mandátum: Mire van *mandátuma* ennek az értekezletnek? (I. 9.), kevésbé nagyképpően: *felhatalmazása*, *megbízata*.

markáns: Megfogalmazódtak-e *markáns nézetkülönbségek*? (XII. 15.); Van ennek egy egyszerű és *markáns magyarázata* (X. 7.); (a reformműhely eredményeiből) *markánsabb részleteket* ismertetett a korreferátumok közül a *legmarkánsabb előadás* (IV. 15.). A *markáns* szó ilyesfajta használatában mintha a szótévesztés esete forogna fönn. A *markáns* ugyanis eredetileg 'éles metszésű, határozott arcvonás'-ra, valamint 'határozott, jellegzetes egyéniség'-re, vagyis emberi tulajdonságokra, nem pedig fogalomra, cselekvésre vonatkozik. A fentiekben és más esetekben is tanácsos az *éles*, *határozott*, *jellegzetes* szavakkal helyettesíteni.

monolit: a politikai hatalom *monolit szerkezetű* (XI. 15.), önkényes szócsonkítása a *monolitikus*-nak.

preferált: hivatalos szervektől *preferált összeg* (III. 24.), valószínűleg szótévesztés; a *preferál* jelentése: 'előnyben, kivételben, kedvezményben, megkülönböztetett figyelemben részesít' sem teszi ugyanis értelmessé a szövegrészt.

stagnáló: *stagnáló* nemzeti jövedelem (III. 23.), vagyis: *pangásban levő*.

strukturális: *strukturális átalakulás* (III. 5.). Akik *strukturális átalakulás*-ról vagy *strukturásváltás*-ról szólnak, valószínűleg a rendszer megváltoztatására gondolnak. Akik viszont *mélyreható modellváltás szükségességé*-ről (V. 7.) beszélnek, az ún. *meglevő* (= csődbe ment) *szocialista struktúra* (V. 6.) megmentésére tesznek kísérletet.

b) Vannak olyan *idegen szavak*, amelyeknek használatát alapjában véve nem kifogásolhatjuk, azért kell viszont felfigyelnünk rájuk, mert a *túlslágosan gyakori* előfordulásuk következtében elkopnak, erejüket veszítik. Ilyenek például a következők:

garancia: *vannak-e garanciák* arra (I. 12.); *garanciákat nyújt* (III. 17.). Helyettesítsük időnként a *biztosíték* szóval.

kompromisszum: (IV. 15.). Olykor nem jelent egyebet, mint: *megegyezés*. Nehezebben váltható föl, ha 'kölcsönös engedményekkel járó megegyezés'-t vagy 'összeegyeztető, összehétközítő megoldás'-t, esetleg 'megalkuvással járó egyezség'-et jelent.

*konceptió*s (*per*): Rövidsége folytán nem versenyezhet vele s nem is adja vissza a fogalom minden jegyét a *koholt vádak alapján* (*le*)*follytatott per* szerkezet.

platform: Ma *platforminfláció* van (IV. 13.), magára a szóra is érvényes ez a megállapítás: *platformprogram*, *platformszabadság* (IV. 15.), *reformplatform* (K. R. IV. 13.). A pártegységet szolgálja a *centrista platform* (Népszava V. 8.). Értelmezéseivel is találkozunk: A *platform-szabadság* nem frakciózás (IV. 15.). A *platform* vélemények összessége, viszont a *frakció* megszilárdult álláspont (Kossuth R. III. 17.).

tolerál, *tolerancia*, *toleráns*, *intoleráns*: És meddig *tolerálták* ezt (ti. Failoni antifasizmusát)? (II. 14.) Hogyan tudja az MSzMP *tolerálni*? (II. 28.) A rendőrség hogyan *tolerálta* ezeket a felvonulásokat? (Kossuth R. III. 19.); A *toleranciára* itt is nagyobb szükség lenne mint a demokrácia nélkülözhetetlen feltételére (XI. 24.); Az MSzMP a *tolerancia* jegyében kíván részt venni a versenyben (IV. 14.); *Toleráns* vagyok velük szemben (III 9.); Hangneme meg-

lehetősen *intoleráns* (Kossuth R. IV. 14.). — A *tűr*, *eltűr*; *türelem*, *türelmesség*; *türelmes*; *türelmelen* nem adják vissza e szavak hangulati velejáróját, ugyanakkor az idegen szó túlzottan gyakori használata mintegy közömbösíti a hangulati benyomás frissességét-erejét. Próbáljunk tehát esetenként a magyar megfelelőekkel élni!

c) Az eddigiek során is találkozhattunk már *divatszavakkal*. Köztük is különleges helyet foglalnak el, s talán mindennél jobban jellemzik korszakunk politikai törekvéseit az itt következők.

alternatív. Kezdetben volt az *alternativa* (főnév), amely az 'egyik a kettő közül' jelentésű latin *alter* szó származékaként 'két lehetőség közötti választás'-t, *alternatív* (melléknévi) alakja pedig 'kétféle, vagylagos, két lehetőséget, kétféle megoldást lehetővé tevő' jelentéssel bírt. Ebben a melléknévi értelemben használatos ma is pl. az *alternatív katonai szolgálat* bevezetése szerkezetben. Ez a rövidebb melléknévi forma vált az utóbbi időben politikai műszóvá. Mégpedig előbb melléknévi szerepének megfelelően jelzőként: A jelenlegi *alternatív szervezetek* magukban hordják-e a többpárt-rendszer csíráját? (X. 19.) További példák: *alternatív törekvések*, *alternatív választás*, *alternatív sajtó*. Elterjedtségét mutatja, hogy az újságot a rikkanca a Felszabadulás téri aluljáróban így ajánlotta: *Alternatív hírekkel, eseményekkel* a Hiány (III. 28.). Volt, aki értelmezte is a szót: régebben *ellenzékinek*, most *alternatív*-nak nevezett mozgalmak (I. 9. Gyórfy M.). Kialakult a szó főnévi használata is, példám egyúttal ismét magyarázza is jelentését: *másként gondolkodók*, akiket most már *alternatívok*-nak nevezünk; azok, akik *alternatívára* törekcsenek a hivatalos állásponttal szemben (I. 19. Hazai Tükör). Idézett példánk többes számú alakja azt is mutatja, hogy az önállósult főnév mély hangú toldalékokat vesz föl, ebben a példában is: keresi az együttműködést az *alternatívokkal*.

fundamentalista. Felbukkanása idején kissé bizonytalan volt a jelentése, lassanként azonban tisztázódott: mit kell érteni rajta — amint az alábbi szemelvények is tanúsítják:

1. Az úgynevezett *fundamentalisták* és reformkommunisták csoportjára válhatott volna szét a párt vezető testülete (Kossuth R. II. 16.).

2. Vannak *fundamentalista konzervatívok* és vannak reformerek. (III. 1.)

3. A pártban két szárny van: az egyik a reformszárny, a másik — bizonytalanul mondom, mert nem tudom, mit jelent — a *fundamentalista szárny*. — A *fundamentalista* szárny nem is az alternatívokat tekinti főveszélynak, hanem a párton belüli reformereket (Kossuth R. III. 17. Havas H.).

4. — A visszahúzó erők végül is mire hivatkoznak?

— Közülük is el kell választani azokat, akik megrögzötten *fundamentalisták*, és egyszerűen csak egy *sztdlini modell*-ben tudják elképzelni a rendet, egy erős *rendpárti* megközelítésben, de ők természetesen nem mondják sztdlinistának magukat (Reform. III. 17. Pozsgay I.).

5. Félnek a Münnich Ferenc Társaságtól, az úgynevezett *fundamentalista erők*-től (III. 19.).

6. A *fundamentalista* kifejezést nagyon hamar fölkapta a közvélemény; azt az árnyalatot minősíti, amely a *pártban a centrumtól balra* van (Kossuth R. IV. 2. Grósz K.).

7. Nem hiszek a főnixekben: aki tegnap *fundamentalista* volt, holnaptól nem lesz reformer (Mai Nap. V. 7.).

Szótáraink a szót nem tartják számon. Az IdSzSz. a *fundamentalizmus* szó vallástörténeti jelentését magyarázza: 'merev, elutasító magatartás a bib-

liára vonatkozó mindennemű kritikával és a bibliai kinyilatkoztatást kétségessé tevő természettudománnyal szemben’.

paternalista: *paternalista hatalom* (Élet és Irodalom II. 10.); tűrhetetlen már a *paternalista uralmi rendszer* (Petőfi R. III. 9.); *paternalista pártállam* (Kossuth R. IV. 2.); a *paternalista reformizmus* már nem nyerő (IV. 7.); *paternalista szemléletmód* (IV. 22.). — Szótáraink nem ismerik. A *paternalizmus*-t mint francia eredetű ritka szót az IdSzSz. így értelmezi: ’hivatali v. üzemi főnök atyáskodása, atyáskodó vezetése’. Szóban forgó jelentését így határozhatjuk meg:

paternalizmus: ’antidemokratikus politikai rendszer, amely látszólag a nép érdekében, valójában a hatalom elleni megmozdulások ellensúlyozására hozott intézkedéseket jótéteménynek tünteti fel’; *paternalista*: a ’paternalizmusra jellemző’.

pluralista — *pluralizmus*

Az idegen szavak közül napjainkban a legfényesebb pályát a *pluralista* — *pluralizmus* szócsalád futotta be. Íme a tagjai: *plurális*, *pluralista*, *pluralisztikus*, *pluralitás*, *pluralizálás*, *pluralizálódás*, *pluralizmus*. Közülük a két fő változat a *pluralista* és a *pluralizmus*. Valamennyi változat végső soron — a más nyelvek nyelvtanából is ismert — latin *pluralis* ’többes szám(ú)’ jelentésű szóra megy vissza. Az alapszónak mai politikai értelemben való használatát éppen ezért szótévesztésnek kell minősítenünk, nevezetesen a következő esetekben: *plurális berendezkedésű* jogállam (XI. 23.); sokrétű, úgynevezett *plurális formákat* öltének a politikai viszonyok (XI. 24.); *plurális szerződés*-en alapuló, alulról építkező és felülről támogatott szocializmust akarunk (XI. 29. Grósz K.); a későbbiekben létrejön egy *plurális társadalom* (III. 5.); a tájékoztatás *plurálisabb* legyen, mint eddig volt (III. 5.); a *plurális demokrácia* megteremtéséért. Mindezekben a *pluralista* alak használata a megfelelő. Egyébként az utóbbi időben ez jutott érvényre.

Szótáraink a szócsaládot nem tartják számon. Egyedül az IdSzSz. veszi fel a *pluralitás*, *pluralista*, *pluralizmus* szavakat, ám értelmezésüket túlhaladta napjaink politikai fejlődése. A *pluralizmus* ugyanis eszerint: ’a marxizmuson belül még az alapvető kérdésekben is eltérő nézetek jogosságát hirdető, ill. ezek elfogadását követelő revizionista irányzat’. A *pluralizmus* mai politikai jelentését a következőképpen körvonalazhatjuk: ’Olyan politikai elmélet és gyakorlat, amely a pártállam egyeduralmával szemben többségi uralmat, a társadalom különböző csoportjainak a hatalomban való részesedését, illetőleg jogainak és érdekeinek érvényesítését követeli’. Esetleg rövidebben: ’Olyan politikai irányzat, amely az egyeduralommal szemben többségi uralmat követel’. A *pluralista* — és vele együtt a *fundamentalista* — szó mai értelmű használatával én először Cs. Szabó László egyik írásában találkoztam: „A protestantizmus például Amszterdamban türelmesebb a 17. század közepén, mint Gyulafehérváron, mai szóval (!) a hollandok már *pluralisták*, amikor mi *fundamentalisták* vagyunk” (Cs. Szabó L.: Hűlő árnyékban. Bern, 1982. 272).

2. A k ö t e t l e n b e s z é d tágabb teret biztosít az egyéniség s ezzel az egyéni stílus érvényesülésének, a megfigyelőnek pedig alkalmat nyújt arra, hogy egyes tévés személyiségek nyelvhasználatában az idegen szavak szerepét megvizsgálja.

a) Bevezetésül egy-egy alkalmilag előforduló idegen szó felesleges terjesztését rójuk fel.

crucidlis (ejtve: *krucidlis*): *cruciális kérdés* (II. 11. Aczél E.). Az angol *crucial* 'válságos, döntő' jelentésű szó változata. A magyarban nem létezik, nincs is szükség rá.

exponál: „Két dátumot szeretnék még *exponálni*, október 23-át és november 7-ét” (II. 2. Feyér Z.). Csaknem szótévesztés, legalábbis stílushiba ebben a mondatban, s valószínűleg azt kívánja kifejezni: „(két dátumot) szeretnék *fölvetni* vagy *kiemelni*, esetleg (két dátumra) szeretném *a figyelmet felhívni*.”

frittóz (III. 25. Vágó I.) sütésre szolgáló háztartási eszköz neve, amely csak franciások körében lehet járatos, egyébként ismeretlen s szükségtelen idegen szó. Használjuk helyette a kereskedelemben már bevezetett megfelelőjét, az *olajsütő-t*.

informális szféra (II. 16. Déri J.). A *terület, működési terület, hatáskör, érdekkör* szavakat egyoldalúan kiszorító, kissé előkelősködő *szféra* divatszó gyakori használatából amúgyis elégünk van, ezt tovább kódósítani a csak beavatottak számára érthető *informális* szakszóval igazán nem célszerű.

röpriz: Nevéhez fűződik a Kékszakállú herceg vára *röprize*. (II. 14. Sebestyén J.) Ez a *repriz*, amely finomkodóan *röpriz*-nek ejtve is csak *felhívítás-t* vagy (parasztosabban): *fölvívítás-t* jelent, szerencsére már régen kiment a divatból, nem érdemes fölvívítani.

specifikus: (hogy milyen az élet minősége), az egyfajta *társadalmi specifikus kérdés* (II. 2. Menthly M.). A műsorvezető vonzó stílusához nem illik ez a tudományoskodó szó és a vele alkotott szószerkezet, amely a józan észnek homályos is marad.

b) Nagyobb teret szenteltem Györffy Miklós, Mester Ákos, Vitray Tamás és Osskó Judit idegenszó-használata elemzésének.

G y ö r f f y M i k l ó s. Mérsékeltén él idegen szavakkal, köztük azonban olykor feleslegekkel is:

optika: *Szubjektív optikán keresztül* mondta el véleményét. (IV. 23.) Elég lett volna egy idegen szó is: *szubjektív látásmóddal*; de még jobb lett volna így: *egyéni megvilágításban* mondta el véleményét.

pertraktál: amiért ezt *pertraktáljuk* (X. 3.). Nem érdemes ezt a már szerencsére kiérdemesült s egykor is inkább az igénytelen társalgás szintjén élő szót feltámasztani. Jó megfelelői vannak: *részletesen tárgyal v. elmond*; ha tetszik: *kiteget, kitálal* valamit.

skrupulus: *Skrupulusai* igazában nem voltak (IV. 23.) — ti. Farkas Vladimírnak, amikor a telefonokat lehallgatta. Ki tudja érte-e ma mindenki ezt a régi és kissé választékos latin szót. Ezért is ajánlatosabb lett volna a *kétség, aggály*, sőt nyíltan megnevezve a *telkiismereti aggály* használata.

triviális: Meg kell kérdezni *triviálisan* (ti. Farkas Vladimírtól): Volt-e része a kegyetlenkedésekben? (IV. 23.) Nemcsak fölösleges itt az idegen szó, de nem is illik ide. A *triviálisan* jelentése ugyanis 'közönségesen, útszélien, otrombán', ide viszont inkább a *nyíltan, kendőzetlenül, kertelés nélkül* való.

M e s t e r Á k o s. Egyik legnagyobb hatású tévés-rádiós — közéleti — személyiség. Annál sajnálatosabb, hogy milyen mértékben burjánoznak beszédében az idegen szavak. Legalábbis az alább következő nyelvtények kevés alkalmat nyújtanak a mentségre.

adekvát: A kizárásod koncepció *ügy* volt vagy egyszerűen csak *adekvát* a politikai helyzettel? (III. 1.) Hogy világossá tegyük a mondanivalót, át kell alakítanunk az *adekvát*-tal járó szerkezetet, ilyesféleképp: *vagy egyszerűen csak a politikai helyzet következménye v. folyománya*; illetőleg: *vagy egyszerűen*

együtt járt a politikai helyzettel (ha ugyan jól értettem az idegen szó meghatározta szöveget).

akceptál: Gondolom, hogy bizonyos szinten *akceptálni kell* az önök kívánását, és mert nem *akceptálták*, hát ezért félbeszakadtak a tárgyalások; Nem biztos, hogy a néző *akceptálni fogja* mindazt, amit te mondtál. (V. 4.) Ezekben az esetekben az *elfogad* ige semmivel sem mond kevesebbet.

ambíció: Van egy olyan *ambíciónk*. (I. 12.) Könnyen felváltható a *becsvágy*-gyal v. a *törekvés*-sel.

aspektus: Akárhogyan vesszük, bármely *aspektusból*. (III. 1.); Mostanában az igazság számos *aspektusa* egyszerre van érvényben. (168 Óra. V. 9. Kedves Olvasóink) Vagyis: *nézőpont* v. *szempont*.

attitűd: Hozzá tartozik a te *attitűdöd*höz (III. 1.). Nem oly előkelő, de híven kifejezi a *magatartás*, esetleg a *viselkedés*.

avanzsál: Én megmaradtam kérdezőnek, te pedig válaszadónak *avanzsáltál*, — mit mondjak, nem irigyellek érte (V. 4.). A tévé elnökéhez intézett tréfás, játékos, kissé ironikus töltésű megfogalmazás némiképp indokolja az idegen szó használatát, bár az így sem jelent egyebet, mint: *előlép*.

averzió: Értem az önök *averzióit*, az önök fenntartásait (V. 4.), tehát *idegenkedését*.

definíál: Vannak olyan tömörülések, csoportosulások, amelyek már most pártként *definíálják* magukat (V. 4.). A *definíál* tudományos szó, nincs helye a sajtónyelvben; itt pedig alighanem így kell értenünk a mondatot: amelyek már most pártnak *nyilvánítják* v. *tekintik* magukat.

deklaráció: Az ifjúsági törvény nem több, mint politikai *deklaráció* (I. 12.). S ez a széltében-hosszában használt divatszó sem egyéb, mint a *nyilatkozat*.

diktatórikus: a *diktatórikus* szocializmus kiválasztottjai (III. 1.). Van rá magyar megfelelő: *parancsuralmi*.

effektív: A nyilvánosságnak ára is van, *effektív*, pénzben kifejezhető ára is van (V. 4.). Egyszerűen: *valóságos, tényleges*.

fuzionál: Ez a reformszárny *fuzionálna* a szociáldemokrata párttal (III. 1.). A szó rossz emlékeket idéz (a két munkáspárt *fuzionálás*-át); ezért is ajánlatosabb az *egyesül* használata.

informál: Köszönjük, hogy megjelentek és hogy *informáltak* bennünket (IV. 20.). Kevésbé előkelően: *tájékoztatnak*.

kompetencia: Ha egyszer nem volt tisztázott pontosan a résztvevőknek a *kompetenciája* (V. 4.). Az elkoptatott szónál mindenképpen jobb az *illetékeség*, esetenként a *jogosultság* v. a *hatáskör*.

konfrontáció: A *konfrontációt*, ha egy mód van rá, el kell kerülni (IV. 20.); A *konfrontációt* minden körülmények közt el kell kerülni (V. 4.); Mi több: az igazságok érvényre juttatása egyre izgalmasabb és kiélezettebb *konfrontáció* közben történik (168 Óra. V. 9. Kedves Olvasóink). Ezek a példák jól szemléltetik, hogy az idegen szó értelme gyakran nemcsak homályos, hanem különféle, nemegyszer nehezen azonosítható jelentést rejt el. Az első két mondatban a *konfrontáció* nem kívánatos, baljós, jöváthatetlenül végződő tartalmat hordoz, a harmadik mondatban viszont szinte kívánatos, jótékony, eredményt hozó, nevezetesen az igazság érvényre jutásának leghatékonyabb eszközeként szerepel. Mi hát a jelentése és a magyar megfelelője a *konfrontáció*-nak? Egyfelől *összeütközés* vagyis inkább *konfliktus*, mint *konfrontáció*, másfelől pedig: *szembesítés, szembeállítás*.

konfúz: (az országgyűlésen) a *konfúz* szavazatszámolás (V. 4.). Az egyébként is kerülendő *konfúzus* helytelenül csonkított alakja, amelyik egyik változatában sem jelent többet, mint ezt: *zavaros*.

konzekvencia: Levonná ezt a *konzekvenciát* (III. 23.); Le fogtok vonni személyi *konzekvenciákat* (V. 4.). Magyarul és magyarul: *következtetés*.

koordinál: Valahol valakinek *koordinálni* kellene a feladatokat (I. 12.). Nem lesz elég *összeegyeztetni* v. *összehangolni*?

legitimáció, *legitimációs*: Hogy megkapják a maguk *legitimációját* (III. 22.); A parlament *legitimációs* közeget jelent a pártnak (III. 1.). Mindkét esetben homályos a mondat értelme. Ha a főnév jelentése: 'jogosítás, igazolás, elismerés', a melléknév értelmét akkor is nehéz kibogozni.

manipuláció: Gyakorlatilag itt egyfajta *manipuláció* történik (III. 5.). A szó rosszalló mellékönényt is tökéletesen visszaadja a *mesterkedés*, különösen szerencsésebb mondatszerkesztéssel, pl. így: *mesterkedéssel állunk szemben* v. *mesterkedéssel van dolgunk*.

nonszensz: Ez egy *nonszensz*. (IV. 20.) Régóta magyar megfelelőket használunk helyette, amelyekben bő a választék: *képtelenség*, *lehetetlenség*, *értelmetlenség*, *oktalanság*, *ostobaság*.

orientálódik: Te merre *orientálódsz* politikailag? (III. 1.) Kevésbé előkelően: Te merre *tartasz* politikailag?

procedúra: (az örökbefogadásnál) meg kellene könnyíteni a *procedúrát* (I. 12.). E szó használatát a vele járó rosszalló hangulati árnyalat menti, annál is inkább, mert csak bonyolultan fejezhető ki jelentése másként: *hosszas*, *bürokratikus eljárás* mód.

prognosztizál: Te mit *prognosztizálsz*? (III. 1.) Hagyjuk ezt a szót a futurológia körében, mert már a meteorológia is — helyesen — *előrejelez*, esetleg — Uram bocsá! — *megjósol* (ilyen közönségesen).

racionalitás: Pusztán a *racionalitás* is azt sugallja, hogy több pénz kell (V. 4.). Nincs szükség rá, mert elveszi a versenyt vele az *ésszerűség*.

rezervál: Ki, mikor, milyen célból *rezerválta* a . . . magyar politikai közéletben ezt a különasztalt? (V. 4.) Kár felmelegíteni és terjeszteni ezt az idegenforgalmi szókészletből is kiavuló szót, mert már annak a szakmának igényesebb nyelvhasználatában is az *(előre) lefoglal*, ill. a *fenntart* járja.

spórol: Vegyük sorra azokat a lehetőségeket, ha egyáltalán lehetőségnek lehet nevezni, amivel *spórolni* lehetne; Az lehetséges-e, hogy mondjuk *spórol* a televízió nemzetközi sportközvetítéseken? (V. 4.) Régóta sikerült a hétköznapi társalgás alsó szintjére leszorítani ezt a szót a *takarékoskodni* széles körben való elterjesztésével. Ne lopjuk tehát vissza!

túldimenzionál: Hogy ez hivatali titoknak van minősítve, ez *túldimenzionálja* az egészet. (V. 4.) A *dimenzionál*-ra sincs szükség, magyar igekötővel ellátva is csak éktelenkedik nyelvünkben a helyes *(túl)méretez* helyett.

V i t r a y T a m á s. Szereti az idegen szavakat, s olykor fölöslegeseket is használ. Például ezeket:

adresszál: Ezt most *neked adresszálom* (X. 14.), vagyis: *hozzád intézem* v. *neked címezem*.

nóvum: (Akik jelen vannak,) azok számára is *nóvum* (X. 14.). Nem egyéb, mint *újdonság*, *új dolog* (csak nem hat olyan választékosnak).

orientál: És ebben a mostani világban hogyan *orientálja* (ti. a katolikus egyház) az embert a cselekvésben (V. 14.). Alighanem csak ezt jelenti: *írnyítja*.

reagálás: (az erdélyi falurendezés elleni tiltakozásának) volt-e valami foganatja, *kapott-e* rá közvetlen *reagálást*? Ha a fentiekben mentettem a *reagál* ige használatát, a *reagálást kap* szokatlan, terpeszkedő kifejezést semmiképpen sem tarthatom helyesnek (még kevésbé színvonalasnak).

A Telefere műsornak közvetlen hangütése viszont lehetőséget nyújt a társalgási stílusban élő szavak alkalmazására, amelyek növelik a csevegés családi hangulatát. Ilyenek:

delikvens: Itt ülnek az összes *delikvensek* (X. 14.). A *delikvens* a tettes tréfás elnevezése.

generózus: nemcsak a *generózus* Állami Biztosító, hanem a *generózus* Magyar Televízió; Akkor következett a *generózus* ajánlat (X. 14.). Kérdés azonban, hogy a jelenlevők többsége értette-e ezt a régies és választékos idegen szót.

De még ebből a környezetből is kirínak a következő szavak:

spécizett: *spécizett motor* (III. 24.).

come back: Ez egy *come back*-je lesz (III. 24.).

O s s k ó J u d i t: A magakellettő beszédmodornak, a mesterkelt stílusnak, a bennfentességet minduntalan hangsúlyozni kívánó magatartásnak szinte óhatatlan velejárója a fölösleges, nemegyszer zavaros idegenszó-használat. Osskó Judit mintha versenyre akarna kelni az Unokáink is látni fogják című műsorában szereplő építész akadémikussal, aki így beszél: ennek a *pre-koncepciónak* a *deklarációja*, meg azzal a másik építésszel, aki *infrastrukturális* átgondolásról, *szállodacentrikus* szemléletről, Budapest *kulmináns* pontjairól szól. S valóban, e tekintetben nem is marad alul, példának okáért:

— Amikor *akut* városépítési gondot emleget, s feltehetően *égető*, *sürgős* v. *sürgős megoldást* kívánó, esetleg *beavatkozásra megérett* gondokat ért rajta.

— Amikor a korábban épült szállodákról azt mondja, hogy ezek ilyen-fajta *referenciák* nélkül épültek, holott szakember beszélgetőtársa röviddel előtte *ajánlat*-nak nevezte az eljárást.

— Amikor azt javasolja, hogy építészetileg *attrakciót* nyújtó szállodát építsenek, s csak sejteni lehet, hogy itt nem *hatásos mutatóvány*-t, hanem egyszerűen *vonzerő*-t jelent az idegen szó.

— Amikor a világkiállítás *koncepcionális* megtervezéséről szól, s nem lehet biztosan tudni, hogy netán *koncepciózus*-ra gondolt-e?

— Amikor azt kérdezi riportalányától: Nem gondolja, hogy ez *irritáció* lesz a szakmán belül?, holott ebben a formában a szó csak az orvosi körökben él, s ha éppen ragaszkodni akarunk az idegen szóhoz, a mondat szerkezetet is át kell alakítani ahhoz, hogy értelme világos legyen: Nem gondolja, hogy ez *irritálni fogja* a szakmát (illetőleg: a szakmabelieket)?

— Amikor a miskolci építésszek egyikéhez ezt a kérdést intézi: Minek tulajdonítod, hogy ez a közösség ennyire *jól prosperál*?, amelyben olyanfajta kezdetleges szóhasználat fordul elő, mint a *kielexportál*-ban és a *lekontrollál*-ban, hiszen a *prosperál* jelentésében eleve benne van a *jól* (*sikeresen*) fogalma (s *rosszul* nem is lehet *prosperálni*).

— Amikor egyszerűen csak fölösleges az idegen szó használata, mint ebben a mondatban: Finta József építészeti *kvalitásait abszolút* (!) elismerem — még hagyján.

— Ám amikor a fölöslegesen alkalmazott idegen szó ráadásul zavarosan kigyózó fogalmazással párosul oly módon, hogy az összegabalyodott mondat-szüvevényből nem is talál kiutat a műsorvezető, akkor önként kínálkozik

a tanulság, hogy az idegen szavakkal való élés (és visszaélés) helyett inkább a világos fogalmazásra, a felfogható mondat szerkesztésre kell törekedni. Íme a fölösleges idegen szóval induló mondat szövevény:

Azok a tervek, amelyek tényleg nagyon *kvalitásosak* és nagyon kiválóak, mert hiszen akik csinálták, nagyon tehetségesek, én mégis nyugodtabb lennék, és gondolom, hogy az én alatt most többeket érthetek, hogyha ez valamiféle versenyben, amiről magának is ez volt mindig a véleménye, hogy versenyben kell győzni a jónak, tehát én azt szeretném, ha ezek a tervek egy versenyben lennének az elsők . . .

III. Érdemes még némi figyelmet fordítani a tárgyalt idegen szavak alaki elemeire. A leggyakoribb formákat a *stabil* melléknév származékai szemléltetik. Nevezetesen a következők: *stabilitás, stabilizáció, stabilizációs, stabilizál, stabilizálás, stabilizálódik, stabilizálódás*; illetőleg: *instabilitás és destabilizáció, destabilizál, destabilizálás, destabilizáció, destabilizálódás*.

Közülk a latin *-(a)tio, -itas* végződést őrző *stabilizáció* és *stabilitás* anyagunk népes csoportját képviselik.

Az *-ítás* végződésű főnevek: *agresszivitás, atrocitás, identitás, kvalitás, legitimitás, mobilitás, pluralitás, prioritás*. Elégedjünk meg az e nemből rendelkezésünkre álló szavakkal, s mintájukra ne képezzünk újakat, mint pl.: a párt-on belüli *monopolitás* (IV. 15.); a *provinciálisitás* (kérdései a Mura-vidéki magyar irodalomban) (Kossuth R. V. 6.); pusztán a *racionálisitás* is azt sugallja (V. 4.); a Mofém teljes *vertikalitás*-sal dolgozik (Petőfi R. III. 28.). Nem tanácsos továbbá e végződést további, pl. *-s* melléknév-képzővel ellátni: *kvalitásos*.

A *-ció* végződésű főnevek: *ambíció, diszkrimináció, frakció, infláció, innováció, integráció, irritáció, koalíció, koncepció, konfrontáció, korrekció, korrupció, legitimáció, manipuláció, privatizáció, restauráció, szisztematizáció*. Gyakori, bár nem ajánlható, ezeknek a főneveknek *-s* melléknévképzővel való ellátása: *innovációs, koncepció, konfrontációs, konstrukciós, kontraszelekciós, legitimációs, rehabilitációs*.

A *stabilizál, stabilizálás, stabilizálódik, stabilizálódás* magyar képzőkkel történő további szóalkotásra nyújtanak példákat.

Az *-izál* igeképzővel: *demilitarizál, depolitizál*, illetőleg az így alakult igékhez további *-ás* főnévképző járulhat: *debolsevizálás, depolitizálás, privatizálás, pluralizálás, reprivatizálás, szisztematizálás*. Olykor ily módon nem kívánatos alakzatok is létrejönnek, mint pl.: *trivializálni, informatizálás*.

Az *-áció* végződésű főnevek az *-izálás* végződésűekkel többnyire felcserélhetők: *destabilizáció — destabilizálás, desztalinizáció — desztalinizálás, privatizáció — privatizálás, rehabilitáció — rehabilitálás, stabilizáció — stabilizálás, szisztematizáció — szisztematizálás*.

Az *-izál* igeképzőhöz további, *-ódik* igeképző is járulhat: *pluralizálódik, radikalizálódik, stabilizálódik*, majd ebből *-ás* képzővel főneveket lehet alkotni: *pluralizálódás, radikalizálódás, stabilizálódás*. Az ilyesfajta képzés útján létrejött szó azt jelenti, hogy a folyamat (magától) végbemegy.

Az *előtagok* (*prefixumok*) közül a leggyakoribb a *de-* fosztóképző: *debolsevizálás, demilitarizálás, depolitizál, depolitizálás, destabilizáció, destabilizál, destabilizáló, destabilizálódás, desztalinizálás*. Ritkább a hasonló jelentést hordozó *disz-* előtag: *diszfunkcionális, diszkreditál, diszkrimináció*. S még ritkább az ugyancsak a megfosztottságot jelentő *dez-*: *dezinformáció, dezorientáció*.

Elég szép számmal van képviselve a *vissza-, újra-* jelentésű *re-, új* szót azonban mindössze két esetben alkot: *reprivatizálás, resztalinizáció*. Az *ellen-* jelentésű *kontra-* pedig csupán a *szelekció-hoz* (és továbbképzett alakjaihoz) kapcsolódva jelenik meg: *kontraszelekció, kontraszelekciós, kontraszelektál, kontraszelektált*. Az *után* jelentésű, tulajdonképpen előljáró *poszt-* egy összetételben fordul elő: *posztsztalinista*.

A gyűjtött anyagból levonható egyik következtetés az lehet, hogy még korunkban is — amelyre a latintudás igazán nem jellemző — mind a régebbiről származó, mind pedig az újonnan keletkező idegen szavak jórésze, közvetve vagy közvetlenül, gazdag közép-európai örökségünkből, a latin szókincsből táplálkozik.

IV. A magyar nyelv művelés története azt a tanulságot kínálja, hogy a minden idegen szót elvető *purizmus* és a minden idegen szónak kaputáró *kompolitizmus* szélsőségei között tanácsos kialakítani a józan álláspontot az idegen szavak használatában.

Bízom abban, hogy napjainkban már nem kell a nemzeti elfogultság vádjával számolni, amikor a közérthetőség — a nyelvhasználatban megvalósítandó demokratizmus — érdekében egy olyan nagy hatású intézmény munkatársai számára, mint a televízió, a fölösleges idegen szavak helyett a magyar megfelelőikkel való éleést jelöltem meg követendő útnak.

Éder Zoltán

Az 1988. okt. 3. és 1989. máj. 14. közt hallott IDEGEN SZAVAK LAJSTROMA:

abszolút, adekvát, ad hoc, adminisztráció, adresszál, agresszivitás, akceptál, akcióprogram, aktuálpolitikai, akut, alternatív (mn.), alternatív (jn.), alternativa, ambíció, antiinflációs, aspektus, atrocitás, attitűd, atrakció, avanszál, bázis; come back, cruciális, cukkol; debolsevizálás, defenzíva, definiál, deklaráció, deklarál, deklarált, deklaráltan, delikvens, demilitarizál, depolitizál, depolitizálás, destabilizáció, destabilizál, destabilizáló, destabilizálódás, desztalinizáció, desztalinizálás, deviancia, deviáns, dezinformáció, dezorientáció, diktatórikus, diszfunkcionális, diszkreditál, diszkrimináció, dopping; effektív, erodál, erózió, exponál, expozé; jázis, finanszíroz, forszíroz, frakció, frakciózás, fríttöz, fundamentalista, fundamentalizmus, fuzionál; garancia, generózus, gesztor, glasznosztj; homogenizálás, horizontális, humanitárius; identitás, illegitim, informál, informális, informatizálás, infrastruktúra, infrastruktúrális, innovációs, innovál, instabilitás, integráció, intoleráns, irritáció; kapiskál, koalíció, koalíciós, kompetencia, kompromisszum, kompromisszumos, koncepció, koncepcionális, koncepció, kondició, kondukátor, konfliktus, konfrontáció, konfrontációs, konfúz, konstrukciós, konszenzus, konszolidáció, kontraszelekció, kontraszelekciós, kontraszelektál, kontraszelektált, kontroll, konzekvenca, koordinál, korrekció, korrigál, korrupció, kralitás, kvalitások; legitim, legitimáció, legitimációs, legitimitás, lobby, lózung; mandátum, manipuláció, manipulálás, manipulált, markáns, markánsan, mobilitás, modell, monolit, monolitikus, monopol, monopolitás, monopólium, multinacionális; neosztalinista, nomenklatura, nonszensz, normalizálás, normalizálódik, nóvum; optika, optimális, orientál, orientálódik, orientált; paradoxon, par excellence, paternalista, patt, peresztrojka, pertraktál, platform, plurális, pluralista, pluralisztikus, pluralitás, pluralizálás, pluralizálódás, pluralizmus, posztsztalinista, potenciál, potenciális, pragmatikus, praktikum, preferált, preferál, preferencia, prioritás, privátim, privatizáció, privatizálás, privilegizált, procedura, prognosztizál, promt, prosperál, provokáció; racionalitás, radikalizálódás, radikalizálódik, radioaktív, randalizálás, referencia, rehabilitáció, rehabilitációs, rehabilitál, rehabilitálás, reprivatizálás, repriz, restauráció, resztalinizáció, retorzió, rezervál; séf, specifikus, skrupulus, specizett, spórol, stabilitás, stabilizáció, stabilizációs, stabilizál, stabilizálás, stabilizálódás, stabilizálódik, stagnál, stop, struktúra, strukturális; szamisztat, szelektív, szeparatista, szféra, szisztematizáció, szisztematizálás, szisztematizálási, szisztematikus, szocializáció, szponzor, szponzorál, szuverén; team, tender, tolerál, tolerancia, toleráns, triviális, trivializál, túldimenzionál; vákuum, vertikális, vertikálítás, vertikum, verzió, vircsaft, voluntarista.

Kísérlet a norma fogalmának és aspektusainak rendszerezésére

1. A normakutatás helye a nyelvészetben

Az utóbbi években a nyelvtudományban ismét előtérbe kerülnek a „külső” nyelvészeti körébe tartozó diszciplínák és fogalmak. A hazai nyelvtudomány — számos egyéb terület mellett — szintén a normakutatás felé fordul, s az ez irányú érdeklődésnek további, nem a nyelvtudományon belüli, hanem a nyelvi valóságot illető okát is tekintetbe kell venni. Megfigyelhető ugyanis, hogy mindig valamilyen nyelvi krízishelyzet kapcsán merülnek fel — akár explicite, akár implicit — a normával, normalizációval kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdések. Bevezetésül csak a két legfontosabb mozzanatra utalok. A 30-as években a cseh irodalmi nyelv kialakítása és a standardizálási törekvések gyakorlati nehézségei kapcsán születtek a nyelv-művelésről és a normáról szóló ma is alapvető jelentőségű elméleti munkák a prágai nyelvész körben. Napjainkban pedig terjedelmes cikkgyűjtemény jelent meg (*La crise des langues*, Québec 1985., szerk. J. Maurais), amelyben számos, különböző földrészekről és nyelvterületekről való nyelvész vázolja anyanyelve kritikusnak ítélt aktuális helyzetét, s kitűnik, hogy kivételesen szerencsés helyzetben van az a néhány nyelv, amelynek állapotát nem fenyegetik az „elromlás” veszélyei. Az idézőjel indokolt, mert bár sok nyelv esetében megemlítik a helyesírás gyengülő minőségét, a médiák, különösen a televízió káros hatását, az oktatás többé-kevésbé jól betöltött szerepét, „az, amit a nyelvek krízisének neveznek, a valóságban csak egy aspektusa egy jóval általánosabb krízisnek, amely megkérdőjelezi mindazoknak az értékeknek a hierarchiáját, amelyeken a világ eddig nyugodott — a nyelvi kultúra egyike volt ezen értékeknek” (Jean Marcel 1984: 139).

Akárhogyan nevezik is, a problémákkal teli „krízishelyzet” fennáll, s megszüntetéséhez szükség van a normalizációs tevékenység mibenlétének tisztázására. Mivel személyesen részt vettem a Pécsen 1984-ben tartott „Norma — átlag — eltérés” c. szimpóziumon (amelynek írásos anyagára a továbbiakban többször fogok hivatkozni, Fülei-Szántó 1984 jelzéssel), valamint a Nyelvtudományi Intézet kutatásaiban, tapasztalhattam, hogy maga a norma még definiálatlan fogalom, noha a nyelvészetben belül számos részdiszciplínában jelen van. Legrégbben a grammatikaírásban és a stilisztikában, az alkalmazott nyelvészetben belül az anyanyelv és idegen nyelv oktatásában, valamint a nyelvi politikában, az interdiszciplínák közül a szociolingvisztikában a variánsok vizsgálatakor, sőt a pszicholingvisztikában, amennyiben az egyén normatudatával is számolni kell.

A szerteágazó megközelítések során számos többé-kevésbé megválaszolatlan kérdés merül fel a norma fogalom meghatározására, a gyakoriság és az értékítéletek szerepére, az egy norma — több norma dilemmájára vonatkozóan. Ez utóbbi szempont azért is időszerű, mivel a téma két újkeletű, igen széles körű összefoglalása közül az egyik (Juhász 1985) a nyelvi normáról, a másik (Bartsch 1985) nyelvi normák-ról beszél. Az eltérés véleményem szerint lényeges dolgot takar: azt a tényt, hogy a nyelvhasználatban, a gyakorlatban megjelenő normák sokrétűsége egy elméleti szinten mégis összefoglalható és definiálható. Az eddig elvégzett nemzetközi és hazai kutatásokban már benne

rejlik a meghatározás és a fogalmi tisztázás lehetősége, s ezzel kívánok élni az alábbiakban.¹

A nyelvtudományon belül a norma fogalma — még ha definiálatlanul is — már a grammatikaírás kezdete óta jelen van, hiszen a nyelveírásnak, grammatikaszerkesztésnek alapvető célja volt a klasszikus szövegek megóvása, interpretálása az elmélyültebb tanulmányozás érdekében.² A kezdetektől tulajdonképpen a XVII. századi nyelvfilozófiai munkákig valamennyi, a nyelvre vonatkozó munka grammatika volt, a normafogalom pedig impliciten jelentkezett, mivel a nyelvvel való foglalkozás „raison d'être”-je éppen a helyes használat kodifikálásában rejlett. Ha nem is ezzel a terminussal, de a norma fogalmával először akkor lehet explicit formában találkozni, amikor a nyelvvel való foglalkozás önálló, tudományos céllá válik. Volt ugyan olyan szakasza is a nyelvtudománynak, amikor a főbb irányzatok jellegzetességei miatt a normatívítás háttérbe szorult: ilyen például a XIX. század második fele, az összehasonlító nyelvtudomány és az újgrammatikusok korszaka. Valóban tudatossá azonban csak a langue/parole elkülönítése kapcsán válhat a norma fogalma és kutatásának jelentősége.

A megcsontosodott európai nyelvtanokban a nyelvhelyességet illetően századunk húszas-harmincas éveiben jelentős szemléletváltozás következett be. A technika fejlődése, a fokozódó társadalmi mobilitás és a társadalomtudományok, ezen belül a nyelvészet fejlődése egyszerre járulhatott hozzá a nyelvhasználat újraértékeléséhez. Az új terminus technicusok figyelembevételéhez, az egyre jobban rétegződő társadalmak nyelvhasználatának leírásához és értékeléséhez, valamint az ugyanezekből a tényezőkkel eredő egységesítő törekvésekhez, standardizációhoz már túl merevnek és egysíkúnak bizonyult a „művelt emberek” nyelvhasználatán alapuló szabályrendszer.

Az a tény, hogy a századforduló óta megsokszorozódtak a beszélt nyelvi fordulatokban bővelkedő irodalmi művek, a helyesírási és terminológiai normalizációval foglalkozó munkák, nyomkövethető és tanulmányozható az egyes nyelveket illetően. Általános nyelvészeti szempontból a prágai iskola erre az időre tehető tevékenysége alapvető fontosságú, amelyre a későbbiekben még visszatérek.

2. Jelenlegi állapot: a norma aspektusainak vizsgálata

2.1. A norma fogalma, ill. az azzal való foglalkozás tehát azóta került a grammatikaírás és a stilisztika köréből a szociolingvisztika körébe is, amióta számolunk a beszéd — nyelv kettősségével, az ehhez kapcsolódó külső-belső nyelvészettel, valamint a szociális tényezőkkel, s az utóbbiakból eredő eltéréseket nem egyszerűen hibának, hanem természetes jelenségnek tudjuk be. A szociolingvisztika kialakulása és erőteljes fejlődése irányította rá a figyelmet a rendelkezésre álló nyelvi eszközök között fellelhető térbeli, időbeli, társadalmi réteg szerinti variánsokra. Ennek a megléte indíthatja arra a nyelvészt, hogy egy adott nyelvközösségen belül többféle norma meglétét feltételezze.

Az előbbiekben arról volt szó, hogy hol találhatók a normakutatásban releváns jelenségek a nyelv és a nyelvhasználat egészén belül. Magát a normát

¹ A *norma* szó etimológiájára csak egy jegyzet erejéig érdemes hivatkozni. Valamennyi, az idézett diszciplínákban felhasznált normafogalomban felfedezhetők ugyanis a *rendszerezés, szabályszerűség* elemei.

² A normafogalom történetének alakulásáról I. Maurais 1983.

helyezi el ugyanezeknek a területeknek az összefüggésében Juhász (1985:59), s a rendszer — norma — nyelvhasználat hármasságában elemzi a fogalmat. Eszerint normán értendő — a nyelvi rendszer szempontjából nézve — a rendszerben potenciálisan adotttnak elvben társadalmilag szankcionált megvalósulása, és — szociolingvisztikai szempontból — a nyelvi eszközöknek szituatív meghatározott használata.

2.2. A fenti megközelítést sokkal inkább a norma elhelyezésének tartom, semmint definíciónak. Ez utóbbi lépést azonban a szakirodalom tanulmányozása alapján már megkísérelhetjük, annak ellenére, hogy igen sokféle közegről (nyelvtanokról, irodalmi művekről, dialektusokról, szociodialektusokról) esik szó, amelyek kapcsán egyidejűleg beszélünk köznyelvi normáról, írott nyelvi normáról, normatív grammatikákról stb. Mindezeket a szempontokat jól tükrözi néhány álláspont a hazai szakirodalomban legutóbb kiadott hasonló tárgyú összeállításból (Fülei-Szántó 1984). A norma hatósugarát illetően Bachát László (15) idézi Benkő Lorándot, aki úgy véli, a regionális és szociális nyelvváltozatok is beletartoznak a normába, valamint Grétsy Lászlót (uo.), aki az irodalmi nyelvet és a köznyelvet országos kötelezettségű nyelvváltozatoknak, a szaknyelveket és a csoportnyelveket résznormáknak nevezi. Ugyanezt a megkülönböztetést Bachát László (16) normatív értékűnek, ill. relatív normatív értékűnek nevezi. A nyelvhelyességről szólva Fabó Kinga (23) megkülönbözteti a generatív nyelvészeti szempontú grammatikalitást, amely jó/rossz mondat elhatárolását teszi lehetővé, szemben a nyelvművelésben megszokott helyes/helytelen értékeléssel, amelyről megállapítja (28), hogy ez „ugyanúgy szubjektív és egységes kritériumok híján intuitív, mint ahogy egyelőre minden társadalomtudományi értékelés az”. A normán belüli aspektusokkal kapcsolatban Hidasi Judit (40) Wyler értelmezését idézi, ahol többek között megkülönböztet preskriptív vagy kodifikáló, és standardizáló normát.

A norma általános meghatározását kutatva Huszár Ágnes (i.m. 59) elutasítja Coseriu álláspontját (amely szerint a norma az, ami a nyelvből az adott nyelvközösségben megvalósul), elfogadja viszont a prágai iskola, Havránék megközelítését. Nézetem szerint is ebből kell kiindulni a norma definiálásakor, s ebben könnyen elhelyezhető a normaproblematika valamennyi ismert aspektusa, amelyeknek egy része a fogalom lényegéhez tartozik, más részük az ehhez kapcsolódó tevékenységekre, az azt végzőkre vagy tevékenységük eredményére vonatkozik.

Ugyanezeket az ismert aspektusokat foglalta össze legutóbb Bartsch is (1985:217), amennyiben a norma összetevői között említi a norma tartalmát és kötelező vagy opcionális jellegét, hangsúlyozza a normaanyagok, normavégrehajtók, azaz bizonyos személyek részvételét, s a normafelfogás hivatalos megfogalmazásait nevezi kodifikációnak. Ez az elméleti rendszerezés sem teljesíti azonban a definícióval szemben támasztott követelményeket, mivel nem az adott fogalom mibenlétére, hanem egyes tulajdonságaira vonatkozik.

Nem érdektelen tehát időben kissé messzebbre, a prágai iskolához visszanyúlni, s a meghatározáshoz Havránék tanulmányát segítségül hívni.

3. Definíció-kísérlet a prágai iskola nyomdokain

Idézzük Havránéket: „... amit általában nyelvi normának neveznek, az nem azonos azzal, amit én a nyelvi norma fogalmán értek. Véleményem szerint különbséget kell tenni a nyelvi normának egy jobb-rosszabb kodifikálása, másfelől viszont maga a nyelvi norma között. Az ilyen kodifikálást,

amely rendszerint iskolai nyelvtanokban vagy más kézikönyvekben található, gyakran magának a nyelvi normának tartják, de ez esetben a nyelvi norma a nyelven kívüli jelenséget képezne. Ezzel szemben én a nyelvi normát teljesen nyelvi jelenségnek szeretném tekinteni. Nyelvi normán értem azt amit egy szempontból mint nyelvi művet (energeiát), egy másik szempontból mint nyelvi alakulatot (ergont) jelölnek, ez alkalommal azonban a kötelező jelleg szempontjából — ez a kötelező jelleg az ergon szférájában áll fenn, hogy az energeia szférájában a szándékozottat és a megfelelőt érzék el. (Csaknem közömbös, hogy most ezt nyelvi normának vagy szabványnak nevezzük.)

A szónak ebben az értelmében minden nyelvközösségnek, mind a területinek, mind a társadalmának, saját normája van³.

A fenti sorokban minden elméletileg lényeges elem megtalálható, a megfogalmazás nagyfokú koncentráltasága miatt azonban a fogalmat egyes aspektusaira kell lebontani.

A) Az általános definíció szempontjából úgy fogalmazhatunk, hogy a norma a nyelvről alkotott tudati kép, amely jelen van a standard nyelvek egy adott nyelvállapotra jellemző formájának és hagyományainak megőrzésében, valamint a nyelven kívüli valóság fejlődésének, alakulásának egységes tükrözésében.

Azért tartom szükségesnek ilyen absztrakt szintről kiindulni, mivel a gyakorlatban használt intuitív meghatározások általában szabályrendszerként kezelik a fogalmat, ez azonban csak a fenti meghatározásban szereplő első feladatkör tekintetében lehet helyénvaló, amennyiben a hagyományőrzést konkrét használati szabályokkal biztosítani lehet pl. a helyesírás tekintetében. Szükségesnek tartom ugyanakkor azt is hangsúlyozni, hogy az időbeli változások folyamatosan áthatják a nyelvet, s a norma explicit megvalósításához, azaz a normalizálás tevékenységi körébe tartozónak tartom az új jelenségek, tárgyak stb. kapcsán felmerülő terminológiai egységesítést. A bevezetőben említett krízishelyzetek leküzdésére folytatott tevékenységeket is a norma hatja át⁴.

B) A norma megjelenési formái: a) kodifikált, b) nem kodifikált, individuális.

Kodifikált normának nevezem a normalizációs vagy nyelvművelő tevékenység nyomán létrejött kézikönyvekben, nyelvtanokban, szótárakban stb. leírt explicit szabályokat.

Nem kodifikáltnak, individuálisnak nevezem a fenti szabályrendszer hatására a nyelvi közösség tagjaiban kialakult normatudatot, amely befolyásolja az egyén beszédtevékenységét és összehangolja az egész nyelvi közösségen belüli kisebb alcsoportok beszédtevékenységét.

³ Bohuslav Havráněk: „Zum Problem der Norm in der heutigen Sprachwissenschaft und Sprachkultur” (Actes du 4- Congrès International de Linguistes. Copenhague, 1936. 151—6). A fordítás a „Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény”-ből való (szerk. Antal László, Tankönyvkiadó, 1981.). Néhány ponton eltér a Huszár Ágnes által idézettől, ahol „kötelező jelleg” helyett „kötelező erő” és „szabvány” helyett „sztenderd” szerepel.

⁴ Hagyományosabb terminológiával, de hasonlóképpen, a nyelvművelés feladatai között jelöli meg Lőrincze (1980 : 9) az élő nyelvszokás megállapításán kívül a nyelvi bővítést, a hiányok pótlását és az új nyelvi jelenségek megítélését.

A két megjelenési forma egymásrahatása ciklikusnak nevezhető két szempontból írható le. Első szempont a nyelvhasználóknak a nyelvvel szembeni attitűdje. Van, aki csak a nyelvészeket veszi figyelembe (Gueunier 1982); ők lehetnek beavatkozók és nem beavatkozók, az előbbiek részt vehetnek a standardizációban, vagy szabályozásban, az utóbbiak közé tartoznak a nyelvet oktatók. Véleményem szerint azonban a nyelvvel foglalkozókra. Ezzel kapcsolatban külön elemzésre érdemes a gyakoriság, elterjedtség szerepe. Elméletileg bármely anyanyelvi beszélőnek része van egyfelől a nyelvhasználat alakításában (pl. az egyéni hibák bizonyos áttételeken keresztül a változások forrásai lehetnek), másfelől szabályozásában, minthogy a norma megjelenési formájának alakulásában vitathatatlan szerepe van a gyakoriságnak, amely a beszélők szintjén jelenik meg, s onnan befolyásolhatja a nyelvészeket. Nyilvánvaló, hogy ez a befolyás sohasem egyoldalú, sokszor előfordul, hogy a nyelvészek kezdeményezéseit — főleg lexikai kérdésekben — a beszélő közösség nem fogadja el, esetleg más alakot helyez előtérbe, másrészt olyan esetek is vannak, amikor viszonylag gyakori nyelvi hiba ellen kénytelenek fellépni a nyelvészek. Egyes definíciók ad absurdum viszik a gyakoriság jelentőségét (Dubois 1978): „... normának nevezünk továbbá mindent, ami közös és folyamatos használat egy nyelvi közösségben.” Helyesebb azonban úgy fogalmazni, hogy a normát „elsődlegesen a nyelvet beszélő közösség alakítja. A nyelvművelő feladata a norma regisztrálása, kodifikálása” (Huszár i. m. 62).

Az említett ciklikus hatást a következőképpen lehet ábrázolni:

A tudatos befolyásoló tevékenység tehát közvetlenül hat a beszélőre, ugyanígy a gyakoriság is, amelynek lehetnek negatív vonásai; a beszélők csak a gyakoriságon keresztül, azaz közösségekben, csoportokban hathatnak a tudatos tevékenységre, amely a negatív tendenciákat igyekszik kiszűrni. A hatás tehát ciklikus és nem kétoldalúan közvetlen.

Meggondolandó, mennyiben hasonlít ez a mechanizmus az idegennyelv-elsajátítás, ill. -tanulás kapcsán kidolgozott — s vitatott — ún. monitor modellhez. A kontroll (önkontroll) funkcióban tűnik hasonlónak, valamint abban, hogy egy már elsajátított ismeretrendszer visszahatásáról van szó. Az alapvető különbség viszont abban van, hogy a normatudatról kizárólag a nyanyelv esetében beszélhetünk, csak itt lehet szó a nyelvi közösség tagjainak aktív részvételéről a nyelvhasználat alakításában; olyan beszélők, akik egy nyelvet idegen nyelvként sajátítanak el, a kontrollt csak saját beszédtevékenységükre nézve fejthetik ki. Illetve, az idegen nyelv oktatója korrigál, szabályokat tesz explicitté, de tevékenysége nem tartalmazza mindazokat a funkciókat, amelyeket a nyelvi norma hivatott betölteni.

A ciklikus mozgás egy másik aspektusát már másutt említettem (Fülei-Szántó 1984:121, vö. bibliográfia Karam 1974): eszerint új nyelvi jelenségek terjedésük bizonyos stádiumában felhívják magukra a nyelvészek figyelmét, következik a kodifikáció (vagy a fordulat elutasítása), majd a kodifikált forma

bekerül a nyelvhasználat minden területére (vagy mégsem válik a nyelv részévé).

A norma megjelenését a két javasolt formában felfogva elhelyezhető néhány egyéb megközelítés: az objektív norma, azaz a gyakoriság jelenléte és jelentősége, a szubjektív norma, azaz a „beavatkozó” nyelvészek értéktételei, s mindkét norma együttes megjelenése a preskriptív normában, azaz a „termékekben”, a nyelvtanokban, kézikönyvekben⁵.

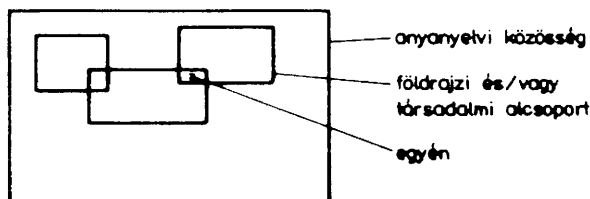
A nyelvészek és a beszélők értéktételei foglalják magukba az egzsákság hiánya miatt sokat vitatott kritériumokat, mint helyesség, szépség, kifejezőerő, tisztaság, logika, ésszerűség stb., amelyek valójában mind jelen voltak vagy vannak — túlnyomórészt implicit módon — a normát megjelenítő tevékenységekben.

Lényeges előrehaladást jelent a nyelv és az érték viszonyának kutatásában Molnár Iona munkája (1985). Nyelvi értékekről beszél többek között a „mindennapi nyelvkritika”, valamint az anyanyelvi nevelésben és a „hivatásosak” gondolatvilágában megjelenő különböző aspektusok kapcsán. A nyelvet belülről szemlélve is létjogosultsága van az érték fogalmának, mégpedig a fejlődéssel szoros összefüggésben, azaz a nyelvi szerkezet és az érték összefüggése a nyelvtani szerkezet változásának folyamatában mutatkozik meg. Ennek az érték szemléletű megközelítésnek további elemzése valószínűleg sokban támogathatná a „beavatkozó” nyelvészek munkáját, akik — Molnár szerint — minden bizonnyal akkor járnak el helyesen, ha a beszélői attitűdöt formálják át saját módszerükké. (Ez a gondolat visszautal a gyakoriság szerepének elemzésekor elmondottakra.)

C) A norma hatókörének kiterjedése

1. a nyelv szempontjából az írott és beszélt nyelvre egyaránt. Ez a normaproblematikán belül az egyik legeggyértelműbb tény; a kodifikált norma szabályok formájában működik, s a két terület sajátosságaiból eredően más jellegű (pl. helyesírás), s számszerűen is több megszorítás köti az írott nyelvet a beszéltnél.⁶

2. a nyelvi közösség szempontjából a következő sémával ábrázolható:

Vagyis az egész beszélő közösségben jelen van a norma az általános definícióban említettek szerint, és speciális szabályok formá-

⁵ Ezekkel a fogalmakkal főleg a francia nyelvészek dolgoznak, l. Dictionnaire de Linguistique, Dubois et alii 1978.

⁶ Juhász (1970 : 33–7) szerint a normákat két területen nem tartják be, a humorban és a szépirodalomban. Úgy véli, ha általában a nyelvi normához tartozónak tekintenék az irodalmi nyelvet, az anarchiához vezetne, míg ha nem vennénk tekintetbe a hétköznapi beszélt nyelvet, az dogmatizmust eredményezne.

j á b a n egyes kisebb közösségeken belül (azaz nem általános érvénnyel, vö. Grétsy i. m.), az egyénben pedig annyiszoros áttételben, ahány kisebb közösség tagja.

A kisebb közösségeken belül különbségeket kell tenni a földrajzi és társadalmi csoportok között. Egyszerűbb a kérdés a társadalmi tényezők esetében. E szempont tekintetében ugyanis alapdefiníciónk semmiben sem mond ellent az eddig elfogadottnak: az egyén tartozik egy bizonyos társadalmi réteghez, esetleg aspirálhat egy másik rétegbe való tartozásra (s ennek nyelvi vonatkozásban is tanújelét adja, vö. pl. Labov kutatásait), nyelvhasználata tehát igazodik a szóban forgó csoporthoz, s ugyanez érvényes az egyes foglalkozási csoportokra jellemző szakzsargonra is. Ez az az aspektus, amely a normát egy szociokulturális ideálnak tekinti.

Nem véletlen, hogy a másik csoportot általánosságban földrajzinak, s nem dialektusnak nevezem. Véleményem szerint a hagyományos értelemben vett dialektusra nem vonatkozik a javasolt definíció, mivel a dialektusok — amelyeknek élő voltát és változásokra való képességét nem vitatom — viszonylagos zártságuk miatt nincsenek kimutatható kapcsolatban a normafogalom előremutató tendenciájával, azaz az újdonságok regisztrálásával és kodifikálásával. Indokoltabb a szociolektus mellé a regionális köznyelvi közösségeket felvenni, amelyek egyrészt rendelkeznek a dialektusok hagyományaival, másrészt közvetlen kapcsolatban vannak az adott nemzeti nyelvet beszélő egész közösséggel.

Részösszefoglalásként le kell szögezünk, hogy a javasolt definíció alapján ugyanúgy egyszerre beszélünk normáról és normákról, mint az eddigiek során. Annyiban tartom egyszerűbbnek a javasolt megközelítést, hogy ezáltal is el lehet különíteni egy a nyelvre vonatkoztatott absztrakt szintet, s a beszédtevékenységben megjelenő megnyilvánulásait, részben a tevékenység produktumai, részben a beszédtevékenységben résztvevők (átlagos anyanyelvi beszélő, nyelvész, beszélő közösség) szempontjából.

D) A társadalmi és nyelvi normák összefüggései

A nyelvnek a társadalomban való elhelyezkedése meghatározza a nyelvi normáknak a társadalmiak közötti meglétének tényét, az összefüggés azonban nem magyarázza egyértelműen a normák működésének hasonlóságait és különbségeit.

A normák és szabályok mintegy koncentrikus körökként helyezkednek el, azaz a társadalmi normákba beletartoznak a kommunikációs, azokba pedig a nyelvi normák. Ilyen és hasonló összefüggések jellemzők az amerikai antropológiai nyelvészet szemléletére, ahol a nyelvi viselkedést az emberi viselkedés egyik elemeként fogják fel. Ugyanakkor Leontyev is (idézi Huszár Á., l. Fülei-Szántó 1984:65) hasonló értelemben nyilatkozik,⁷ szerinte a nyelvi normák ugyanúgy működnek, mint a szociális normák általában. Ezzel a megállapítással csak részben tudok egyetérteni, az egyénnek a norma elfogadása és elutasítása által egy társadalmi réteghez vagy csoporthoz kapcsolódása esetén. A nyelvi és szociális normák között különbséget látok azonban abban, hogy egy társadalmon belül a szociális normák csak csoport- vagy rétegspecifikusan

⁷ Érdekes módon még a terminológia is összehasonlítható Leontyev és Aléong (l. Maurais 1983) között, amennyiben implicit és explicit normák kettősségéről beszélnek.

jelennek meg, nincs össztársadalmi viselkedési norma,⁸ míg viszont a realizálódó nyelvi normáknak mintegy fölérendelhető az adott nyelv egészére vonatkoztatott szabályrendszer, az ún. standard nyelv.

4. Végző összefoglalásként elképzelhető lenne például egy ábrát készíteni a norma hatásának valamennyi irányáról, a tevékenységről, a benne résztvevőkről. Erre irányuló próbálkozásaim azonban sikertelenek maradtak. Nem lehetséges egyetlen sémába rendezni a nyelvet és a beszédtevékenységet, a hagyományokat és újításokat, az intézményeket és a társadalom különböző csoportokban és minőségekben megjelenő tagjait — azaz mindazokat a tényezőket, amelyeket a nyelvi norma/normák elemzésekor figyelembe kellett venni.

A sematikus ábrázolás céljából ugyanakkor meg lehet próbálni — az egyes nézőpontokban már említett ciklikus jelleg miatt — egy nagy kör mentén elhelyezni az összetevőket. Az egyénben az anyanyelvi nevelés és a folyamatos művelődés során a nyelvről kialakult tudati kép jelen van, passzívan, amennyiben az adott nyelv „egyszerű” használójáról van szó. De ha az illető a nyelv tevékenységébe potenciális beavatkozónak minősül, úgy saját tevékenységével is, akár közvetlenül, alakíthatja anyanyelvét, részt vállalhat a normalizációban részt vevő intézmények munkájából, részt vehet a szabályokat leíró produktumok elkészítésében stb. Ennek az elképzelhető nagy körnek bármelyik pontján kapcsolódik is be a kutató, mindenképpen a norma valamely megnyilvánulási formáját vizsgálja, következőképp terminológiai-lag és tartalmilag egyaránt indokolt a norma, azaz a több létező alnorma egymás mellett élésének feltételezése.

IRODALOM

- Bartsch, R.: Sprachnormen: Theorie und Praxis (Niemeyer, Tübingen, 1985.)
 Dubois, J. et alii: Dictionnaire de linguistique (Larousse, Paris, 1978.)
 Fülei-Szántó Endre szerk.: Norma — átlag — eltérés (az 1984. május 23 — 25-i pécsi tudományos konferencia válogatott előadásai)
 Gueunier, N.: Linguistique et normes (Le Français dans le monde 1969/1982.)
 Juhász János: Probleme der Interferenz (Akadémiai Kiadó, Bp., 1970.) — Die sprachliche Norm (ELTE 1985., Budapesti Beiträge zur Germanistik)
 Karam, F. X.: Toward a definition of Language Planning (Advances in Language Planning, szerk. J. Fishman, Mouton, 1974.)
 Maurais, J. szerk.: La crise des langues (Québec, 1985.)
 Maurais, J. — Bédard, E. szerk.: La norme linguistique (Québec, 1983.)
 Marcel, J.: Fragments de lettres à un ami sur les rapports de la langue et la culture (Douze essais sur l'avenir du français au Québec, 1984. Idézi Maurais, 1985 : 77)
 Molnár Ilona: A nyelv értékeinek kérdéséhez (Nyelvtudományi Közlemények 1985/87. 1. köt.)
 Lőrincze Lajos: Emberközpontú nyelvművelés (Magvető, 1980., Gyorsuló idő)

Sörös Anna

⁸ Alighanem vitatható ez a megállapításom, amennyiben pl. az idősebbek iránti tisztelet kifejezésére vonatkozó viselkedési normák a társadalom valamennyi tagjára kötelező érvénnyel hatnak.

A politikai kultúra néhány nyelvhasználati-pragmatikai vonatkozása (1957—1988)

1. „Vét-e nyelvében a nemzet?” Megragadhatók-e a nyelvészet sajátos eszközeivel és megközelítésében a politikum jelenségei, amelyek szerencsés esetben kizárólag nyelvi anyagban, de a legrosszabb esetben sem a nyelvhasználat tényei nélkül manifesztálódnak? Tetten érhetők-e csalárd politikai indítékok a csalárd politika szavaiban, vagy — ami ugyanaz a kérdés — hitelesen igazolható-e a politikai cselekvés belvilágának tisztessége abban a nyelvi anyagban, amelyben testet ölt? A válasz első fokon nem azon fordul meg, hogy a nyelvhasználat adatai tartalmazzák-e célpontos politikai stratagéma-k félreismerhetetlen jelzéseit, hanem hogy a szaktudomány képes-e olyan értelmes kérdéseket vonatkoztatni vizsgálatának tárgyára, amelyekre — Hegel kifejezésével — a valóság is értelmes válaszokkal szolgál.

Az újkori nyelvtudomány fejlődésmenetében meglepően késői fejlemény olyan (rész)diszciplínának a megjelenése, amely a nyelvi közlés mint aktus hatékonyságára, eredményességi feltételeire kérdez rá. Annak ellenére, hogy a nyelvi tények egyetemes és „közvetlen valóság” jellege jól megfogható anyaggal áll rendelkezésre az emberi érintkezésbeli hatásmódok vizsgálatára, a századelő nyelvészetének saussure-i ihletése szinte kizárólagosan a nyelvi rendszer elemzésének terepévé tette aszakágot. A késői újszülött, a pragmatika a „tények nyelvészete”, amelyönmagát a nyelvi aktusok vizsgálatával határozza meg. Feladata pedig — Stalnaker (1977, 384) megfogalmazásában — a közlési aktus „sikeres végrehajtását szolgáló szükséges és elégséges feltételek megtalálása”, Grice (1967/1975) terminusával: a megfelelő „maximák” megállapítása, illetőleg érvényesítése. Kiinduló feltételezése, egyszersmind mély meggyőződése, hogy a nyelvi közlésnek következetesen cselekvéskontextusa van. A közlés maga tett, amint ezt Austin (1955/1973) nevezetes könyvének címében (*How to do things with words?*) is kifejezi. E teória szerint a nyelvi közlést úgy kell felfogni, mint amely határozott célt követ, a közlő által elgondolt végeredményt célozza, illetve hozza meg, ha a közlés sikeres, Austin (1955/1973, 101) példáin bemutatva az alábbi illusztráció szerint. (i) *Azt mondta, hogy lőjem le a nőt*; (ii) *Megparancsolta, hogy lőjem le a nőt*; (iii) *Meggyőződött róla, hogy lőjem le a nőt*. E három közlemény főmondata az alárendelt tagmondatok tartalmát eltérő feltételekkel szorítja meg, ami alaposan megváltoztatja annak cselekvéskontextusát. Másfelől azonban a példák csak annyit tanúsítanak, hogy a nyelv képes tükröztetni a kifejezésnek a tulajdonképpen tettehez való viszonyát. Vessünk össze viszont két, azonos műfajú szöveget, két jelmondatot: (i) *Éljen a párt!* és (ii) *Állítsátok le Bős—Nagy-murost!* Az első slogan demagógiája abban áll, hogy nincs cselekvéskontextusa a közlési cél értelmében, mivel nem mozgósít semmire. Nem tárgyának eltérése folytán, hanem nyelvi kifejezés mivoltában más a (ii) alatti jelmondat: megnevez egy végrehajtandó cselekvést, amelyet egy objektumra vonatkoztat. Utal a címzettre, legalábbis általános formában, de összetéveszthetetlenül. A kifejezés megjelenítésének, aktualizálásának módja emellett a közleményt egy bennfoglalt, bár — fölöslegesként, redundáns elemként — a nyelvi alakulatból elhagyott, szavakba is foglalható közléssel egészíti ki, amely lehetségesen így hangzik: *Mi követeljük*. Bizonyos értelemben tehát csak az utóbbi minősül valóságos, tartalmas közlésnek.

Általános formában megfogalmazva, a közlés eredményességének kérdése arra a tézisére épül, hogy a nyelvi kommunikáció szabályai az emberek közötti interakció szabályaiból vezethetők le, közülük is a legfontosabból, az úgynevezett együttműködés elvéből. Az egyes együttműködési szabályok főként a kívánt és a lehetséges információk mennyiségére, ezek továbbításának módjára, a kifejezés különböző minőségi jegyeire és részben mennyiségi mutatóira vonatkoznak. Bár közvetlen tárgyunk, a politikum szférájának nyelvhasználata bonyolult, többváltozós függvény, bizonyos összetevők tekintetében korlátozott egy teljes közlésmodellhez viszonyítva. A torzulások típusai mégis úgyszólván minden összetevő abnormis alakulásán dokumentálhatók. Következésképpen valamelyest is rendszeres áttekintésük egy közlésmodell vázlatos szemléjét nem kerülheti meg, különös tekintettel az eredményességi feltételekre. Mindezekelött: föltesszük, hogy a feltételeket szélső határértékek között alakuló változók jellemzik a közlésben (például a közvetítő csatorna működése optimális, gátolt, megszakított, és így tovább). Egyedi közleményekre alkalmazva az egyes változók eltérő kategóriákba taroznak ugyan, értékeik alakulása mégis nagymértékű összefüggést mutat. Az említett változók a közlemény tartalmi összetevőivel, a nyelvi kommunikációban részt vevők egymás közötti viszonyával és a közlésfolyamat alakító tényezőivel párhuzamosan rendeződnek el.

2.1. A közlemény szorosabb értelemben vett tartalmi mozzanatai közül kiemelt jelentőségű a közlemény valóságra utalásának mutatója, a pontosság. Két, minden egyébtől elvonatkoztatva tekintett közlemény tényállástartalma eltérhet egymástól pontossága szerint, vagyis abban, hogy mennyire sajátosan egyedi, specifikus az a tényállás, amelyet egy bizonyos nyelvi esemény hordoz. Egy közlemény valóságleírása akkor optimális, ha a megjelölendő valóságdarabhoz egy és csakis egy nyelvi alakzat van hozzárendelve, amely a megcélzott és csakis a megcélzott valóságdarabra illik rá. A közlő minden egyéb esetben túláltalánosít. Ezzel — értelemszerűen — a valóság vonatkozó részletének olyan, megsokszorozott halmazát fedi le közleményével, amely tetszőleges, a közlő mindenkori érdekeinek megfelelő, szabados értelmezési változatoknak adhat teret. A hatalom kommunikációs gyakorlata — és legyen itt ez a példa — legalább egy alapvető, ideológiai tétel értékű megnyilatkozás-típusban vét a kívánatos pontosság követelménye ellen. *A szocializmus a jövő útja; A szocializmus a legfejlettebb társadalmi formáció; Hitet teszünk a szocializmus (építése) mellett; A szocialista társadalom fel-szabadítja a közösség alkotóerejét* és hasonló kijelentések sorozata olyan állításokat foglal magában, amelyek jeltárgya meghatározatlan marad. A hatalom ennél fogva olyan állapotjellemzőket tulajdonít a homályba vesző fogalomnak, amelyek önfenntartási érdekeinek a legalkalmasabban megfelelnek. Szorosabb értelemben vett tartalmi vonatkozásban a fenti állítások két alaptény-állást tartalmaznak: *a szocializmus jó és a szocializmus a közlő (hatalmi) érdekeinek megfelel*. E töretlen hagyományon semmit nem változtatott az, hogy a nyolcvanas évek elején rögzült a hivatalos, ideologizáló nyelvhasználatban egy *létező szocializmus* szószerkezet. Nincs olyan fogalmi ellentétpár ugyanis, amelyen belül e látszólagos megszorítás tényleges elhatárolást jelentene. Az elvben lehetséges *nem létező* (azaz *ideális*) tükörképszerűen alulspecifikált, vagyis semmitmondó.

2.2. A közlés eredményességi feltételeihez tartozik az a megfelelő viszony, amely a közlőtársak között fennáll kommunikációjuk folyamán. Valójában itt egymástól elválaszthatatlanul összetartozó feltételek csoportjáról van szó, mégpedig az egyetemesen érvényeseket emelve ki, a következőkről. A hatalmi helyzet, vagyis a közlőtársaknak a szociális pozíció szerinti viszonya a közlőhelyzetben magával hozhatja, hogy a potenciális partnerek közül az egyik esetleg szóhoz sem jut, vagy csak a másik fél engedélyével vagy korlátozó irányításával közölhet. (Tágabb értelemben — kommunikációelméleti szempontból — ez a cenzúra esete is.) A korlátozásnak nem föltétlenül kell a hivatalos autoritás fokozataiban gyökereznie, állhat mögötte az érintkezésbeli örökölt kötelmek hagyománya is. Ha a viszony kiegyensúlyozatlan, a teljes értékű nyelvi kommunikáció csorbát szenved. Ugyanazt hozza magával a közlők tradicionálisan kötött vagy saját életkereteik között kiépített kulturális bázisának (ismeretanyagának, meggyőződéseinek, ítéleteinek, és így tovább) különbözősége, azonossága, egyeztetetősége. (Ebben a tekintetben a Kádár-korszak 'puha diktatúra' szakasza különösen érdekes változatot fejlesztett ki. A hatalom, természetesen, kizárólagos érvényűnek tekintette a maga ideológiai alaptételeit, és a lényeges, uralmának megalapozottságát elméletileg veszélyeztető pontokon tilalomfákat állított. Emellett — a 'túrt' kategóriájában — feloldozást adott „az idegen talajon álló kritikának” is azzal a kimondatlan, de szigorú feltétellel, hogy a közlő névlegesen a hatalom ideológiai határain belülre kéredzkedik. Minden olyan nyilvános közlésnek, amely a „jobbító szándékú” minősítésben próbálta elnyerni a *nihil obstat*-ot, alapkövetelménye volt a többes szám első személy használata. *Mi...; ... miközben nem eléggé figyeltünk arra, hogy...; Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy...; és így tovább.* A fasizmus, legalábbis annak német változata, ilyesfajta egéruat nem engedélyezett: a Klemperer (1955) által lajstromozott nyelvhasználati kelléktár, a *Lingua Tertii Imperii* tekintélyes gyűjteményében ilyen lehetőséget sehol nem említ.

Hasonlóképpen, az intézményesült hatalom a maga részéről és magára vonatkoztatva is alkalmazta — sőt, csaknem kizárólagosan — a többes szám első személyt. A *mi* nevében igyekezett igazolni saját pozíciójának legitimizását, igealakok és személyes névmások formájában, mintegy a nemzetet, pontosabban e fogalomnak a nacionalizmus veszélyét szimatoló elfojtása nyomán a „néppel” való együttlélegzés képzetének keltése útján. Ugyancsak a viszonytartalmak tartományában gyakorolt a hatalom egy másik nyelvhasználati eljárást is arra, hogy önmagát megkísérlje beleötvözni — megint a látszatok szintjén — a nemzetegészbe. A — Miszlivetz Ferencről (1988) kölcsönzött kifejezéssel — „arctalan elit” az *elvtárs/elvtársnő* megszólítás általánossá tételével célozta meg a mindenki egyenlő elvet, a tettek szintjén szavak nélkül kiegészítve persze a segédítéssel: „né melyek azok, a z o n b a n e g y e n l ő b b e k, m i n t m á s o k.” Valamelyest is nyilvános, illetve hivatalos kommunikációban az *elvtárs/elvtársnő* csak a csupasz teljes névvel váltakoztatható adresszáló formula maradt a korai paternalizmus időszakáig, és csupán a hatvanas évek végétől, a hetvenes évek elejétől jelenik meg a nyugati nyelvekben használatos, semleges, a társadalmi presztízshierarchia értékeivel szemben közömbös *úr/asszony(om)* megszólítás. Nem érdektelen megjegyezni, hogy ez utóbbiak — Szabó Miklós (1980) érvelése szerint — nem régi megfelelőik reaktivált változatai. Az *úr* már 45 előtt lefelé irányuló megszólítás volt, amely megillette a fűszerest, de nem járt ki a parasztnak. A nyolevanes

évek végére ebben a tekintetben a társadalom tagozódását jobban követő kettősség alakul ki. Az *elvtárs/elvtársnő* elkülönít és a — lukácsi terminussal — „hatalomvédte bensőség” szférájába sorol, míg az újjátartalmasuló *úr* szembeállít, bár rangmegjelölés nélküli alkalmazása „felfelé” tilos (*Pozsgay államminiszter úr* lehetséges, *Pozsgay úr* nem).

Részlegesen önálló eredményességi feltétel a viszonyrelációk körében a közlőtársak közötti bizalom. Minél nagyobb mértékben képesek egymás nézetrendszerét és beállítódásait a sajátjukéhoz közelállónak tekinteni, annál inkább teljesül a bizalom feltétele. A hatás abban mutatkozik, hogy az egyes közlési eseményekkel kapcsolatos előfeltevések állománya a bizalom háttéréből nagyobb mértékben válik közössé a közlő és a hallgató számára. (E problémában a nyelvhasználat tanának nincs autonóm eljárása a helyzet felmérésére. Kivéve egy lényeges pontot, a hazudás mint közlésstratégiai eszköz elemzését; l. lejjebb.)

2.3. A közléstartalmak átvitelét, továbbítását határozzák meg az intencionális, azaz a kommunikációs szándékokkal kapcsolatos mozzanatok. Mindenekelőtt abban az értelemben, hogy valamely lehetséges közleményt a közlő közvetíteni szándékozik-e, illetőleg milyen körben, másfelől, hogy a hallgató mennyire áll készen az üzenet befogadására. A két fél intencióinak természetes állapota az összhang, amely feltételezi a közléstartalom megfelelő megválasztását és formálását. (Az elidegenedett hatalom ezen a téren a legszembeeszköbb módon talán a felsőoktatás területén fogott mellé. Az ideológiai tárgyak oktatása olyan anyagot kínált, amelynek állításait a diákság nagyobbik hányada nem tudta hitelesnek elfogadni a bőrén tapasztalt ellentmondások miatt. Az ódivatú és életidegen kategóriák halmaza nem szakterminus mivoltában mutatkozott emészthetetlennek, hanem azért, hogy minél erősebb kísérletet tett a virtuális címzett a fogalom valóságellenőrzött megalapozására a maga számára, annál makacsabb ellenállást tanúsított az interiorizálandó fogalom: az *állam erőszakszervezetként* való definícióját a realitásoknak csupán egy szűkebb geográfiai terében lehetett elfogadhatónak tekinteni; az *állam elhalásának* fogalma nem minősült tudományosan komolyan megfontolható perspektívának. A kulcsszerepet játszó nyelvi alakzatok, minthogy tartalmuk nem élhette túl a valósággal való összevetés logikai próbáját, az ilyen ellenőrző gondolatmenetekre vállalkozók számára nem váltak el- és befogadhatóvá. A doktriner hivatalosság reményei és elvárásai a címzetteknek éppen ebben a körében a legutóbbi időkig túlfűtöttek voltak. 1973-ban egy a marxizmus elmélet alapfogalmait kritikai elemzésnek alávető munka szerzőgárdáját lehetetlenné tette, mindennapi egzisztenciális értelemben is. Magát a művet pedig természetesen (értsd: természetéből következően) betiltotta. A nyelvészet szelíd megfogalmazása szerint az történt, hogy egy adott közléstárgy vonatkozásában a közlőtársak között az adott közlési helyzetben a kommunikációra ítéltetettek között az intencionális összetevők egyensúlya nem állt fenn.)

2.4. A közlés eredményességi feltételeinek külön fejezete a közlemény közvetítését befolyásoló mozzanatok köre. Ezek egy része egyszerűen a jeltovábbítás jellemzője. A nyelvi közlés vonatkozásában olyanok tartoznak ide, hogy a közlő például milyen „csatornát” választ, illetve kénytelen választani. Az írásbeli közlés „csatornája” közismerten szűkebb, mint az élőbeszédé. Ez utóbbin belül a távközlési változatoké (telefon, rádió, tévé) ugyancsak szűkebbek, mint a közvetlen személyközi érintkezése.

Saját műfaján belül a nyelvhasználat mindegyik változatra kidolgozza a maga lehető legjobb megoldásait, vagyis egyik sem eleve alacsonyabb értékű a másiknál, amennyiben kihasználja saját adottságait. Más megfogalmazásban, amennyiben számol a maga korlátaival, és ahol szükséges, a közleménybe építendő összetevőket a maga jelkészletére fordítja le (a gúnyos arckifejezés, amely alkalomadtán megváltoztatja egy kijelentés igazságértékét, írásban kifejezésre juthat a megfelelő jelzőhasználattal vagy éppen az állító kijelentésnek tagadó kijelentéssé változtatásával stb.). Azonban jelentősebb szerepű a közvetíthetőség szempontjából a közlemény megformálása a hírértékviszonyok tekintetében. Az időegységenként túlságosan nagy hírértékű üzenet általában nehezebben érthető, fogadható be. Ha a nagyobb hírérték forrása a ritkább használatú, idegen (eredetű) szavak tömeges megjelenése a szövegben vagy bonyolult szerkezetű egységek halmozódása, a közlemény nyögvenyelőssé, ezoterikussá válik. A másik vélet a terjedős közlemény, amely kevés információt tartalmaz, redundáns, mert tele van ismétléssel, vagy megreked általánosan ismert megállapításoknál. Az optimumtól bármelyik irányban való eltérés rontja a nyelvi kommunikáció hatékonyságát.

Ami a „csatorna” megválasztását illeti, a hatalom a nemzettel való nyelvi érintkezésben a közvetítés csaknem mindegyik változatával egyformán élt, amint ezt egyébiránt minden hatalom teszi. Azzal a megszorítással mindenestre, hogy a totalitáriánus rendszerek szokásaihoz híven maga választhatta meg mindenekelőtt a nyilvános alkalmakat. Egyedi színezetet a hatalom — nemzet kommunikáció a közvetlen érintkezés két műfajában kapott, s mindkettőben — bizonyos stílusmódosítással — követte elődjének, a Rákosi-érának a gyakorlatát: a *(nagy)gyűlés*-ben és abban, amit jobbra *elbeszélgetés*-nek neveztek. Célja szerint mindkettő osztozik a kinyilatkoztatás és az akaratátvitel mozzanataiban. A *(nagy)gyűlések* megkülönböztető jegye az eszmei befolyásolás egy formája, az indoktrináció — hivatalos szóhasználat: a meggyőzés, egyetértésre jutás —, míg az *elbeszélgetés* a renitens vagy megnyerendő személyiségek intését és — ahogyan ma mondják — kézivezérlését célozta meg.

Mindkét típus finom elemzésekre adna alkalmat. Itt azonban csupán egyetlen különbségükre szeretnék utalni. A hatalom nyelvi úton történő érvényesítésének ez a két formája összevetve éles megvilágításba helyezi ugyanis birtokosainak kettős attitűdjét. A nagygyűlés szónokának populista, a „néphez” szóló egyszerűsége kiáltó ellentétben van a berendelések vagy megrendelt jelentkezések sorozatában többnyire gyakorolt, finomszabályozott irányítással, ahogyan egy ideológiailag felhasználható vagy veszélyt jelentő tekintéllyel eljárnak az illetékes helyen. Az említett különbség nem a közlők morális vagy értelmi különbsége, hanem az alkalmazott közlésstratégiáké. A hatalom stabilitási állapotának megítélése tekintetében a világtörténelem bizonyára legtudatosabb vezetőrétege, az „új osztály” pontosan azt a stratégiai fortélyt veszi elő minden rétegnek és minden egyénnek megfelelően, amely a legalkalmasabb a fennálló hatalmi viszonyok megőrzéséhez. Ezen a ponton azonban a nyelvész illetékessége véget ér, és a témát át kell adnia más tudománysszakok művelőinek, felhíva a figyelmet a közvetítésre vonatkozó eredményességi feltételek egyik leglényegesebb teljesületlen tételére. Arra ugyanis, hogy a politika praxisa a döntő fontosságú kérdésekben a nyelvi információ átvitelének csatornáját teljességgel egyirányúsította.

2.5. Végül a közlés eredményességének feltétele a hibaelhárítás is. Abban az esetben ugyanis, ha a közlés fenyegető eredménytelenségét a közlőtársak észlelik, a folyamatot újrászabályozási eljárásokkal egészíthetik ki, két lehetséges fő változatban. Hatálytalanítják a közlésfolyamatnak egy bizonyos pontig elértezett szakaszát, majd újraindítás következik. Másfelől beépített dialógust, helyzet- vagy fogalommagyarázatot iktathatnak be, amellyel nem érvénytelenítik a megelőző folyamat-szakaszt, csak bizonyos közlési eseményeket helyettesítenek más, többnyire kifejtő jellegű egységekkel. Ilyen újrászabályozási eljárásban tisztázható például, hogy egy hamis (igazságértékű) állítás hazugság vagy tévedés volt. Az ily módon keletkező közleményekre a továbbiakban az összes előző eredményességi feltétel érvényes.

A hatalom hivatalos és félhivatalos megnyilatkozásaiban görcsösen került bármiféle újrászabályozást, mégpedig minden olyan tárgykörben, amelyben megkérdőjelezhető lett volna fennállásának bármelyik ideológiai — politikai tartópillére. Az egyetlen terep, amelyen megengedte magának a korrekciót, a nem elsőrendű téziseknek a múltra vetített kritikája. A kizárólagosság igényével fellépő hatalomhoz nem illik a tévedés. Következésképpen, ami félresikerült, az tévedés vagy torzítás, halaszthatatlanul elvetendő; az mindig per definitionem a múlt, és a hatalom mint közlő a jelenben nem azonos korábbi önmagával. A 45 utáni hivatalos politikai közléshagyomány tanúsága alapján a ténylegesen meghatározó közléstartalmak megváltoztatása — maga a történeti diszkontinuitás, természetesen csak a kifejezés szintjén.

3. A fentiekben a természetes, körülményeiben és eszközhasználatában korlátozatlan közlés eredményességi — Searle (1969) kifejezésével — „szerencsefeltételeiből” kiindulva céloztam az 1957-től 1988-ig tartó kor nyelvi — kommunikációs normáinak sajátosságaira. Ez a megközelítés deduktív jellegű. Választható azonban egy másik nézőpont is. Az alapkérdés akkor az, hogy a rendellenességek mely típusaiban érhetők tetten a politikailag torzított közlés, metaforikusan: a *lingua politica* azon jegyei, amelyek a társadalmi rend jobbra bevallatlan maximáiból, tehát a rendszer lényegéből és működés-folyamatainak irányító elveiből vezetődnek le. Az ilyen elemzés feltételezi a közlési zavarok valamilyen elméletét, illetőleg tipológiai osztályozásukat. Ha a közlést többváltozós függvénynek tekintjük, célszerűnek tűnik a zavartípusokat a közlés tényezőinek fő kategóriái szerint elrendezni. Ezek: a közlőtársak; a közléstartalom vonatkoztatási rendszere, vagyis a valóság (modellje); a nyelvi közlés eszköztára; végül a közlés folyamata. A lezáruló korszak nyelvi — kommunikációs kultúrája mindegyik összetevő vonatkozásában elleplezhetetlenül fölmutatja igazi arcát.

3.1. A közlő-közlőtárs-közléstárgy viszonylatban az első tünet a közlés hiánya. Így nevezem közös megjelöléssel a hallgatást (a nyelvi érintkezésben való részvétel felfüggesztését) és az elhallgatást, azt, hogy a hivatalosság kommunikációs tabuvá tette az intézményesen preferált ideológiai álláspontokkal nem egyező nézeteket, és gyakorolta a szónyeg alá söprést például olyan szociális problémákkal kapcsolatban, mint a szegénység vagy a határokon kívül élő magyarok helyzete; aratva a másik oldalon hallgatást mint az egyet nem értés több területen kizárólagos válaszreakcióját. Másodszor, nem függetlenül az előző típustól, ebbe a viszonylatba tartozik a hatalom kommunikációjának dikta-

tórikus jellemzője, az egyirányú közlés: az ideológus prelegálja az abszolút igazságot — és az ellenvetés tilos. (Szeretnék ismét emlékeztetni a betiltásokra, amelyekre példaként már hoztam Márkus, Bence és Kis Marx-kritikáját 1973-ból.) Az alábbiakban csupán két reprezentatív, e körbe tartozó jelenséget fogok megemlíteni és néhány mondatban bemutatni, a *dimenziótorzítást* (csúsztatást) és a *hazudást*.

3.2. Az a mód, ahogy egy témát a közlő kezel — a közlő helyzetet jellemzőivel és a közlőtárral való viszonyon kívül — a közlő nézetrendszerétől függ. Egy bizonyos tényállást minden nézetrendszer kisebb-nagyobb mértékben megváltoztat azáltal, hogy a közlendő tényállás körül más tényállások halmozatát mozgósítja egy adott kommunikációs helyzetben. Ezek alkotják a közleményben foglalt tényállás dimenzióját. Mindegyikük egy-egy kifejtett, szabályos közlemény alakjára hozható, amelynek pozíciója (állítása) az *igaz* vagy a *hamis* logikai értékét veheti föl. A hamisak — természetesen — torzítják a tulajdonképpeni közleményben foglalt tényállás dimenzióját. Benne az megváltozik, s olyan tényállás(változat) formáját ölti, amelynek az igazságértéke — az úgynevezett többértékű logika szemlélete szerint — nem teljes, illetőleg nem megítélhető. Ilyesfajta dimenziótorzítással állunk szemben a következő, egyszerűsített példában. *A szocializmus felépítésének célja megkövetelte a mezőgazdaság kollektivizálásának ütemezését. A kollektivizálás ütemezése*, amely itt főleg az 1957 és 60 között gyors ütemben végrehajtott, téveszbe kényszerítést jelent, a kijelentésben abszolút szükségszerűségeként tűnik föl. Az ábrázolt tényállás dimenziójához tartozó előfeltevések itt: *a)* a szocializmus felépítéséhez a szóban forgó lépés elengedhetetlenül szükséges; *b)* a szocializmus felépítése cél, amelyet egyetemesen magunk elé tűztünk; *c)* a szocializmus mindenekfölötti eszmény; és — *c)*-ből következőleg — *d)* nincs tovább rákérdezés, hogy mi a szocializmus. Ha *d)* felől visszabontjuk a példaként hozott közleményt, a bennfoglalt állítás igazságértéke a mögötte álló, előfeltételezett állítások igazságértékének függvényében fog alakulni. Ez az a művelet, amelyet tilos volt elvégezni.

3.3. A torzított nyelvi kommunikáció tipológiájában a *hazudás* lehet a legrégebbi tétel, amely tudományos értekezés tárgya volt. Augustinus már másfél évezreddel ezelőtt meghatározást adott rá (*Mendacium est enuntiatio cum voluntate falsum enuntiandi*, 'A hazugság a hamisat állítás szándékával tett kijelentés'). Emellett az egyetlen, amelyre jogi szankciók vonatkoznak. Hazudás nyomán a hazugságban sajátos tényállásviszony alakul ki. Az elhangzó kijelentésnek teljes tényállás-előfeltevése van, az igazság. Hazudás folyamán az igazságot, egy tényszerűen hiteles *i* tényállást — helyettesítéssel — egy *h* tényállás vált fel. *h*-ra, az *i*-t helyettesítő tényállásra az áll, hogy az lehetséges, de nem valós. Végső soron a helyettesített (*i*) és a helyettesítő (*h*) közötti sajátos tényállásviszony megléte eredményezi a hazugságot.

A meghatározásnak ez a módja lehetőséget ad rá, hogy elkerüljük a hazudás definíciójában Augustinus, tehát a IV. század óta ismétlődő homályos tényezőt a közlő szándékáról. Azt mondom ugyanis, hogy a közlő helyettesít valamit valamivel. Ha a közlés eseményterének az adott közlemény körül szerveződő tényálláshalmazában csak *h* van benne, de *i* nincs, akkor ez azt jelenti, hogy *i* a közlő számára nem létezik. Tehát *h* nem egy másik — a valós — tényálláshoz képest hamis, hanem önmagában hamis. Ezzel a fel-tétellel nem hazugság keletkezik, hanem egyszerűen *téves állítás*. Ha viszont az említett tényálláshalmaznak mind *i*, mind *h* eleme, és a közlő ilyen

körülmények között választja *h*-t, akkor ezt az *i*-t helyettesítő tényállásként használja, amely így nem egyszerűen hamis, hanem valamivel — a helyettesített *i*-vel — szemben lesz hamis.

A hazugságra a korszak korai múltjából vett, durva példát fogok hozni. A Nagy Imre-perben konstruált ítélet egyetlen eklatáns pontját, a miniszterelnöki hivatal jogszerűségét. Az 1958. június 17-én közzétett ítélet — mint legutóbb Barabás Tamás (1989) is rámutatott — azon az alapon vitatja a miniszterelnök hivatalos megbízatásának legitimitását, hogy ahhoz „erőszakkal és csalással” jutott hozzá „az ellenforradalmi erőkre támaszkodva”. E kijelentésről, hogy hazugságnak nyilvánítsuk, nem azt kell bizonyítani, hogy nem ez történt, hanem azt, hogy a közlemény szerzői birtokában voltak a kijelentésben foglalt hamis állítással szemben álló igaz állításnak. A dolog egészen egyszerű. *a)* Nagy Imrét az MDP központi vezetősége 1956. október 23-24-e éjjelén maga javasolja az Elnöki Tanácsnak, hogy válassza a minisztertanács elnökévé. Az Elnöki Tanács a jelölést 24-én délelőtt elfogadja, és a törvényes kinevezés megtörténik. Ez az információ még a nap folyamán hivatalos közlemény formájában mindenki számára hozzáférhetővé vált. *b)* A hivatkozott közlemény szövegében „az ellenforradalmi erőkre” történik utalás, és a határozott névelővel egyediesített (specifikált) megjelölés nem enged meg olyan értelmezést, hogy a miniszterelnöki megbízatás forrása helyebe tartozzék az „ellenforradalmi erők” kategóriájába. *c)* Következésképpen az ítélet vonatkozó mondatának dimenziójában benne kell lennie annak az igaz állításnak, amellyel szemben az idézett szövegrészlet állítása hamis. A hazugsághoz pedig ezt az ismertetést rendeltük hozzá.

3.4. Az egyirányú közlés monopóliumát a hatalom — nemcsak ebben a korban és nem csak nálunk — hajlamos túláradó szövegprodukcióval kiegészíteni. Egyéni közlésstratégiákban az eljárás gyakran csak azt a célt szolgálja, hogy a közlő mindvégig a kezdeményező szerepében maradjon. Az intézményesített szövegtúltengés azonban a hivatalos nézeteknek ismétlés útján történő terjesztését van hivatva végezni, végső soron az egyén nézetrendszerének hasonítása végett, megvalósítva az indoktrinációt. Másfelől azonban a közlési hipertrofia — és ennyiben valóságos különbség van régebbi korokkal szemben — a társadalom életfolyamatainak irányításában jól tervezett eljárás is. Egyik célja az úgynevezett kognitív és érzelmi konzonancia megteremtése, a feldolgozandó információk és az egyén belátásai közötti összeegyeztethetlenség eltüntetése. A jelenség lényege az, hogy amennyiben az információ vevője a közlőt „elfogadja”, álláspontját viszont nem, a vevőben kognitív disszonancia keletkezik. Feloldásának a közlő által követett célja az azonosulás, amely elősegíthető részben a közlemények befogadásra alkalmasabbá tételével, részben a kommunikátor személyének célirányos maszkírozásával. Az ismételt adagokban továbbított, stílusukban megnyerővé varázsolt nézetek nagyobb szellemi erőfeszítés nélkül is megteszik a magukét. A tárgyalt korszak agitátorai — rangtól függetlenül — mindig is valamilyen népi bölcsesség típusú előadásmódra törekedtek, tartózkodva bármifajta akadémizmustól, éppen a „széles bázis” megnyerésének igényéhez igazítva a hangnemet. A hangnem a korszak teljes tartamában változatlanul megmaradt, bizonyos a „bázisféltség” és a „forradalmi munkás-paraszt” jelleg öngazolási tüneteként.

3.5. Végül nem maradhat említés nélkül a hatalom sajátos nyelvhasználati mintája, a *m o z g a l m i z s a r g o n*. A nyelvhasználat normája ugyanis

nem egységes, hanem abban — ahogy Cohen (1956) mondja — „minden társadalmi csoportnak megvan a maga egyénisége”. A nyelvhasználat társadalmi tagozódása a hatalmi szerkezet szerinti rétegnyelvek, köztük — Fónagy és Soltész (1954) elnevezésével — a mozgalmi nyelv létrejöttét vonja maga után. Mindaddig, amíg egy nyelvhasználati változat (egy szakma nyelve, egy csoport- vagy rétegnyelv) „nyitott” marad a köznyelv egyetemes eszköztárának lehetőségeire, nem akadályozza a zavartalan nyelvi közlekedést. A rétegek autoritásának csökkenő rendjében azonban a rétegnyelvek ideálként hatnak azáltal, hogy az egyén vagy a csoport karriervágyának megvalósítási eszközüül tűnik fel a fölérendelt rétegnyelv átvétele. Másfelől a rétegnyelv a saját csoport alkalmazásában (a köznyelvtől való eltérései által) elhárítóernyő vagy másrészt befolyásolási, főként egyenirányúsító tényező lehet „lefelé”. Ebben az értelemben a zsargon a társadalmi pozíciónyerés, illetőleg -megtartás eszköze, a rétegnyelv stratégiai változata.

A legközelebbi múlt zsargonja kisebb érzelmi töltéssel szólal meg, színtelenebb jelzői szélsőségeiben, inkább a szakszerűség kelléktárából merít. A szellem lejár, de nem túl harsány wurlitzerévé vált — ahogy Adorno mondaná. Mégis őrzi az apai vonásokat a következőkben: a d h o c (a l k a l m i) definíciók használatában az ideológiai szempontból első vonalbeli fogalmakra (ismét egyszer hivatkozom a *szocialista* melléknévre); álkövetkeztetések alkalmazásában (amelyekben a premisszáknak nincs közük a következtetésekhez); szélsőséges szóválasztásokban (ellentétes jelzők, mint *békeszerető/ugresszív*, főnévi ellentétpárok, mint *héják/galambok* stb.); a személytelen vagy általános alanyú nyelvtani szerkezetek kedvelésében; és — legfőképpen — a kommunikációs csatornák elzárásában mindaz elől, amit — e zsargonban is jövevény-szóval — másként gondolkodásnak hívtak.

IRODALOM

- Austin, J.: *How to do things with words*. New York, 1973. (Posztumusz; Austin 1955-ös előadásjegyzetei alapján kiadta J. Urmson.)
- Barabás Tamás: Porhintés NAGY-ban. Magyar Nemzet 1989. május 10., 9.
- Cohen, M.: *Pour une sociologie du langage*. Paris, 1956.
- Fónagy Iván—Soltész Katalin: *A mozgalmi nyelvről*. Budapest, 1954.
- Grice, H.: *Logic and conversation*. Cole, P. — Morgan, J. (eds.): *Syntax and Semantics 3. Speech Acts*. New York—London, 1975. 41—58. (Első kiadása: 1967.)
- Miszlivetz Ferenc: Egyes szám első személy felé. Szalai Júlia et al. (szerk.): *Arat a magyar*. Budapest, 1988. 331—40.
- Klemperer, V.: *LTI — Notizbuch eines Philologen*. Leipzig, 1957.
- Searle, J.: *Speech acts: An essay in the philosophy of language*. Cambridge, Massachusetts, 1969.
- Stalnaker, R.: *Pragmatics*. Davidson, D. — Harman, G. (eds.): *Semantics of Natural Language*. Dordrecht — Boston, 1977. 380—97.
- Szabó Miklós: A 'szó válsága' a századforduló néhány magyar társadalmi konvenciójának példáján. Nyr CIV, 1980. 408—11.
- Szende Tamás: Megérthetjük-e egymást? — Korunk kommunikációs zavarai. Budapest, 1987.

Szende Tamás

Zsirai Miklós külföldi tudományos kapcsolatai

Zsirai Miklósnak nemcsak a hazai tudományos élet szervezésében és alakításában volt része, hanem tevékenyen részt vett külföldi tudományos körökkel való kapcsolataink ápolásában és fejlesztésében is. A maga korában erősen korlátozott lehetőségek között is különös érdeklődéssel és aktivitással fordult a magyar—finn kapcsolatok felé, s rövid élete folyamán többféle minőségben is hozzájárult e kapcsolatok szélesítéséhez és élénkítéséhez. E tevékenységéhez a nélkülözhetetlen alapot, azaz a finn nyelv ismeretét már egyetemista korában megszerezte: tanári alapvizsgálja után, 1914-ben Finnországba utazott, s több hónapot szentelt a finn nyelv gyakorlati elsajátítására. Finnországi tanulmányai folytatását azonban az első világháború kitörése megakadályozta. Ám a finn nyelv szeretete oly erős volt benne, hogy finn tanulmányait hadifogságba jutva is folytatta: a Vöröskereszt útján finn könyveket szerzett, s finn nyelvi ismereteit így — olvasással — mostoha körülmények közt is gyarapította.

Néhány olyan fiatal finn kutatóval, akik később nemzetközi hírv tudóssokká váltak, már 1914-ben megismerkedett. Közülük tartós barátság fűzte Y. H. Toivonenhez (1890—1956), a helsinki egyetem későbbi professzorához. Fennmaradt levelezéséből következően kb. két évtizedig kapcsolatban állott a finn tudományos élet egykori vezéralakjával, E. N. Setälével (1864—1935) is. Setälä előbb oktatásügyi, majd külügyminiszterként működött, követként pedig elsőnek képviselte hazáját Magyarországon. Megtanult magyarul, és finn részről irányító szerepet játszott a finn—magyar kapcsolatok fejlesztésében. Zsirainak 1931. február 2-án hozzá írt leveléből és egyéb forrásokból tudjuk, hogy Zsirai jelentős részt vállalt az 1928-ban Budapesten tartott, harmadik finnugor közművelődési kongresszus rendezésének előmunkálataiból, valamint a kongresszuson elhangzott előadások külön kiadvány alakjában való megjelentetésének munkájából (vö. *Fenno-Ugrica III. Finnugor Közművelődési Kongresszus*. Budapest, 1931. 656 o.).

Hogy Setälével már ezt megelőzően is kapcsolatban állt, azt egyebek közt azokból a levelekből tudjuk, amelyeket Setäléhez intézett, tolmácsolva benne köszönetét tanulmányai megküldéséért. Nevét ott találjuk több olyan üdvözlőlapon is, melyet Gombocz Zoltán és a nyelvészek ismert baráti társaságának, a Kruzsoknak több tagja küldött Setälének a vele való baráti kapcsolat ápolása céljából. Természetesen nem mulasztotta el azt sem, hogy — 1930-ban — köszönetét fejezze ki Setälének mint a Finnugor Társaság elnökének azért a kitüntetésért, hogy e társaság őt levelező tagjává választotta. Ezen előzmények után magától értetődik, hogy hatvanadik születésnapja alkalmából Zsirai Miklós köszöntötte Setälát mint a Magyar Nyelvtudományi Társaság tiszteleti tagját, s Setälä elhunytakor ugyancsak ő méltatta a nagy finn tudós munkásságát a Nyelvtudományi Közleményekben.

Amint a helsinki Finn Irodalmi Társaság kéziratárában megőrzött levelekből tudjuk, kapcsolatok fűzték Zsirait több más, ismert nevű finn kutatóhoz is. A finnugor nyelvtudomány helsinki professzorának, Yrjö Wichmannnak (1868—1932) magyar felesége volt: Herrmann Antal néprajzkutató leánya. Az 1928-ban tartott budapesti finnugor közművelődési kongresszusra Zsirai Miklós hívta meg őt családjával együtt. Tudományos kérdésekre vonatkozóan is kért és kapott Zsirai felvilágosítást, adatokat Wichmanntól, úgyszintén

könyvadományokat is, melyek megérkezését mindig meleg hangú levélben nyugtázta. Természetesen Wichmannak magyar könyvekre vonatkozó kéréseit is mindig lelkiismeretesen teljesítette. Emellett állandóan képviselte az Eötvös-kollégium érdekeit, s a kollégium könyvtára Zsirainak köszönheti, hogy az 1920-as években sok értékes finn könyv birtokába jutott. Az ajándékba kapott finn könyvek közül kiemeli Zsirai Wichmannak Hunfalvy Pál finn levelezéséről írt közleményét (1923.). Hogy Zsirai annyira hálás a finn könyvadományokért, az akkori hazai viszonyok ismeretében érthető. Egyik, 1925 táján Wichmannak írt levelében említést tesz a magyar levélíró „az őrjöngő drágaságról”, mely megnyomorította az akkori értelmiség életét, s lehetetlenné tette számára könyvigényei kielégítését. Persze Zsirai igyekszik a Finnugor Társaság és mások könyvadományait viszonzni, s pótolni egyik-másik finn könyvtár olyan hiányait, amelyek az első világháború miatt és az azt követő rendkívüli körülmények között álltak elő. Több levelében tájékoztatta Wichmannat a hazai tudományos világ olyan eredményeiről és eseményeiről is, amelyek az ismert magyarbarát finn tudóst bizonyára érdekelték. — Több levelet váltott Zsirai a Finn Irodalmi Társaság titkárával, dr. Aarne Anttilával is azon magyar olvasókönyvvel kapcsolatban, amelyet a finnországi egyetemi magyar nyelvoktatás céljaira Lakó György az 1930-as évek közepe táján készített, s amely végül 1937-ben Helsinkiben a Finn Irodalmi Társaság kiadásában jelent meg.

Zsirai finn kapcsolatairól szólva nem mellőzhetjük annak a megemlékését, hogy az 1920-as évek közepe táján Yrjö Wichmann felajánlotta Zsirainak a helsinki egyetemen betöltésre kerülő magyar lektori állást. Zsirai nem fogadhatta el ezt a kitüntető ajánlatot egyrészt családi körülményei, másrészt pedig amiatt, hogy kevéssel korábban — 1924-ben — kinevezték az Eötvös-kollégium tanárává, ahol munkájára a hazai tudományos körök már teljes joggal számítottak. Bizonyos, hogy a helsinki egyetemi magyaroktatás, valamint a magyar–finn kapcsolatok ápolásának ügye igen sokat nyert volna Zsirai finnországi működése révén, de aligha kétséges, hogy nélküle a hazai finnbarátság nem vált volna olyan széles körűvé, mint amilyenné vált, s a finnugor tudományok hazai fejlődése sem lett volna olyan mértékű, mint amilyen lett lelkes és szakavatott vezetésének érdeméből.

Zsirai nem csupán mint kutató, oktató és tudományszervező, hanem mint ember is sokat tett a magyar–finn barátságért és szaktudománya fejlesztéséért. Amint leveleiben olvashatjuk, otthona nyitva állt a hazánkba látogató finnek előtt, gondját viselte a hosszabb ideig itt-tartózkodó finneknek: társaságot szerzett nekik, megkönnyítette nekik a hazai szakkörökkel való kapcsolat felvételét, sőt: még arról is olvashatunk, hogy gondja volt egy alkalmilag betegségbe került finn vendégünkre is. Ám külföldi tudományos kapcsolataink ápolása során Zsirai tevékenysége nem korlátozódott csupán a finnekre. A rá jellemző szívélyességgel és segítőkészséggel fogadta a hazánkba érkező észt, svéd és norvég kutatókat is. Fiatalkori ismeretség fűzte például a finnugor nyelvtudomány tartui professzorához, Julius Markhoz (1890—1959), s baráti köréhez tartozott a balti-finn nyelvek tartui professzora, Julius Mägiste (1900—1978) is. Végül a finnugor nyelvtudomány története joggal tartja számon azt a tényt is, hogy Vaszilij Litkin, a kiváló zürjén finnugrista Zsirai Miklós szakmai irányításával nyerte el 1927-ben a budapesti egyetemen a doktori címet, s Zsirainak része volt abban is, hogy e kiváló nyelvtudós, költő és műfordító élete végéig népünk barátja maradt.

Nem kevés az, amit a magyar tudomány külföldi kapcsolatainak szemrevétele során Zsirai Miklósról mondhatunk. Érdeme az is, hogy olyan tanítványokat nevelt, akik a finn nép iránt egész életükön át rokonszenvet tápláltak, törekedtek a finn nép és Finnország megismerésére és megismertetésére, valamint a finn nyelv elsajátítására, s a finn nép iránti rokonszenvüket mindazokba átplántálták, akikkel életük során kapcsolatba kerültek. Zsirai Miklós nélkül a magyar–finn kapcsolatok nem élnék ma olyan virágkorukat, amilyenek tanúi vagyunk.

Lakó György

Megjegyzések a magyar családnévhez

„Mi a magyar családnév?” — tette fel a kérdést Ladó János a veszprémi névtudományi kongresszuson (MNYTK. 160. sz. 51–3). Ő maga válaszol is a kérdésre, bár a bevezetőjében megjegyzi: „Ha mégis valamilyen objektív választ próbálok megfogalmazni, akkor ezt — László Gyula szavaival élve — a termékeny bizonytalanság kockázatának jogával teszem.” Jelen cikkemmel cáfolni is, megerősíteni is szeretném a „termékeny bizonytalanságnak a kockázatát”. Annál is inkább teszem ezt, mert Ladó János a Magyar Népköztársaság (tehát nem az egész magyar nyelvterület!) névanyaga alapján vizsgálódik. Én inkább az *audiatur et „tertia” pars* elvéből indulok ki. Ez annyit jelent, hogy egy olyan ország magyar (magyarnak tekinthető) névanyagából indulok ki, amely soha nem tartozott Magyarországhoz, s ebben az országban a magyarok csak ideiglenesen telepedtek le (pl. munkavállalás), vagy oda emigráltak. Azt nem mondhatjuk, hogy magyarok tömegével áramlottak volna Finnországba. Pontos adatokat a magyarságról egy ország sem tett közzé. A finnek sem. Ők viszont ismertettek egy kiadványt (ez a helsinki Nimarkistóban megtalálható, adataim is innen valók). Ez az 1970-ben munkaviszonyban állók neveit (családtagjainak a számát) közli, pontos címe: Maa-liskuussa 1970 Suomessa käytössä olleet sukunimet, Kansaneläkelaitoksen kortiston mukaan). A lista, vagy há jobban tetszik: névsor a finn helyesírás-nak felel meg, tehát csak olyan mellékjeleket alkalmaz, amelyek a finn, illetve a svéd nyelvben használatosak. Éppen ezért a magyar vezetéknevek felismerése nem volt egyszerű dolog. Hogyan állapítható meg ebben a névrengetegben, hogy melyik név magyar? A buktatók közül hadd említsek meg néhány homonímát: *Arva—Arva, Havas—Havas, Kasa—Kása, Nemes—Nemes, Péteri—Péteri, Posa—Pósa, Ranki—Ránki, Santa—Sánta, Talas—Tálas, Törő—Törő, Varro—Varró, Vass—Vass* (svéd!) stb. Több szempontból vizsgáltam. Az egyik módszer az volt, hogy átböngésztem a telefonkönyveket, s ha az illetőnek magyar keresztnéve volt (pl. *László, István*), akkor a családnévet magyarnak vettem. E módszernek is megvannak a problémái, hiszen pl. az *Ilona, Ildikó* a finnben is megvan, nem is beszélve a hungarofiliából adott nevekre (pl. az ismert tudós, Paasonen a fiának az *Aladár* nevet adta). Így a magyar nemzetiséget (anyanyelvűséget) telefon útján tudtam ellenőrizni. A magyar helyesírás is sokban segített, pl. *Szabó, Szrok, Dubrovics, Decsy, Gyórváry, Csonka, Kopasz, Koczka* stb. Legfeljebb a *ts* betűkapcsolat okozott problémát: ezeket a neveket direkt rákérdezéssel tisztáztam (*Daniłtsik, Hints*). Természetes, hogy többeket személyesen is ismertem: *Nyirkos István, Keresztes László, Zongor Endre, Weöres Gyula, Kecskeméti István, Pándy Pál, Rácz István, Bíró István* stb.

A névtárban az alábbi nevek fordultak elő (vagy magyar névadással keletkeztek, vagy az idegen közegben létrejött nevek viselője magyarnak vallotta magát): *Balaton, Balogh, Bartosch, Bebek, Bedő, Benedek, Bereczky, Berkes, Berkovits, Birkás, Bíró, Bódi, Bodnár, Bókay, Bonta, Borsos, Császár, Csitkovics, Csonka, Daniltsik, Decsy, Dömötör, Dubrovits, Faragó, Fekete, Gaal, Gádál, Galambos, Gántsy, Garai, Garam, Garamvölgyi, Garay, Gerli, Gersy, Győrvári, Győrvári, Gyursánszky, Hajas, Hájas, Halász, Hevesy, Hints, Horvát, Horváth, Huszár, Istók, Jakab, Jaros, Kálmán, Kálóczy, Káplár, Kecskeméti, Kelemen, Kerényi, Keresztes, Király, Kiss, Klinecz, Kopacz, Kovács, Kuczka, Laczkó, Lándor, Lontay, Majos, Markos, Ménes, Merényi, Mészáros, Molnár, Monstrovics, Muhar, Nagy, Németh, Nyirkos, Orosz, Pándy, Pap, Papp, Rácz, Sass, Sasváry, Seres, Sigray, Sipos, Somogyi, Sulyok, Szabó, Szakálos, Szalai, Szántó, Szapáry, Szenté, Szigethy, Szilágyi, Szlavitsek, Szrok, Tari, Tóth, Tótszegi, Varga, Varsányi, Váry, Veöres, Weöres, Zádor, Zenkowics, Zongor, Zsembery. Összesen 111 név. Az ékezeteket én pótoltam a telefonkönyvek, illetve a megkérdezés alapján. E nevek alaktani és jelentéstani vizsgálatát még Finnországban elvégeztem, és közzétettem (Unkarilaiset sukunimet Suomessa. Virittäjä 1979: 3: 222–4).*

A nem magyar közegben keletkezett nevek esetében a helyesírás döntött (természetesen akadtak olyanok is, amelyekben a betűkapcsolatok, pl. *ts*, *cz* nem feleltek meg a magyar ejtésnek. Ezeknek a neveknek a viselője nem volt magyar (a *ts* hangértéke *c*, a *cz*-é pedig *cs* volt). Egy külföldi — jelen esetben finn — nem igen tudja megállapítani, hogy a név magyar-e vagy sem, legfeljebb azt állapíthatja meg, hogy idegen. Számára a *Berkovits*, *Csitkovics*, *Daniltsik*, *Gyursánszky*, *Jaros*, *Klinecz*, *Monstrovics*, *Szlavitsek*, *Szrok*, *Zenkowics* nevek éppen olyan magyarok, mint pl. a *Faragó*, *Laczkó* stb. Így tehát itt megvan a bizonytalansági tényező, amire Ladó János is célzott. Más szavakkal: az említett nevek Finnországban — elsősorban helyesírásuk, illetve a névviselő magyar nemzetisége miatt — magyarnak, míg Magyarországon egyértelműen idegennek minősülnek.

Ha már a helyesírásnál tartunk, feltétlenül meg kell jegyezni egy-két feltűnő dolgot, pl. a *v* és a *w* felváltott (sokszor indokolatlan) használatát. Továbbá nagyon kedvelik a név végi *y*-t. Ez elkülönülést is jelent a finnektől, mivel a finnben *ü* a hangértéke.

Néhány esetben a vezetéknév előtt a *de*, illetve a *von* praepositio szerepel, ezzel is utalva a nemesi származásra: *Somogyi de Perlak*, magyarosan *perlaki Somogyi*. A többi példában a nemesi előnév megegyezik a vezetéknévvel, ezt az említett prepozíciók kitételével hangsúlyozzák: *de Bókay* (bókai Bókay), *de Garay* (garai Garay), *de Hevesy* (hevesi Hevesy), *von Pándy* (pándi Pándy).

Öt kételemű vezetéknévet találtam. Ezekből egynek mindkét eleme magyar: *Hadfy-Kovács*. A további négynek csak az egyik eleme az: *Bence-Brückler*, *Beregszászy-Candolin*, *Mészáros-Honkanen*, *Sovellius-Cseh*. E nevek magyarázatához Viljo Nissilától kértem felvilágosítást, amelyet ezúton is megköszönök. A feleség, illetve az anya nevének tiszteletből való felvételéről van szó (e felvételt a kötőjeles írásmóddal rögzítették). Ez a névadási, vagy inkább: névválasztási forma nem szokatlan, bár nem is gyakori. Előfordul nálunk is, elég, ha *Bajcsy-Zsilinszky Endrére* gondolunk. A kettős vezetéknévnek már csak 50%-ban lehetnek magyarok.

Ladó János magyar népköztársaságbeli oldalról vetette fel a kérdést, én az ellenkező irányból: mindketten azonos eredményre jutottunk. Nyilvánvaló,

hogya a kutatást folytatni kell, és én remélem, hogy a sok adat birtokában a „Mi a magyar családnév?” kérdésre sokkal megbízhatóbb, megnyugtatóbb választ lehet majd adni.

Mizser Lajos

**Nyelvi képek gyakorisága, típusai és funkciója
egy mai magyar szépprózai antológiában***

I.

I. A vizsgálat célja, módszere, anyaga

A tanulmány célja: megállapítani, hogy a nyelvi képek (röviden: képek) nevezett stilisztikai jelenség (meghatározását l. A nyelvi kép mibenléte és befogadásának mechanizmusa az újabb stilisztikai elméletek tükrében című tanulmányomban, NyK. 88 [1986]: 55, 80) milyen mennyiségben fordul elő mai magyar szépprózai szövegek egy adott korpuszában (abszolút és relatív gyakoriság a korpusz egészében és az egyes szerzőknél-művekben külön-külön).

Foglalkozik e vizsgálat ezenkívül azzal is, milyen arányban van képviselve ebben a korpuszban, ill. az azt alkotó egyes művekben a nyelvi képek az a nyolc típusa, mely a négy képelem (tárgy, kép, motívum, modalizátor) megléte, ill. hiánya alapján különböztethető meg (e képtípusokról vö. i. m. 55–62). S ami ebből következik: mi az arányuk a korpuszban és az egyes művekben a jelölt és a jelöletlen, a motivált és a motiválatlan, az explicit és az implicit képeknek?

Nem célja tehát ennek a vizsgálatnak az egyes műalkotások stilisztikai elemzése, sőt egy elég szűkre vont körön kívül az egyes képeké sem. Amit ebben a tanulmányban nyújtani kívánok, az nem több, de nem is kevesebb annál, mint hogy elvégezzek egy olyan alapvizsgálatot, felmérést, amely módszertani irányt mutat költői képek ilyen típusú kutatásához, és összehasonlítási alapul szolgál más műfajú és/vagy más irodalomtörténeti korszakból való szövegek képeinek, képtípusainak kvantitatív felméréséhez.

A Szabó Zoltántól megkülönböztetett három stilisztikai tanulmánytípus közül ez leginkább a stilisztikai minősítés típusába sorolható (l. Kis magyar stilisztika 36–8), de nézetem szerint illik rá a Török Gábor által kezdeményezett és művelt stilisztikai jelenségtanulmány megjelölés is (vö. Lírai igefüggvények stilisztikája 5–13). Amire nem kíván vállalkozni, az ezeknek az adatoknak a már most lehetségesnél részletesebb értelmezése, valamint műelemzésbeli alkalmazása.

A tanulmány III. fejezetében — mintegy kitekintésül — mégis érinteni fogom a képkalkotásnak egy már nem csupán kvantitatív, hanem inkább

* Részlet a Képekbe menekülő élet (Tanulmányok Krúdy Gyula képkalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról) című, megjelenésre váró munkából. A szerző ez úton is köszönetet mond a New York-i Soros-alapítványnak, amely e kutatást 1987–88-ban másfél éves ösztöndíjjal támogatta.

kvalitatív aspektusát: a képek, képtípusok funkcióját is. Ez bizonyára nem tesz majd jót értekezésem műfaji egységességének, de ezen az áron is szükségesnek tartom, hogy a kutatásnak már ebben a kezdeti stádiumában is megpróbáljak számot adni arról is, mire használják és hogyan használják a vizsgált korpusz szépirodalmi szövegeinek alkotói ezt az alapvető nyelvi-stilisztikai eszközt: a nyelvi képet. Annyiban ugyanis okvetlenül igazuk van az ún. funkcionális stilisztika képviselőinek, hogy egy stilisztikai jelenséget nem elegendő önmagában, környezetétől elszigetelve elemezni (bár kiindulásul erre is szükség van), hanem utána bele (illetve: vissza) kell helyezni a műalkotás mikro- és a műfaj, ill. a korszak makrokontextusába, hogy ott a funkcionális adekvátság mérlegén mérjék le a helyi-helyzeti értéke.

E funkcióvizsgálat természetesen nem terjedhet ki a korpusz egészének ilyen szempontú áttekintésére (ez külön tanulmányt, sőt inkább könyvet kívánna), hanem pusztán arra tesz kísérletet, hogy legalább azt a néhány szöveget elemezze ebben a vonatkozásban is, amely a gyakorisági listákon az első helyekre került. Ez a zárórész remélhetőleg oldja majd az izoláló módszer és a mennyiségi szemlélet egyoldalúságát, amely addig (kényszerűségből!) a tanulmányt jellemezte.

S most valamit a feldolgozott korpuszról!

A vizsgálat anyagául a Körtkép 88 című antológiát (Bp. 1988., Magvető Könyvkiadó) választottam, amely huszonhét mai magyar író — köztük a kötet megjelenése után nem sokkal elhunyt Szentkuthy Miklós — írásait tartalmazza. A korpusz összterjedelme több mint 150 000 szövegszó.

A szerzők névsorát vizsgálgatva (l. a függelék 1. és 2. táblázatát) megállapíthatjuk, hogy a Körtkép 88 valóban szinte teljes „körképét” nyújtja mai szépprózáink élvonalának, s így igen alkalmasnak látszik vizsgálódásunk céljára. (Legfeljebb azt fájlalhatjuk, hogy Hegedős Mária szerkesztő egyetlen nőírót sem érdemesített az antológiába való felvételre, így ez a szín, sajnos, kimaradt a spektrumból.)

Jóllehet az alcím „Huszonhét mai magyar elbeszélés”-t ígér, a kötet műfajilag korántsem ilyen egységes. Regényrészlet éppúgy található benne (Cseres, Kertész, Szentkuthy), mint memoárszerű vagy publicisztikai jellegű írás (Bertha, Ördög és Simonffy riport-szociográfiája, Rákossy humor-szkechbe hajló karcolata, Karinyth és Kolozsvári Grandpierre emlékezése stb.). De tartalmaz az antológia szubjektív hangvételű műhelynaplót (Tandori), mesét (Lázár Ervin), szatirikus parabolát (Nádas), valamint néhány, terjedelmével és kompozíciójával már inkább a kisregény műfaja felé nyújtózó hosszabb elbeszélést is (Kőbányai, Lengyel, Mészöly, Tolnai Ottó). Klasszikus értelemben vett novella viszont alig akad a kötetben; leginkább még Mándy, Osztojkán, Thiery és Sütő írása nevezhető novellának.

E műfajbeli tarkaság azonban a mi szempontunkból nem hátrány, sőt végeredményben még előnyös is, mert ezáltal a feldolgozott korpusz műfajilag is jól reprezentálja sokszínű mai prózánkat.

2. M i t s z á m o l t a m ?

Erre a kérdésre lényegében már e tanulmány első mondata megadta a választ: k é p e k e t számoltam, vagyis olyan szorosabb vagy lazább szintaktikai szerkezetű szókapcsolatokat, melyeknek elemei különböző jelentés-

síkokhoz (izotópiákhoz) tartoznak, ennél fogva egymáshoz képest szemantikailag inhomogének.

A gyűjtéskor nem mindig volt könnyű eldönteni, hogy egy adott jel (csoport) a szöveg alapizotópiájához tartozik-e, vagy ahhoz képest szemantikai síkváltást okoz, attól eltér. Egyszerűbben: hogy az a nyelvi elem vagy szerkezet kép-e vagy sem. Pl. Tolnai Ottó narrátor-hősnőjének ez a mondata önmagában véve, a szöveggörnyezettől elvonatkoztatva lehetne reális kijelentés is: „Rettegni kezdtem, beállít anyukám, és összemaszatol, összenyálaz, összeszutykol mindent” (604). Minthogy azonban az előzményben a havas táj kristályos tisztasága tárult elénk tömör, erős képekben („Izzott a határ. Parázslott a hó. Egy nagy kristály volt a világ. Egy nagy tiszta kristály”; uo.), hajlamosak vagyunk az *összemaszatol, összenyálaz, összeszutykol* állítmányokat is metaforikusan érteni, képnek tekinteni.

Különösen címeknél gyakori, hogy amit a befogadó kezdetben konkrét jelentésűnek vél (vagy legalábbis nem zárhatja ki ilyen értelmezését sem), az utólag, a szöveg (egy részének) ismeretében jelképes értelműnek, képnek bizonyul. Tolnai Ottó említett művének csak mintegy kétharmad része után válik bizonyossá, hogy a *Briliáns* cím képletesen értendő, ugyanis a briliáns módjára csillámló, sötétben világító vakondürülékre vonatkozik, melyet csupán az elbeszélés túlfűtött képzeletű főszereplője tekint (játékból? daczból? a megörülés előjeleként?) valódi briliánsnak. Az is csak fokozatosan derül ki, hogy Kertész Ákos regénye azért viseli a *Két part között* címet, mert hőse a munkás-lét és a zsidó származás *két partja* között hanyódik. Végül a Sütő-novella címét (*Levél a fehér toronyból*) mindaddig nem tudjuk értelmezni, amíg el nem jutunk a befejező résznek ehhez a hasonlatához: „A várakozás olyan, mint a fehér torony: messzire látszik” (519). Az unokáinak látogatására hiába várakozó, halálosan beteg székely öregembernek ez a búcsúmondata visszamenőleg átértelmezi, jelképes fénybe vonja a címbeli *fehér tornyot*. Amiről addig csak sejthettük, most már tudván tudjuk, hogy szimbólum: a reménytelen várakozásnak, az egymástól elszakított családtagok fájdalmának a jelképe.

A fenti példák is igazolni látszanak azt a fontos elméleti tételt, hogy a nyelvi kép valójában csak kontextusában (és kontextusa által!) az, ami. Ilyenkor az elemző, a gyűjtő utólag helyesbít, beiktatva adatai közé a végül is képnek bizonyult nyelvi szegmentumot.

A számláláskor nem minden képet vettem figyelembe, hanem csak azokat, amelyek kielégítették a nyelvi kép meghatározásának másik fő kritériumát is, tehát hogy a szemantikailag összeférhetetlen, de szintaktikailag összekapcsolt jelek között eleven kölcsönhatás, jelentésbeli oda-vissza kapcsolat álljon fenn. Figyelmen kívül hagytam tehát az ún. köznyelvi képeket, melyekben ez a szemantikai inga már leállt, ezért a kép se szellemi erő kifejtésre nem készíti a befogadót, se különösebb esztétikai élményben nem részesíti. Ilyen volt például Cseres Tibor regényrészletének ez a hasonlata: „Juliska gyöngédén ívelt vonalú alakja *mágnesként vonzotta* Györgyöt” (52). Tagadhatatlan, hogy ez a szóláshasonlat őriz még valamit eredeti szemléletességéből, de semmiképp sem tekinthető egyéni leleménynek, egyedi-egyszeri költői képnek. Következésképp ebben a statisztikában „számon kívül kellett maradnia”.

Legnyilvánvalóbban az jelzi egy kép köznyelviségét, ha a benne rejlő „képes” értelem annyira közkeletű, hogy már szótározva is van, pl.: „A fal . . . három égtáj felől *ölelte át* a várost” (Thiery 590; az ÉKsz. az *átölel* ige szó-

cikkében feltünteteti ezt a — szépirodalmi, irodalmias — jelentésárnyalatot is: 'körülvesz, átfog'). Az ilyen „képek” természetesen nem jöhettek számításba statisztikám készítésekor.

Ám ez a köznyelvi — költői elhatárolás nem esik egybe okvetlenül a szó-tározottsággal. Vajon kinevezhetjük-e költői képnek ezt a másik példát: „Társainak állapota ráült a lány lelkére. . . . És *szűkülve* reszketett belül” (Lengyel 279), pusztán azért, mert a *szűkül* szónak az a jelentése, amelyet itt láthatunk, még nincs felvéve a szótárba? (Ott egyelőre csupán ez a két értelmezés szerepel: 'félelmében, fájdalomban vékony, nyöszörgésszerű hangot hallat', ill. 'gyáván siránkozik'.) Végül is nem számítottam képnek ezt az adatot, mert úgy véltem, hogy a *szűkülő félelem* és más állandó szókapcsolatok révén már ez az átvitt, lelkiállapotra vonatkozó értelme is köznyelvivé vált a *szűkül* igének.

Köznyelvi képeket akkor sem vettem tekintetbe a számláláskor, ha szervesen beleépültek a szöveg folytonosságába, sőt némileg ki is egészültek, pl. „A kölcsönös *sértődések és félreértések parazsa* évekkel később is *fel-felizzott* még” (Grendel 136—7). Az idézett mondatban a *fel-felizzott* állítmány sem újítja meg igazán a *hamu alatt izzó parázs* kifejezést, ettől még nem lesz a közhelyből költői — azaz számba veendő — kép.

Retorikai figurákat, pl. attelage-t vagy ismertebb nevén zeugmát is figyelmen kívül hagytam, ha nem tükrözött eredeti, hic et nunc születő képzetársítást. Nem gyarapították például szerzőjük képeinek számát ezek az adatok: „Kimerültek, *éhesek. Friss húsrá, pihenőre, asszonyra*” (Lengyel 315); „Másnap este sistereg a láng, Lackó tapossa a fűjtatót, *erőre kap tűz, gyerek*” (uo. 317); „a kerti asztal mellett egyszerre voltunk *mámorosak a virágillattól és a vörösbortól*” (K. Grandpierre 184), mégpedig azért nem, mert az *éhes*, az *erőre kap* és a *mámoros* kifejezésnek nemcsak a konkrét, hanem az átvitt jelentése is köznyelvi érvényű, sőt szótagozott, ezért egybeszíkraztatásuk sem tekinthető eredeti képnek, legfeljebb szójátéknak. Ezzel korántsem akarom azt állítani, hogy az ilyen jelenségeknek nincs érzékelhető stilisztikai hatásuk. De abba a kategóriába, amelynek adatait ezúttal meg akartam számolni, mégsem sorolhatók be.

Besorolhatók és be is sorolandók viszont azok a köznyelvi képek, amelyek valamilyen módon meg vannak újítva, ahogyan például Tolnai Ottó kelti új életre a *jégvirág* összetételnek a szó szoros értelmében is „megfagyott” exmetaforáját: „Az ablaküveg is megrepedt. Hallottam, ahogy szép lassan hasad, *nyílni*, zsúfoltan *bomlani* kezd a *jégvirág*” (608). Hasonlóképpen számításba vettem azokat a köznyelvi képeket is, amelyek az adott kontextusban valamilyen egyedi okból, például halmozott — és így egymást erősítő — előfordulásuk folytán visszanyerték eredeti hatékonyságukat: „Dulakodás nesze, *horkan* a tatár, *nyerítő* nevetések, a *párzó emberhím bődülése*, egy *viszantás*” (Lengyel 321). Lengyel Péternek ebben a mondatában, amely a szűz halászlánynak a tatár rabszolga-hajcsár által való megerőszakolását írja le drámai erővel, öt kép is van, mert az állatival emberit kifejező és minősítő köznyelvi metaforák külön-külön is eleven szóképként hatnak.

Érdekes problémája volt végül a képek megszámlálásának, hogy figyelembe vegyem-e a némelyik szerzőnél („posztmodern” stílusjegyként is) bőven sorjázó irodalmi idézeteknek a képanyagát is. Ezek az idézetek hol nyíltak (idézőjellel vagy kurziválással is jelöltek), hol rejtettek; szó szerinti idézetre éppúgy mutathatnák be példákat, mint többé-kevésbé variált, átfor-

mált szövegű hivatkozásra. Kertész Ákos József Attilától idéz, Ottlik Mátyástól és (egyszer) Vörösmartytól, Tandori Pilinszkytól és másoktól, Esterházy Kosztolányitól, Csáthtól, Babitstól, Osváttól és — egy kis túlzással — mindenki mástól is, ahogyan erre már a szöveg legelején olvasható lábjegyzet is utal: „Az idézeteket kurzívval vagy/és idézőjellel jelöljük. Vagy másként. Régi szokásunkat, hogy sehogy se, és így idegen (töltő-) tollakkal ékeskedjünk, elhagytuk. Mégis arra kérjük az Olvasót, ha valahol igazán szép, nemes vagy mélyen okos mondatra, ne adj’ isten, gondolatra bukkanna, legyen óvatos és gyanakvó, s tekintse azt eo ipso valamely tanult kollégánktól valónak. E helyt említjük meg szeretettel Beke László, Dér Zoltán, Hajas Tibor, Gyurácz Ferenc, Márványi Judit, Mészöly Miklós, Réz Pál és Szajbély Mihály nevét, miért, miért nem” (90—1).

Végül is úgy határoztam, hogy ezeknek a „vendégszövegeknek” a képeit is hozzászámítom az őket idéző író saját képeihez, hiszen azáltal, hogy művébe iktatta, bizonyos értelemben „magáévá is tette” őket. Ilyen szempontból a más irodalmi műből átvett szövegszegmentum ugyanolyan nyelvi „talált tárgy”-nak (objet trouvé) tekintendő, mint a Cotinus szájvíz használati utasítása Esterházynál (95) vagy egy múlt század eleji vadkereskedő hirdetése Mészöly Miklósnál (380).

3. H o g y a n s z á m o l t a m ?

A számlálás mértékegysége az ún. elemi kép volt. Azokat a nyelvi képeket nevezem így, amelyek egyetlen összehasonlításra vagy azonosításra alapulnak, vagyis nem bonthatók fel kisebb részképekre. Ezekből épülnek fel a többretű képek és képegyüttesek: a komplex kép, a továbbbszótt kép és ezek kombinációi. (Bővebben l. Elemi kép — komplex kép — továbbbszótt kép című tanulmányomban, Nyr. 111 [1987]: 162—74.)

A bonyolultabb képszervezetek a számláláskor annyi képnek számítottak, ahány elemi képből állnak. Vegyük szemügyre ebből a szempontból a korpusz egyik legsúfoltabb képszövevényét:

„Az autó puhán úszik át az eléjük terített Margit híd síkos futószőnyegén, fölrepül, hanyatt bukik a budai dombok pislákoló karácsonyi gyertyákkal kihínezett, szélpúpoztavölgyezte királyi palástján, egyre följebb-följebb, fel a kékesfehéren csillogó neontűzgallérig” (Kőbányai 238).

E képegyüttes végeredményben hat különböző elemi képre bontható: egy birtokos szerkezet alakú teljes metaforára (*a Margit híd síkos futószőnyege*), két megszemélyesítésre (az autó *fölrepül, hanyatt bukik*), egy implicit, de részben motivált egyszerű metaforára (*pislákoló karácsonyi gyertyák* = utcalámpák, városi fények), egy másik birtokos jelzős teljes metaforára (*a budai dombok királyi palástja*) és végül egy összetett szó alakú teljes metaforára (*neontűz-gallér*). Tehát az idézett rész a képgyakoriság szempontjából hat képnek számít. (Itt meg kell jegyeznem, hogy magam is tisztában vagyok azzal, milyen gépies, sőt torzító ez az eljárás azáltal, hogy nem vesz tudomást arról a nem mellékes körülményről, hogy a megszámlálhatóság kedvéért különválasztott elemi képek valójában szorosan egybe vannak szőve, egyetlen komplex egységet alkotnak. De vajon realisabb lett volna-e emiatt az egész hosszú mondatot egy képnek számolni? Hiszen a stílushatás ez esetben legalább annyira fakad a sokféleségből, mint a szerves egységből. Aki meg akarja

számolni a — bizonyos tekintetben — megszámlálhatatlant, rá-rákényszerül ilyen kompromisszumokra.)

Egyébként is sok fejtörést okozott, mit számoljak külön képnek, mit nem. A nehézségek szemléltetésére bemutatok néhány határesetet.

Tolnai Ottónak ebben a mondatában: „[A homály] Simogatja, selyemként simogatja az arcomat” (609) az első *simogatja* nyilván külön kép mint megismerés; de az-e a második *simogatja* állítmány is? Hiszen ez nem egyéb, mint a *selyemként* ragos névszóba tömörített hasonlatnak a motívuma (az árnyék és a selyem közös jegye, az összehasonlítás alapja). Ezért nem is tekintettem önálló szóképpnek, jöllehet alanyához képest éppoly metaforikus, mint első előfordulásakor. (Krúdy metaforikus predikátumú hasonlatainak elemzése is azt mutatja, hogy az effajta hasonlatok metaforikus eleme nem külön kép, mert nem önállóan, hanem az őt magában foglaló hasonlaton keresztül, azon átszűrve hat; vö. Kemény G.: Krúdy képalkotása 66–8.)

Nem tévesztendő össze ezzel a típussal az a fajta kép, amelybe egy másik kép van beágyazva, s a két elemi kép: az alapkép és a beágyazott kép egységes komplex képpé fonódik egybe. Mészöly Miklósnak ebben a hasonlatában a hasonló maga is külön elemi kép, teljes metafora: „Egy ilyen kihűlt színtér akár a hitvesi ágy sivataga” (366). Az *akár* kötőszó utáni szó szerkezet a hasonlítotthoz képest egészében véve képi elem, de ő maga is világosan két részre tagolódik: egy szűkebb értelemben vett képre (*sivatag*) és az ezzel azonosított relatív vagy másodlagos tárgyra (*hitvesi ágy*). Ilyen esetben mind a két képet be kell számítani: a hasonlatot is, a metaforát is.

Csakúgy mint a hasonlatok metaforikus predikátumait, nem tekintettem külön elemi képnek a teljes metafora képi eleméhez igazodó, tehát ugyanabból a képzettársításból fakadó, ugyanazt az azonosítást tükröző állítmányokat sem: „Reménytelenségemet ekkorra a hosszú tűrés páncélja burkolta” (Lengyel 292); „A fogak sánca bevehetetlen marad” (Kőbányai 241); „A dallam fodra kápráztatóan színes, éles fotókat úsztat a hátán” (uo. 251).

Nem ritka jelenség, hogy egy tárgyhöz több képi elem is kapcsolódik, pl. egy hasonlítottnak két vagy három hasonlója van: „Szűz Mária mint édes felhő a Holdra, fehér pillangó zöld kelyhű rózsabimbóra, hóesés a Santa Maria Maggiore kijelölt helyére — úgy ült fel lovára” (Szentkuthy 536); „szuszogva, mint egy állatka vagy csecsemő, elnyúlt a nőn” (Esterházy 102); „sokáig nem értette, miért olyan álomszerű, balettszerű ez az egész [ti. a spárgaszedés]” (Tolnai 613). Az ilyen képet annyi elemi kép szövedékének fogtam fel, ahány hasonlót tartalmazott, vagyis ahány összehasonlítás volt benne. Ha azonban a képi elemek lényegében ugyanazt az azonosítást fejezik ki, erősen rokon értelműek, kivételesen csak egy egységes képet regisztráltam, nem bontottam fel alkotóelemeire: „Mert olyan most az ország: halott, tetem, dög még a ligetje is” (Lengyel 320); „azóta is keresi a diófát, amelyet várrá avatott a gyerekkor napjaiban, s amelyen kapitány volt, végvári vitézek parancsnoka, a kert védelmezője, piros almák ura” (Bólya 20). Sajnos nem mindig lehetett megnyugtatóan eldönteni, hol végződik a rokonértelműség, azaz mikortól kell új, különálló elemi képekkel (és: képeket) számolni. A Bólya Pétertől idézett metaforát akár négy elemi képnek is minősíthettem volna.

Ha több tárgynak volt egy közös képi kifejezője, az ilyen képet természetesen csak egynek számoltam, akárhány tárgy volt is benne: „Egy órája sincs, hogy ő is ebben a hullámban sodródott az iskolából. Az egész heti nap-

közis szolgálat után, forró zuhany, *könyvei, lemezei szigete felé*” (Kőbányai 228). Ám ha ez a közös képi elem többször is ki volt téve, meg volt ismételve — vélhetően különböző motívumok alapján, ill. nyomatékosítási szándékkal —, akkor kivételesen annyi képmozzanatnak számoltam, ahányszor előfordult: „Az egér is érezte, *hajszálnyi körmei* megfeszültek a luk fényes földjén, testében is megfeszültek a *hajszálnyi inak*, a *hajszálnyi rugók*” (Tolnai 608).

4. Abszolút és relatív képgyakoriság

Az elemi képek megszámlálása és az adatok összesítése után az alábbi végeredmény alakult ki:

Az üres (fél)oldalakat nem számítva 611 nyomtatott oldal terjedelmű Körkép 88 antológia összesen 1148 elemi képet tartalmaz (abszolút gyakoriság).

A kötet átlagos képsűrűsége oldalanként: $1148/611 = 1,88$ (relatív gyakoriság).

Elkészítettem az egyes szerzők képgyakorisági listáját is, külön az abszolút, külön a relatív gyakoriság szerinti sorrendet (l. a függelék 1. és 2. táblázatát).

Mivel bármilyen lista vagy sorrend egyszersmind rangsornak is látszhat, sietek leszögezni, hogy a képsűrűség nézetem szerint nem esztétikai érték-kritérium. A képek gyakoriságának kicsi vagy nagy volta fontos jellemzője (az egyik fontos jellemzője) az egyéni stílusnak, de semmi köze sincs egy mű és szerzője — akár stilisztikai szempontból való — értékeléséhez.

Ha ezt egyáltalán bizonyítani kellene, felhívnám a figyelmet arra, hogy az antológia kiemelkedő darabjai között éppúgy vannak képekkel telezsúfoltak (Mészöly, Tolnai, Esterházy), mint képekben feltűnően szegények (Ottlik, Nádas). Ottliknak saját képe alig van, az adatoknak több mint a fele az idézetekből származik. Nádas pedig — narrátori minőségben — valójában nem is használ képet; ami mégis akad a szövegben, az a „hírbeolvasónő” stílusát van hivatva érzékeltetni, finoman jelezve az író elkülönülését ettől a stílustól (és attól is, ami mögötte van).

Ottliknak és Nádasnak e művük írásakor talán azért sem lehetett szükségük képekre, mert mind a két elbeszélés a maga egészében az: egyetlen óriási kép, amelynek allegorikus értelme van.

A statisztikai adatokat azért sem szabad értékmérőnek tekinteni, mert olykor egyetlen kép is elég lehet ahhoz, hogy a mű sarkpontjává, formateremtő elvévé váljon. A képekben egyébként nem bővelkedő Kolozsvári Grandpierre-elbeszélésnek például érzésem szerint az utolsó mondat a strukturálisan érzékeny pontja, amely köré a szöveg meg van szervezve: „Úgy pattant el benne az élet, mint a túlfeszített húr” (226). Ez a befejezés többek között annak köszönheti hatásosságát, hogy az író addig — ravasz ökonómiával — szinte egyáltalán nem használta ki a nyelvi képekben rejlő ábrázolási és hangulatkeltési lehetőséget.

(Csak zárójelben fűzöm hozzá ehhez azt a filológiai csemegét, hogy majdnem ugyanez a kép a kötetnek egy másik helyén, Esterházy Péter meghatározhatatlan műfajú Csáth-„életrajzában” is előfordul, de milyen más kontextusban és hangulati töltéssel! „Legközelebb a zene állt hozzá” — ti. Csáth

Géza apjához —, „maga is jól zongorázott, . . . Kézenfekvő ötletnek látszott hát, hogy [a fia] kioperáljon egy húrt a zongorából, és avval fojtaná meg a rövid délutáni szieszta alatt az elébb gazdagon illusztrált, derék atyát. [Bekezdés.] Ehelyett azonban anyja, Decsy Etelka életének húrja pattant el” [93]. Tehát lényegében ugyanaz a kép az egyik műben fájdalommalos-tragikus, a másikban groteszk, ironikus, sőt komikus kicsengésű.)

Minderről azonban a statisztika már nem tud számot adni. A képek funkciójának, netáni formaképző szerepének külön, más módszerű fejezetet kell szentelnünk. Ez lesz e tanulmány zárórésze.

II.

I. A képelemek azonosításáról

Minden egyes nyelvi kép négy állandó alkotóelemből tevődik össze: a kifejezendő tárgyból, az ehhez hasonló vagy ezzel azonos képi elemből (a műszó szűkebb értelmében vett képből), a közös jegy(ek)re utaló motívumból és az egymásra vonatkoztatás tényét valamely nyelvtani eszközzel külön is jelölő modalizátorból. (Részletesebben l. NyK. 88 [1986]: 56–7.)

Aszerint, hogy ezek az elemek ténylegesen jelen vannak-e a szövegben, vagy csak következtetni tudunk rájuk, több képtípust különböztethetünk meg. Ezekről a 2. pontban lesz szó.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, ismerkedjünk meg a képelemek azonosításának néhány sajátos nehézségével, hiszen ezek megoldásától függ, hogy az adott nyelvi jelenséget melyik típusba soroljuk, s ezek a döntések a statisztikai adatok és azok interpretációja révén közvetve befolyásolják az elvi elméleti végkövetkeztetéseket is.

1.1. A nélkülözhetetlen elem természetesen a képi: ennek mindig (+) előjelűnek kell lennie, mert ha ez nincs, kép sincs (vö. i. h. 57–8).

A tárgyi elem ezzel szemben lehet (–) is: az ún. implicit képek nem tárják fel a hasonlítottat, ill. az azonosítottat.

Nem tekintetem azonban hiányzónak a tárgyat, ha explicite nem volt ugyan megnevezve, de 1. vagy 2. személyű igealak utalt rá, vagy — 3. személy esetén — a szövegelmélet világosan megmutatta, kiről is van szó: „Báb vagyok, kóc és fűrészpör” (Esterházy 127); „Áltam a kordé elé fogva, mint a jószág” (Lengyel 295); „Úgy ásol, mint a pockos kutya” (Tolnai 610); „A férfi világosan emlékezett, hogy nem hallotta a vasajtó csapódását. [Bekezdés.] Kellemetlenül érezte magát. Mint egy tolvaj” (Thiery 588). Ilyenkor a tárgy értéke éppúgy (+), mintha explicit nyelvi jellel volna képviselve.

A tárgyi elem funkcióját olykor a szövegelméletre visszautaló (témaismétlő, ill. -összegező) mutató névmás tölti be: „A kék Ūristenre! — nem fénylő tűz ez [ti. a gyönyör], hanem látható sötétség, érezhető árnyék” (Mészöly 370); „Alpok, Haute-Savoie, Antwerpen, Észak-Toscana, Kragujevac, Besz-kidek, Ondava völgye — mintha hajdani és friss látványtöredékek adtak volna találkozót a kunsági pusztá horizontján, hogy mindjárt el is enyészzenek, mint az elsőhajtott levegő. A maga módján regestrum volt ez is” (uo. 376). Az ilyen névmási tárgyat is jelen lévőnek, explicitnek minősítettem, mert szemantikailag-szövegtanilag koreferens mindazzal, amire utal, amit felölel.

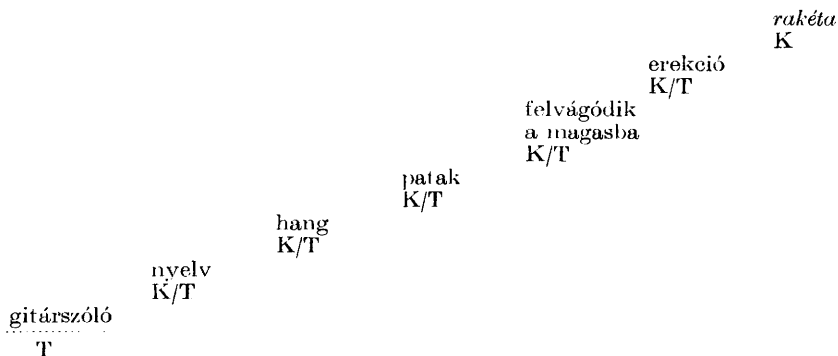
1.2. A két főelem közül, mint jeleztük, a tárgy belesimul a szöveg folytonosságába, a kép viszont kiemelkedik abból (mert allotóp, szemantikailag összeférhetetlen ezzel az alapsíkkal). Kép és tárgy tehát csak egymáshoz képest, egymáshoz viszonyítva kép és tárgy: ebből fakad viszonylagosságuk, mely néha megnehezíti azonosításukat. Mészöly Miklósnak ezt a mondatát olvasva: „Ablakuk előtt rendhagyó módon hullani kezdett a hó, a csókák kiszaggatták a vendégszoba balkonján szellőző párnacihákat” (368) kétségtelennek látszik, hogy a két párhuzamos tagmondat hasonlított—hasonló viszonyban van egymással, ún. jelöletlen hasonlatot alkot. De melyik a tárgyi eleme ennek a hasonlatnak, s melyik a képi? A szállongó tollpihéek emlékeztetnek-e hópelyhekre, vagy fordítva? A bizonytalanságot csak ez a majdnem egy oldallal későbbi mondat szünteti meg: „Ablakuk előtt még mindig pilinkézett a hó” (369). Tehát mégiscsak a *hó* a hasonlított, ez van a tárgyi síkon, vagyis a kétértelmű jelöletlen hasonlatot így kell érteni: „... hullani kezdett a hó. *Mintha* a csókák kiszaggatták volna ... a párnacihákat.” Persze a stílus-hatás épp abból ered, hogy az író ott még nem oldotta fel az ambivalenciát.

Tárgy és kép viszonylagossága abban is megnyilvánul, hogy ami egyfelől kép, másfelől tárgy is lehet. Vegyük szemügyre például Szentkuthynak ezt a komplex képét: „[Uranos] világtipró Herkulesből most hirtelen trotlli, papucs, gyáva, pipogya és farkára-lépett szuka-ebként nyüszítő begubózdó gombóc lesz” (541). A *gombóc lesz* állítmány az alanyhoz (Uranoshoz) viszonyítva képi elem, de neki is van egy képe: a *szuka-eb*, amelyhez képest viszont már tárgynak minősül.

Vannak a korpuszban olyan képszövedékek is, amelyek több ilyen Janus-arcú elemet is tartalmaznak:

„A basszusdob egykedvűen kattogó ritmus-krokodilpofájából keskeny gitárszóló-nyelv szivárog-duzzad fröcskölő hangpatakká, kanyarog, nyaktörő mutatóvívokat végezve, piruettezik, majd medréből kilépve hirtelen megperdül — rakétaerekción —, föl-vágódik a magasba” (Kőbányai 238).

E nem kevesebb, mint kilenc elemi képből összetevődő képegyüttes részei mondhatni lépcsőzetesen kapcsolódnak egymáshoz, épülnek egymásra oly módon, hogy a két szélső elem, a „tisztán tárgy” *gitárszóló* és a „tisztán kép” *rakéta* közötti tagok egyik irányban tárgyként, másik irányban képként funkcionálnak (az „alattuk” levőhöz képest képek, a „fölöttük” levőhöz képest tárgyak):

1.3. A két képsík kapcsolódási pontja, a tárgyi és a képi síkot összekötő képelem a *motívum*. Az a rendeltetése, hogy valamely közös jegyet (azonos vagy hasonló cselekvést, tulajdonságot, helyzetet, állapotot stb.) jelöljön meg:

„harangoznak, a kondulások *lustán röpdösnek*, mint a varjak” (Ördögh 467); „A pelyhesállú férfi ... *Ravas, vakmerő, gyors*, mint a szabad vadállat” (Lengyel 315); „[Bennünket, foglyokat] elhajtanak az úton, *közös szíjhosszra fűzve*, ahogy a Filler utcában sétálnak *spárgába kapaszkodva* az óvodások egy későbbi időpontban” (uo. 318).

Motívumnak tekinthetjük azonban azokat a sajátos képelemeket (rendszerint melléknévi jelzőket vagy összetételi előtagokat) is, amelyek nem hasonlóságra, hanem különbségre mutatnak rá a kép és a tárgy között. Az ilyen motívum a tárgyi elemmel van összhangban, annak az izotópiájába tartozik, s ezzel mintegy enyhíti, helyére teszi, pontosítja a képet:

„a Mérleg nyelve cinikusan ide-oda táncolt, *iránytalan iránytű*” (Szentkuthy 534); „Sokszor láttam, milyen nehezen verik szét az állat [= a bika] fejét a taglóval. A *húsmozdony* fejét” (Tolnai 611); „a fák lombjain át a nap *fénykévéi* zúdultak be a szobámba” (Szakonyi 521); „egyetlen szó nélkül a metsző fagy *csillámló* cirpelése fölött romboló vonulásunk sűrű zajában haladtunk” (Krasznahorkai 253); „Ha sűrű [a festék], dalolnak az esetenyomok, *miniatürizált ősi* mélyszántás, boronálás nélkül” (Rákossy 483).

Az effajta „helyesbítő” vagy „negatív” motívum kötelező eleme az ún. körülíró metaforának (l. NyK. 88 [1986]: 61–2): „A hétvégi utazások rendje: mindig ugyanaz. Érkezés, szálláskeresés, ... *kulturális semmittevés* [= városnézés] dómokban, képtárakban, öreg utcákon” (Bólya 15); „*a kulcsok szigorú papnője* [= a múzeumőr] nem szívesen engedte be” (Simonffy 504); „naponta etették a tenger ezer és ezer bő ajándékával, etették a, így *a víz parasztjai* [= a halászok], a Homokembert” (Esterházy 95).

1.4. A *modalizátor* olyan nyelvtani eszközök (kötő- és utalószavak, ragok, névutók, képzők) gyűjtőneve, amelyek formálisan is jelölik a tárgy és a kép összehasonlítását vagy (igen ritkán) azonosítását, s ezáltal egyrészt nyomatékosítják a két képelem egymásra vonatkoztatását, másrészt azonban viszonylagos különállásukat is érzékeltetik.

A modalizátor szerepét kivételesen tartalmaz szó (ige, melléknévi ige-név, melléknév) is betöltheti; ez valósággal megjeleníti, verbalizálja a kép megalkotásának gesztusát. Ilyen képeket a szakirodalom is számon tart, kifejtett hasonlat, ill. metafora néven (vö.: J. Soltész: Nyr. 83 [1959]: 182, 184; Kemény: Krúdy képalk. 12–3, 46–7; uő.: NyttudÉrt. 104. sz. 461–2).

A tartalmaz modalizátorok egyik fajtája elvontabb jelentésű, csupán a képzettársítás mozzanatának ad nyelvi kifejezést. Értelmétől függően hol hasonlat-, hol metaforaszerű kapcsolatba hozza a képi és a tárgyi elemet:

„szemük [ti. a Négy Lóé] mind jobban felfűjt szappanbuborékhoz *hasonlított*” (Szentkuthy 539); „a vacsorai táborníz villogó homályában néhány gyerek és felnőtt téblábolt. A kép egzotikus árnyjátékra *emlékeztetett*” (Mészöly 383); „Egy okos nyomdagép *főler* húsz üteggel” (uo. 378); „izgatta őket az Úr Krisztus által fejtegetett, kissé bonyolult, kissé manierista arabeszknek *ható*, színjátékos hittudomány” (Szentkuthy 538); „[Crescenc] Maga is *érezte*, hogy a festmények törékeny véglegességének a foglya ezekben a pillanatokban” (Mészöly 356); „a válasz elhangzása után úr keletkezett. Az árván lengő trapéz látványa *kelt ilyen érzést*” (Thiery 590);

„[A romtemplom] a múlás túlélőjének *bizonyult*” (Mészöly 356); „Ha borongós időben Angyalos felé nézett, azt *képzelte* a falu fölötti felhőkről, hogy az ottani óriás

ördögök förtelmes kabátjai vannak fölakasztva az égre” (Osztójkán 398); „falun nevelkedett, városba szakadt, és azóta is keresi a diófát, amelyet várra *avatott* a gyerekkor napjaiban” (Bólya 20); „Ahogy közeledett a[z] . . . este, úgy *kaptak* fehéren villódzó szellemalakot az udvar cseresznyefái” (Grendel 134).

A kifejtett metaforában a *mond* ige valamelyik alakja is elláthatja a modalizátor funkcióját: „ha a várost tengernek *mondjátok*, / ez egy békés árnyas kis sziget” (Babitsról idézi J. Soltész: Nyr. 83 [1959]: 184). Ha azonban a *mond* idéző mondatrészlet értékű, nem tekintettem modalizátornak, s így a képet sem kifejtett hasonlatnak, ill. metaforának: „[A Papagállj! nevű madár] együtt énekel a kórossal, »karvezető«, *mondja* Másikunk” (Tandori 570); „Ha megpillantottam a bucka tetején a hajszálrepedést, vagy ahogy a lányok *mondták*, a viaszfütyűrű lila hegyét, két ujjammal szinte egyből leszúrtam a tövéig, a tökéig, ahogy a lányok *mondták*” (Tolnai 610).

A másik, határozottabb jelentéstartalmú változat a képzettársítás alapjára, a tárgyi és a képi sík közötti közös jegy(ek)re is utal, s ezzel valamiképpen azt a folyamatot is ábrázolja, ahogyan a társítás és ebből a kép az író szemléletében létrejön:

„Kint bágyadt eső *foncsorozza* tükörré az aszfaltot” (Kőbányai 238); „Az ezredet katlanná *izzította* a fény és hőség” (Mészöly 376); „Ha nem kezd el bökdösni a kecske, én is gyémánttá *agyok* ott a havon” (Tolnai 607); „A Négy Ló sörénye iszappá *izzadt*” (Szentkuthy 539); „A varázsszem fluoreszkáló fénye holdbéli, titokzatos tájja . . . *díszletezi* át a szobát” (Kőbányai 241).

Lehetett volna-e csak az elvontabbakat minősíteni modalizátornak, a többit — a határozottabb jelentéstartalmúakat, közös tulajdonságra is utalókat — pedig motívumnak? Nem, mert az átmenet, mint láthattuk, nem éles, hanem folyamatos. Ezért az ilyen szerepű képelemeket egységesen modalizátornak könyveltem el, jóllehet egy részük erősen motívumszerű (a szemantikailag tartalmas modalizátorok a motívum felé tendálnak).

2. A képtípusok és jellemzőik

Mivel a négy állandó alkotóelem közül egy: a képi elem definíciószerűen mindig (+), a másik három pedig egyaránt lehet (+) is, (–) is, elméletileg nyolc képtípus állítható fel, az alábbiak:

1. jelölt, motivált, explicit
2. jelölt, motivált, implicit
3. jelölt, motiválatlan, implicit
4. jelöletlen, motiválatlan, implicit
5. jelölt, motiválatlan, explicit
6. jelöletlen, motivált, explicit
7. jelöletlen, motiválatlan, explicit
8. jelöletlen, motivált, implicit

(részletesebben és példákkal is szemléltetve l. NyK. 88 [1986]: 58).

Amikor ezeket a hipotetikus típusokat szembesítettem a korpusz konkrét adataival, azt tapasztaltam, hogy a példákat minden erőltetés nélkül be lehetett sorolni a fenti típusok valamelyikébe, tehát a feltételezett képfajták nem csupán elméleti lehetőségek, elvont sémák, hanem nyelvi realitásuk is van, mert megvalósulnak a tényleges nyelvi-művészi gyakorlatban.

Az első, amire számszerűen is kíváncsi voltam, a nyolc képtípus abszolút gyakorisága volt a korpuszban és azon belül az egyes szerzőknél. Az eredményt a függelék 3. táblázata mutatja.

A táblázat legalsó sorában fel van tüntetve az illető képfajta százalékos aránya is. Ha ezeket az adatokat nagyság szerinti sorrendbe állítjuk, a következő rangsort kapjuk a nyolc képtípus használati arányáról:

1. 4. számú típus	42,94%
2. 1. számú típus	18,21%
3. 7. számú típus	16,20%
4. 6. számú típus	8,71%
5. 5. számú típus	7,40%
6. 8. számú típus	3,40%
7. 3. számú típus	2,09%
8. 2. számú típus	1,04%

Mint látható, az adatok igen egyenlőtlenül oszlottak meg. A nyolcas „mezőny” nagyjából négy csoportra tagolódik. A 4. típus magasan kiemelkedik a többi közül majdnem 43%-os, az abszolút többséget is megközelítő arányával; ez a típus igen gyakorinak nevezhető. Tőle erősen leszakadva hozzátétőleg egyforma mértékben van képviselve a korpuszban az 1. és a 7. típus; ezek az átlagosan gyakori képfajták. A lista első három helyezettje együttvéve 77,35%-ot tesz ki, vagyis meghatározza a képanyag jellegét. Hozzájuk képest az 5. és a 6. típus ritkának, a 2., a 3. és a 8. pedig igen ritkának számít; ez utóbbiak együttesen sem érik el (6,53%) a rangsorban közvetlenül előttük álló 5. típus használati arányát (7,40%).

Az összesített adatok után vessünk egy pillantást az egyes szerzőkre is: milyen mértékben használják ki a nyolc képtípus nyújtotta kifejezési lehetőségeket, milyen változatosak ebből a szempontból a képek?

Mind a nyolc típusra csak három írónál, az abszolút gyakorisági lista első három helyezettjénél (Mészöly, Tolnai, Kőbányai) van példa, de az igen ritka 2.-ra és 3.-ra már Kőbányainál is csupán 1–1 adat.

Hét képtípust alkalmaz Tandori, Rákosi és Ördögh: az első kettőnél a legritkább típusra, a 2-esre nem akadt példa; érdekes viszont, hogy Ördögh-nél a hiányzó típus a csak közepesen ritka 6-os.

Hat típus van képviselve öt szerző anyagában: nincs 2-es és 3-as Esterházy, Lengyel, Simonffy és Bólya szövegében; Mándynál viszont a 2-es mellett a másik hiányzó nem a 3-as (arra két példája is van), hanem az egyébként gyakorinak mondható 7-es.

Ötféle képpel él az antológiának négy résztvevője; Szentkuthy, Sütő és Kolozsvári Grandpierre az igen ritka 2., 3., 8. típust nem használja; Thierynél a 3.-hoz és a 8.-hoz harmadik hiányzóként a 7-es csatlakozik.

Négy típusra ad példát öt szerző: Grendel, Ottlik, Cseres, Kertész és Lázár; a ki nem használt típusok az igen ritka 2., 3., 8.-on kívül a 6-os és a 7-es Kertésznél, az 5-ös és az 1-es (!) Cseresnél, a 7-es Ottliknál, a 6-os Grendelnél és Lázárnál.

Csak három típust találni négy írónál (Csiki, Krasznahorkai, Osztójkán, Nádas), kettőt kettőnél (Bertha, Szakonyi), egyet egynél (Karinthy Ferenc). Őnáluk azonban az összes adat is olyan kis számú, hogy nem érdemes részletezni.

Vannak olyan szerzők, akiknek képanyagában az itt számba vett nyolc típus aránylag egyenletesen oszlik meg (Tolnai, Kőbányai, Lengyel), másoknál valamelyik típus kiugróan magas értékkel szerepel, pl. a 4-es Mészölynél, Ördöghnél, Mándynál, Bolyánál (ebben persze semmi meglepő sincs, hiszen amúgy is ez a leggyakoribb képtípus). Érdekesebb, hogy néhány résztvevőnél nem a 4-es, hanem az 1-es emelkedik ki (Szentkuthynál 11 : 4, Kolozsvári Grandpierre-nél 7 : 1, Krasznahorkainál 5 : 2 arányban a 4-eshez képest). Mit jelent ez stilisztikailag? Jelent-e egyáltalán valamit? Erre az egyes képtípusok mennyiségi és minőségi elemzésekor térünk vissza, bemutatva az illető típus százalékos arányát a különböző szerzőknél. Ennek kiszámításakor azonban már csak azokat az írókat vesszük figyelembe, akiknek összesen — tehát az 1—8. képtípusból összesen — legalább 20 adatuk gyűlt össze (ez az abszolút gyakorisági lista 1—15. helyezettjét jelenti Mészöly Miklóstól Ottlik Gézáig). Ez alatt az adatszám alatt ugyanis a százalékszámítás már nem szolgáltat valós értékeket.

2.1. Jelölt, motivált, explicit kép

Ebben a típusban mind a négy képelemnek explicit nyelvi jele van, tehát a befogadónak semmit sem kell „kitalálnia”, önmagából — értelmezésként — a szöveghez hozzátennie. Az ilyen kép már alkatából eredően is részletező, pontos, néha szinte már didaktikus, sőt pedáns. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy e típus eleve csökkent értékű, hiszen sokszor épp ilyen képre van szüksége az írónak, ez a megoldás adekvát funkcionálisan.

Ha megnézzük, hány %-os arányban fordul elő ez a képfajta az egyes szerzőknél (4. táblázat), azt tapasztaljuk, hogy azok az írók foglalják el a lista első helyeit, akik az ún. tárgyias-intellektuális stílusnak a művelői (Szentkuthy, Tandori, Grendel), akik hiteles környezetábrázolásra és gazdag lélektani motivációra törekednek, egyezőval elemző hajlamúak (Lengyel, Tolnai), végül akiknek látásmódjára az ironia, a reflektáltság, az asszociativitás jellemző (Szentkuthy, Rákosi, Lengyel, Grendel, Tolnai). A nevek részbeni azonossága arra vall, hogy e törekvések, ill. tulajdonságok között erős a korreláció.

Az 1. képfajta legtipikusabb képviselője a részletesen kidolgozott motivált hasonlat (*mint*, *akár* köztöszös, *-ként* ragos vagy egyéb változatban):

„Idegen vezényszó csattan, *mint* az ostor” (Lengyel 321); „Az üvöltő csodamasina egy helyben lebegett a Széljárta Fák tere fölött, *mint* egy szitaló vércse” (Lázár 262); „A tányért és a kanalakat egy kislány vitte mögötte, *mint* egy apród” (Bertha 13); „Úgy bűjt hozzám, *mint* védelmet kereső, rémült madár” (K. Grandpierre 185); „[Az adjunktus] türelmetlenül hadonászni és verdesni kezdett szétgombolt viharkabátja szárnyaival, *mint* Baudelaire albatrosza” (Grendel 132); „Nem, nem, nem, szakadt ki Csáthból, *mint* egy véres köpés” (Esterházy 100); „Milyen finomak, könnyűek ezek a kis dobozok! Félek, kiröppennek az ujjaim közül, *mint* a pillangók” (Tolnai 617); „repültek szerte a szikrák, *mint* tejcseppek a Madonna melléből, mikor a nyűgös Jézuska elhúzta száját Anyjától” (Szentkuthy 536); „combjai elválnak lassan egymástól, *mint* két régi ismerős, akiknek most mégis kicsit elegük lett egymásból” (Esterházy 125); „Az ezredes megvárta, míg a csend szétszivárog, *mint* a féltett kék zubbonyon a kilótyentett vörösbőr, egyre hiánytalanabbul rajzolva ki a többé el nem tüntethető foltot” (Mészöly 373); „az eke, tudj’ isten hány éve már a fal mellett gunnyaszt, *akár* egy rozsdás csontváz a fogasoló vasrácsa mögött” (Ördögh 471); „Fischer úgy viselte a jelmezét, *akár* a saját bőrét” (Kertész 174); „a munkásosztály ... eloldalgott behúzott farokkal, néma

vicsorgással, sunyítva, *akár az oldalba rúgott kutya*" (uo. 169); „Mindig volt nálunk kenyér, só, *akár a sarkkutatóknál és az államfőket fogadó bizottságoknál*" (Csiki 83); „Pedig még egy teljes nap állt rendelkezésükre; *akár egy elfogyasztott bokrétaból a maradék szál, melynek a szeméremszirmai már nem nyílhatnak ki*" (Mészöly 355); „[A katonák] A szuronyokkal ugyanazt művelték, *akár a nagy étkü habzsolók, akik ötször is belekavarnak a levesbe, hogy több sűrűje jusson nekik*" (uo. 354);

„Ő is vetkőzni kezdett. ... *Ahány ruhadarab, annyi réteg bőr*" (Thiery 591); „Csak térdük és a pillantásuk ért össze *olyan hézagtalanul, amilyenre a lyoni csipkeverők varrásnyoma képes, ha két csillagterítőt illesztenek össze. Vagy az sem*" (Mészöly 362);

„a sөvény *bástyaként* fogta körül a telket" (Szakonyi 523); „*fagyöngyként* a halál ott élösködött már a torkában" (Sütő 518); „*Pajzsként* maga elé vonja a cigarettafüstöt" (Köbányai 236); „*Arca kipirul, haja zászlóként lobog*" (uo. 238); „*úgy éreztem, hogy ingem alatt veritékesöppként görög hideg szeme, felfelé a gerincemen*" (Csiki 83); „*az Úr most sem engedte meg, hogy Magdolna megérintse, noha karjai kőgyőző indákként akarták körülölelni*" (Szentkuthy 537); „a Jézus Krisztust jelentő *»ICHTHÜS«* szó égett az Égen, ennek vonalai, ágai körül úszkáltak a Halak, kifele, befelé, *iniciálékgyókként*" (uo. 535).

Azok a képek, melyeknek a *mintha* kötőszó a modalizátoruk, sajátosan kétarcúak, mivel két főelemük összehasonlítása a feltételeesség keretei között megy végbe, más szavakkal: a hasonlóság érzetét a feltételeesség tudata ellenpontozza (vö.: Széles: Nyr. 95 [1971]: 51–62; Kemény: Krúdy képek. 38–41).

A *mintha* kötőszós képek közül aránylag az ide, az 1. típusba sorolható példák a leginkább hasonlatszerűek, mert fő- és mellékmondatuknak egymással párhuzamba állítható, egymásnak megfelelő elemei vannak, melyeket az elemző tárgyként és képként, illetve az összehasonlítás motívumaként azonosíthat:

„Zakariás az eseményektől teljesen elidegenedve bámulta a néma jelenetet, *mintha csak egy híradót nézne valami moziban*" (Kertész 180); „az utca meredeken fölmagasodó domboldalba torkolt, *mintha díszletet vágtak volna ketté*" (Mészöly 383); „[Magda] Becsukta a szemét, ezzel a mozdulattal *mintha megvakult volna a világ*" (K. Grandpierre 203); „A nő föltette a lábát a kikötő vasbakjára, valahogy úgy, *mintha egy elejtett állat teteme feküdt volna előtte*" (Thiery 580); „A férfi töprengve állott a kertben, mindenütt fekete árnyak, nagy, nehéz tömbök, ezerkarú sötét, *mintha elszabadult, fekete (!) női combok lengtek volna fölötte, körbe-körbe, félelmetesen, mert egyesével*" (Esterházy 112).

A terjedelmesebb s egyúttal bonyolultabb képekben nem ilyen könnyű megállapítani, mi tartozik a tárgyi síkhoz, mi a képihez, s az összehasonlított elemeket milyen közös mozzanat (motívum) fűzi egymáshoz. Pl. Krasznahorkai novellájának utolsó soraiban a nyelvi kép értő befogadását az teszi nehezzé, hogy elemei nem a szokásos tárgy – motívum – modalizátor – kép sorrendben követik egymást, hanem így: „futott ugyan még egy darabig a szántó acélkeményre fagyott, mély barázdái között, de aztán *mintha egy zárt falhoz ért volna, ahonnan már csupán visszafelé vezet út, maga mögött az éjszakai éggel – mintegy nekivetve a hátát –*, beletörődő tekintettel szembefordult velünk" (261). Tehát 1. a modalizátor (*mintha*), 2. a kép (*zárt fal*), 3. a tárgy (*az éjszakai ég*), 4. a motívum (*nekivetve a hátát*).

Némelyik ide tartozó példának nem kötőszó, utalószó, rag vagy névutó a modalizátora, hanem tartalmas igealak, amely nyíltan az olvasó elé tárja a képzettársítás és/vagy a képalakítás mozzanatát: „Erdei vonulása közben nemegyszer *érezte úgy, hogy csobbanás nélküli zöldüveg-akváriumon halad keresztül, körbeszórva a nemes rothadás megüledett törmelékeivel*" (Mészöly

379); „Az Új-Maori, *mondhatnánk*, közet. Amely megkövült s így meghamisodott alakban is őrzi az Ó-Maori édességét. Akarom mondani: egyetemességét. (A rejtett intenzitását és integritását.)” (Ottlik 442); „az állandó szél, szellő miatt [a német gazda] a szó szoros értelmében, minket permetezett: mérgezett. A diák ezért nyitott gázkamrának *nevezte* a spárgaföldeket” (Tolnai 619). A három kifejtett metafora közül kettőnek, az elsőnek és a harmadiknak negatív („helyesbítő”) motívuma van: *nyitott gázkamra*, *csobbanás nélküli zöldüveg-akvárium*. A középső idézetben, az Ottlik-példában a képi elem (a *közet*) utáni három rövid mondat részletezi az azonosítás alapját, a közös jegyeket.

Mivel mind a négy alkotóeleme explicit módon meg van jelölve, itt kell számon tartanunk a tömörített hasonlatnak azt a fajtáját, melyet a következő Simonffy-idézet példáz: „Dukai Takách Judit *a harangvirág tisztaságával* szólalt meg” (507). E hasonlatot implikáló szókapcsolatokban a képi elem birtokos szerkezetet alkot motívumával (a kép a birtokos, a motívum a birtok), s e módhatározói szerepű szintagmát *-val*, *-vel* rag fűzi a mondat állítmányaéhoz, míg az azonosítottat az alany nevezi meg.

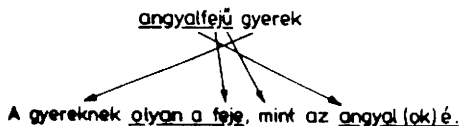
Ez a fajta kép a századforduló körüli impresszionista prózában volt igazán népszerű (vö.: Herczeg: Nyr. 82 [1958]: 311—6; uő.: uo. 98 [1974]: 172—7), de manapság is előfordul, ha szórványosan is: „[A tatár hajcsár] *a nyájőrző puli fürgeségével* rúgattott ide s oda” (Lengyel 276); „Dénes bácsi *a karámba fogott őzek riadalmával* nézett szerte” (Sütő 517); „amit lát [Páll Imre], azt akaratlanul is *a holnap délelőtti hivatalnok megvesztegethetetlen szigorával* veszi szemügyre és mérlegeli” (Grendel 133). Az utóbbi példában a birtokszónak is van minőségjelzője (*megvesztegethetetlen szigor*), s ez gazdagítja, árnyalja a motívumot.

A *-val*, *-vel* ragos tömörített hasonlat mindig átalakítható szabványos alakú hasonlattá. A Sütő-idézetten szemléltetve:

A tömörített hasonlat másik itt említendő fajtájában a képi elemet valamely *-ű*, *-ű* képzős összetett melléknév előtagja hordozza: „Az udvaron három-négy *angyalfejű* gyerek játszik” (Kőbányai 243). Mint e példa is mutatja, az azonosítás alapját ebben a képtípusban az összetételi utótag jelöli meg, a kifejezendő tárgy a melléknévi jelző jelzett szava, végül a konstrukciót modalizátorként a melléknévképző fogja össze.

Ez a szerkezet is transzformálható szokásosabb formájú hasonlattá:

Krúdynak sok ilyen típusú képe van (vö.: Herczeg: It. 1973: 660; Kemény: Krúdy képek. 49—50), mai prózaíróink viszont — legalábbis a most átnézett korpusz tanúsága szerint — csak elvétve élnek vele: „nagyon örülök

a *tigrisszemű apósnak*” (Rákossy 498); „A legfontosabb a rend és nyugalom — ki nem ismeri ezt a két szép *gordonkahangú szót?* . . .” (uo. 487); „a rekkenő melegben mintha kongott volna a kápráztató *üvegfényű égbolt*” (Ördögh 469).

Utolsó ilyen példánkban a kép és a motívum még nem egyesült összetétellé (a képi elem nem összetételi előtagja, hanem csak főnévi minőségjelzője a motívumot tartalmazó -ú képzős szónak): „egy *medve nagyságú, szürke követ* kínozott” (Sütő 517).

E képfajtának van motiválatlan változata is; ez közelebb áll a metaforához, mint a hasonlathoz. A 2.5. pontban, az 5. számú típus ismertetésekor foglalkozunk majd vele.

(Folytatjuk.)

Kemény Gábor

FÜGGELÉK

1.

A képek abszolút gyakorisága szerinti sorrend

1. Mészöly Miklós	212
2. Tolnai Ottó	136
3. Kőbányai János	130
4. Esterházy Péter	129
5. Ördögh Szilveszter	89
6. Lengyel Péter	63
7. Mándy Iván	53
8. Simonffy András	35
9. Bólya Péter	32
Tandori Dezső	32
11. Rákossy Gergely	30
12. Szentkuthy Miklós	29
13. Grendel Lajos	27
14. Sütő András	25
15. Ottlik Géza	21
16. Thiery Árpád	17
17. Cseres Tibor	15
Kertész Ákos	15
19. K. Grandpierre Emil	13
20. Csiki László	11
21. Lázár Ervin	9
22. Krasznahorkai László	8
23. Osztorkán Béla	6
24. Nádas Péter	5
25. Bertha Bulesú	3
26. Szakonyi Károly	2
27. Karinthy Ferenc	1

Σ

1148

2.

A képek relatív gyakorisága szerinti sorrend

1. Mészöly Miklós	$212/33 = 6,42$
2. Kőbányai János	$130/25 = 5,20$
3. Tolnai Ottó	$136/34 = 4,00$
4. Simonffy András	$35/10 = 3,50$
5. Esterházy Péter	$129/41 = 3,15$
6. Ördögh Szilveszter	$89/29 = 3,07$
7. Bólya Péter	$32/11 = 2,91$
8. Sütő András	$25/9 = 2,78$

9. Szentkuthy Miklós	29/11 = 2,64
10. Grendel Lajos	27/13 = 2,08
11. Mándy Iván	53/26 = 2,04
12. Rákossy Gergely	30/20 = 1,50
13. Thiery Árpád	17/14 = 1,21
14. Lengyel Péter	63/54 = 1,17
15. Lázár Ervin	9/9 = 1,00
16. Tandori Dezső	32/34 = 0,94
17. Csiki László	11/12 = 0,92
18. Krasznahorkai László	8/9 = 0,88
19. Osztójkán Béla	6/9 = 0,66
20. Kertész Ákos	15/28 = 0,53
21. Ottlik Géza	21/44 = 0,48
22. Nádas Péter	5/11 = 0,45
23. K. Grandpierre Emil	13/42 = 0,31
24. Bertha Bulesú	3/10 = 0,30
25. Cseres Tibor	15/51 = 0,29
26. Szakonyi Károly	2/11 = 0,18
27. Karinthy Ferenc	1/11 = 0,09

3.

Az 1—8. képtípus abszolút gyakorisága
a korpusz egészében és az egyes szerzőknél

A szerző neve	A képtípus sorszáma								Σ
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	
Mészöly Miklós	32	5	5	102	15	17	33	3	212
Tolnai Ottó	29	2	6	29	22	17	17	14	136
Kőbányai János	18	1	1	55	6	21	25	3	130
Esterházy Péter	18	—	—	33	4	10	60	4	129
Ördögh Szilveszter	9	1	5	64	2	—	4	4	89
Lengyel Péter	19	—	—	20	6	7	10	1	63
Mándy Iván	3	—	2	39	3	5	—	1	53
Simonffy András	5	—	—	18	1	4	5	2	35
Bólya Péter	1	—	—	22	1	2	4	2	32
Tandori Dezső	8	—	4	10	5	1	3	1	32
Rákossy Gergely	8	—	1	11	2	2	4	2	30
Szentkuthy Miklós	11	—	—	4	3	5	6	—	29
Grendel Lajos	6	—	—	15	3	—	3	—	27
Sütő András	5	—	—	14	1	1	4	—	25
Ottlik Géza	2	—	—	16	2	1	—	—	21
Thiery Árpád	8	1	—	5	2	1	—	—	17
Cseres Tibor	—	1	—	10	—	2	2	—	15
Kertész Ákos	5	1	—	7	2	—	—	—	15
K. Grandpierre Emil	7	—	—	1	2	1	2	—	13
Csiki László	3	—	—	7	—	1	—	—	11
Lázár Ervin	2	—	—	5	1	—	1	—	9
Krasznahorkai László	5	—	—	2	—	—	—	1	8
Osztójkán Béla	3	—	—	2	1	—	—	—	6
Nádas Péter	—	—	—	—	1	1	3	—	5
Bertha Bulesú	1	—	—	2	—	—	—	—	3
Szakonyi Károly	1	—	—	—	—	—	—	1	2
Karinthy Ferenc	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Σ	209	12	24	493	85	100	186	39	1148
%	18,21	1,04	2,09	42,94	7,40	8,71	16,20	3,40	≈100

4–11.

Az 1–8. képtípus %-os aránya az egyes szerzőknél

4.

1. típus

1. Szentkuthy	37,93
2. Lengyel	30,16
3. Rákosy	26,66
4. Tandori	25,00
5. Grendel	22,22
6. Tolnai	21,32
7. Sütő	20,00
8. Mészöly	15,09
9. Simonffy	14,28
10. Esterházy	13,95
11. Kőbányai	13,85
12. Ördög	10,11
13. Ottlik	9,52
14. Mándy	5,66
15. Bólya	3,125

Költő a költőről

Kosztolányi írásai Petőfiről

I. Pályája során Kosztolányi több írásában foglalkozott Petőfivel. Réz Pál nyolc ilyen tanulmányát gyűjtötte egybe (*Látjátok, feleim.* 1976. 166–90), s „jegyzetben adja a Petőfi, a szocialista című ifjúkori cikkét is” (i. m. 319–22). De Petőfi a hőse Kosztolányi egy bravúrosan megszerkesztett novellájának is.

II. 1. Petőfiről szóló írásai évfordulókhoz vagy más eseményekhez kapcsolódnak; szemléletmódja, értékelése módosult, változott az évtizedek folyamán.

Huszonegy éves korában még — inkább „aktuálpolitikai” nézőpontból — bizonyos tartózkodással, majdhogynem „le”-tekint a költőelődre. Talán Beöthy Zsoltnak az 1903/4. tanévben „A magyar irodalom Petőfi és Arany korában” címmel tartott egyetemi előadása sugalmazta a cikk számos párhuzamát, a nagyon vázlatos, néhol ötletszerűen felsorolt ellentétes vonásokat (vö.: Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése. 1959. 244. 3. jegyzet. Itt a szerkesztő, Belia György a Babits által felvett előadásokat sorolja fel. A szükséges aláírásokat — Babits távollétében — Kosztolányi próbálta megszerezni.) Szellemes paradoxonokkal állítja szembe egymással a két költőt: „... Előre is megjegyzem, hogy én nem Petőfit, hanem Aranyt tartom a legmagyarabb költőnek” (*Látjátok, feleim*, 320). További megállapításai is — talán — a pillanatnyi hatás kedvéért születtek: „Igenis, Petőfi folyton a jövőért harcolt, s biztosra veszem, hogy ma azok lennének a legnagyobb ellenségei, kik a költészetben s a politikában az ő egykori elveit hirdetik. Ő sohase lenne maradi. Ha ma élne, imádná Ibsent, szeretné Wagnert, olvasná Nietzsche-t, megvetné költeményeinek vaskalapos magyarázóit, és mindezekfölött nem lenne — a Petőfi Társaság tagja” (i. m. 322). A végkövetkeztetés is szellemes szójátékra épül: „Arany a legnagyobb magyar költő, Petőfi pedig a magyaroknak legnagyobb

költője” (i. h.). — Ez a párhuzam akkortájt foglalkoztatta: 1906-ban, egy levelében így bókolt Babitsnak: „Ön — *Petőfi* unokája. Egy kölyök-*Arany*” (Lev. 139).

2. a) A későbbi írásokban más-más nézőpontból közelíti meg Petőfit. Bár túlzásnak hat, megkockáztatom: módszeresen. 1915-ös, Hét-beli cikkében a kiskőrösi „milieu”-t: „a tornácos kunyhócskát”, „a búboskemence mézszagát” a falusi hétköznapiakat emlegeti. Megidézi a költő alakját „testi mivoltában”: „Mert a természetben volt valami grácia. Arany János, aki nagyon jó megfigyelő, a lépteit könnyűnek nevezi. Mennyiért nem adnám ma, ha tudnám, hogy mit evett, és milyen kabátban járt, vagy mik voltak az írásban-naplóban be nem vallott szenvedélyei, végre ezekből a kis földi komplexumokból tevődik össze az égi eredő.” Majd a haláláról szőtt legendákra is utal (A Hét, 1915. február 14., i. m. 167—9). Ezek a villanásnyi képecskék a Petőfi Sándorka című novellában bukkannak fel újra.

b) Hat évvel később, 1921-ben a János vitéz öt nyelvű, illusztrált kiadásáról ír. Ekkor már Petőfi nyelvét, stílusát vizsgálja: „Hasonlatai még nem petőfiesek . . . inkább a népmese visszhangjai (tündérvilág: gyémánt, tündérvilág: arany, az óriás könnye: egy dézsa víz, az óriás szúnyog: ökör, az óriás levél: szűr” i. m. 170). A nyelvi méltatást így zárja: „Egy csodagyermek műve ez . . .” Majd a János vitéz fordításának nehézségeiről szól, mintegy előlegezve a kontrasztív vizsgálatok szempontjait: „. . . milyen más és más hangulat-tartalmat közöl egy-egy nyelv: »Jancsikám, Jancsikám, az Isten áldjon meg!« A német: »Mein treuer Johann . . .« (A német hűség.) A francia: O *mon petit* Jancsi. (Gyengéd és kedves.) Az olasz: O Gianni, *mio, mio*, Gianni . . .” (Színpadias olaszág, szívre szorított kézzel.) Az angol: »*My darling* John . . .» (i. m. 171).” Összegzése: a magyar lírikus vallomása: „Most pedig megkérdezem magamtól, mi az érzésem. Vajon a népek és nyelvek egységét érzem-e, miután öt nyelven elolvastam a *János vitéz*-t. Nem; a különvalóságomat érzem, a belém idegzett szók metafizikai jelentőségét és pótolhatatlanságát, az agyam sejtjéig és idegeim működéséig lüktető örökkévaló erőt, s mindannyiunk titokzatos, fel nem bontható testvériségét, kik magyarul beszélünk” (Petőfi Sándor öt nyelven. Nyugat, 1921. február 16., i. m. 173).

c) A Petőfi-centenáriumra készült cikkében az ámulat hangján szól a költőtársról: mennyi mindent alkotott fiatalon, úgy, olyan mélységben, mint előtte még senki!” . . . hiánytalanul látja a valóság prózáját, paraszti mozgólak, szavak, dolgok görcsös prózáját, puszták, útszéli csárdák, disznótorok kövér prózáját, akkor, mikor mások csak érzések kódében botorkálnak . . .” írja szertelen lelkesedésében (i. m. 174). „Mélység és magasság együtt, egy életben, huszonhat esztendő szűk keretében. Ezzel a csodával nem tudok betelni. Nem túlvilági csoda. Az unalmas, mert nem erről a világról való. Nyílt csoda. Ez érdekes, mert erről a világról való” (Huszonhat év. Pesti Hírlap, 1922. december 31., i. h.).

d) Új, „filológusi” színt jelent a Horváth János Petőfi-könyvéhez fűzött írás. Kosztolányi — a rá jellemző lelkesedéssel — erősíti meg Horváthnak Petőfi és Shelley összevetésére vonatkozó észrevételeit: „. . . az angol költő csak az ösztönzést, a merészséget adta; Petőfi versei finomabbak, különösebbek és — merem állítani — eredetibbek is . . .” (i. m. 175). Majd Petőfi-versorokat idéz, párhuzamba állítva őket Reviczky és Jókai, sőt Verhaeren sorai-val. A végkövetkeztetés: „Csak a szemlélet, a képzelet megjelenítő munkája hasonlít egymáshoz, az ismételt meg ilyen csodás, egyéni finomságokat is,

melyekről azt hinnők, hogy csak egyetlenegyszer juthat eszébe földi halandónak” (A Petőfi-vitához. Nyugat, 1923. január 16., i. m. 177).

e) A centenáriumi alkalmából az európai újságok, folyóiratok Petőfinek szentelt cikkeiből idéz, de lelkes hangja rezignálttá válik: „Ő érte el a legtöbbet minden korok magyar írói közül, és méltán. De vajon ismerik-e igazán, kik úgy rajonganak? Ezt már kötve hiszem. Nem tudják nyelvünket. A fordítások gyérek, többnyire nem művésziek. . . . Nem célo, hogy ezeket bíráljam, vagy kisebbitsem azok érdemét, kik közelebb hozzák Petőfit az idegen olvasóhoz. Legtöbbtől azonban csak arról értesül a német, olasz, francia, hogy Petőfi is írt a gólyáról, a téli estéről, az őszi, mint minden más költő, azt tudja meg, hogy mit írt, és nem azt, hogyan. A költészetben pedig ez a fontos” (i. m. 178). Majd a versfordítás lehetőségeiről és korlátairól s a költői világhír titokzatosságáról elmélkedik. Úgy véli: „Ez a rejtély” (Költői hírnév. Nyugat, 1923. február 16., i. m. 179).

f) Az Új Idők 1928. szeptember 23-i számában írt először Kosztolányi a Szeptember végén-ről. „Vajon van-e a verseknek koruk?” — teszi fel a kérdést bevezetőül; majd ironiával ecseteli a versek között pusztító „csecsemő-halandóságot”, hogy — ellentétként — a nemzedékről nemzedékre újra élő-éledő versek körében a Petőfiéről gondolkodjék: „Kedvem kerekedik, hogy legalább létrejöttek külső körülményeit bűvároljam, s más híján legalább kiállítsam születési bizonyítványát, lehetőleg pontos dátumokkal” (i. m. 180).

Aprólékos gonddal sorra veszi a vonatkozó irodalomtörténeti adatokat: a házasságkötés napját, a költői Teleki-kastély „alkóvos” emeleti szobáját „kilátással az erdélyi és a máramarosi Kárpátokra”, a vonatkozó naplói idézetekkel, Júlia „kétes, kissé irodalmias kacérságát”, „hogy az iránta való szerelmet érezni fogja később is. Ez kétségtelenül éppannyira hozzájárult verse keletkezéséhez, mint az őszi panoráma. . . . Egyszerre hallotta ezeket az ígéseket: »Még nyílnak a völgyben a kerti virágok«. . . . Mindössze ennyit tudunk. A többi rejtély, mint a költemény varázsa. . . . Pusztá véletlen, hogy a benne foglalt jóslat beteljesedett. . . . Ha Petőfi ma élne, akkor is ilyen értékes volna minden sora. . . . A csoda másban van. Abban, hogy sikerült neki megállítani az időt. . . . Sok új szeptember jön még majd, ez a költemény azonban kívül áll az időn. Minden szeptember végén eszükbe fog jutni a következő nemzedékeknek is” (Szeptember végén. Egy vers évfordulójára. Új Idők, 1928. szeptember 23., i. m. 179–81).

g) Újévi megemlékezés az Új Idők 1934. január 1. számában: mintegy összegzése mindannak, amit Kosztolányi addig elmondott Petőfiről. Látszólag nem módszeres, nem is rendszerező, mert — bár olykor ezt is megtette —, ezúttal nem az életrajzi adatok összegyűjtésére és feldolgozására törekedett, hanem a Petőfi-rejtély, a Petőfi-titok megfejtésére. Bizonyára ez is az oka annak, hogy a róla szóló írásában olyan gyakran bukkan fel ez a két szó: *titok* és *rejtély*. És nyilván a rejtélyfejtési szándék az indítéka annak is, hogy a Petőfivel foglalkozó cikkek általában ellentétezésre épültek. Tekintsük át őket ebből a szempontból is:

A fiatalkori írás Petőfi és Arany egymástól eltérő jellembeli sajátosságait sorakoztatja fel.

Réz Pál gyűjteményének első darabja a kiskőrösi szegényes környezetet, a szürke hétköznapokat állítja szembe a költő halhatatlanságával.

A második — a fordítások egybevetésével — a nyelvek „különvalóságát” hangsúlyozza.

A harmadik a csupán huszonhat évet megélt költő és alkotásainak mérhetetlen gazdagsága és sokszínűsége között von párhuzamot.

A negyedik a világirodalom néhány nagy költőjét állítja Petőfi mellé, hogy közben az egyedi vonásokat hangsúlyozhassa.

Az ötödik Petőfi világirodalmi nagyságát úgy emeli ki, hogy a vele összehasonlítottak fölé emeli őt.

A hatodik — a Szeptember végén méltatásakor — más, feledésbe merülő költői alkotásokkal szemben ennek a versnek a rejtélyes, egyedi, kifürkészhetetlen voltát hangsúlyozza.

A hetedik — még nem vizsgált — írás újabb egybevetéseket kínál: a Petőfiről szóló, gyakran ellentétes jellegű, olykor közhelyszerű megállapításokat „felelteti” egymással: „A lényeg művészenek nevezték, de azért mégis ő a legnagyobb formaművésznünk is, a belső forma legnagyobb művésze” (i. m. 183). Dönteni most sem tud, de nem is akar arról, hogy a Petőfi művészetére vonatkozó melyik állítás, megállapítás tekinthető elsődlegesnek. Ebből az írásból már kicsendül az a felismerés, melyre fokozatosan, az évtizedek során jutott el az óvatos mérlegeléstől, a környezetből, a művekből, azok értékeiből, visszhangjából adódó — többször hangsúlyozott — megállapításig: „... lehet az is, hogy az örökkévalóság jegyében született dolgok sohasem öregsznek meg. Ez is csoda, mint ő maga.” S ekkor írja le azt a vallomást, mely megrendítő és megható: „a titok feltárulásának küszöbe”: „Ha valamikor, sok-sok ezer év múlva fölébresztenének síromból, s hirtelen arra kérnének, hogy nevezek meg egy költőt, ezt mondanám: Petőfi” (Arcképcskek: Petőfi., i. m. 183—4., Új Idők, 1934. január 11.).

III. Azt hihetnénk, hogy tovább már nem lehet jutni, ez a végpont, a csúcs. Mégis, néhány hónappal később a Pesti Hírlap vasárnapi mellékletében megjelenik egy „Szövegmagyarázat. Petőfi Sándor: Szeptember végén” című írása. Ez — nem csupán címében —, de felépítésében is eltér Kosztolányi többi, Petőfiről szóló tanulmányától, és talán most ér el leginkább a másik költő sokat kutató titkának megfejtéséhez.

Mint már említettem, Kosztolányi 1928-ban is írt a Szeptember végéről. Akkori cikkének néhány részletét, az életrajzi adatokat, a költői környezet leírását átemelte ebbe is, de az, ami ott a lényegét jelentette, itt csak a háttér megvilágításának eszköze csupán.

Maga a cím is feltűnő: *Szövegmagyarázat*. Bevezetésként — a módszeres szövegmagyarázathoz illően —, közli a vers szövegét; s a feldolgozás is rendszerbe van foglalva.

Idézzük a kezdő sorokat: „*Válasszuk ki Petőfi e költeményét, s próbáljuk elemezni. Olvassuk el a szöveget — nevezzük most a vizsgálandó költeményt szövegnek —, s aztán önmagunkat s a verset egyaránt figyelve, feleljünk arra, miért szép az, amit olvasunk, miért hatott ránk, mivel mozgatta meg képzeletünket*” (i. m. 186—7).

A magyar nyelvészek V. Nemzetközi Kongresszusán tartott előadásomban (1988. augusztus 30-án) utaltam rá, hogy — megállapításaim szerint — Kosztolányinak erre a dolgozatára Leo Spitzer stílselemzési módszere hatott. Spitzer *Stilstudien* című munkája 1928-ban jelent meg; Trostler (később: Turóczi-Trostler) József már a Nyr. 1929. évi (58.) első füzetében (26—8) tömör, világos ismertetést közölt róla. Szólt Spitzer stílusfelfogásáról, az intuício irányította stílselemzés értékeiről és korlátairól is. Ez a kiváló recenzió felkellette a Nyr.-t rendszeresen olvasó Kosztolányi figyelmét. Írt Trostlernek:

„Kedves barátom, csak most olvastam el a Nyr.-ben kitűnő cikkedet Spitzer Leóról s méginkább fölszágázta érdeklődésemet. Kérlek, írd neki — mint megígérted —, küldje el könyveit címemre (I. Tábor u. 12.), okvetlenül foglalkozni fogok velük. Ha pedig nem bírod megszerezni így, akkor add valahogy kölcsön. Ölel: K. D.” — Keltezése: 1929. III. 15.

Turóczi-Trostler hagyatékából a neki írott Kosztolányi-levelek Komor Ilonához kerültek; az ő kérésére én is közreműködtem a levelek megjelentetésében. Vállalt feladatomban a Spitzerre vonatkozó filológiai-életrajzi adatok összefoglalása volt (ITK. 1981. 235—6).

Ahogy — idézett levelében Kosztolányi jelzi — foglalkozni akar Spitzer művével. Igéretének beváltása — áttételesen — a Szeptember végén-elemzés; néhány évvel későbből.

Mindezek ismeretében figyeljünk újra a kezdő mondatokra!

1. „*Válasszuk ki Petőfi e költeményét, s próbáljuk elemezni.*”
2. *Olvassuk el a szöveget* — nevezzük most a vizsgálandó költeményt szövegnek.”
3. „... aztán *önmagunkat s a verset figyelve* ...”
4. „*feleljünk arra, miért szép az, amit olvastunk?*”
5. „*miért hatott ránk?*”
6. „*mivel mozgatta meg képzeletünket?*” (i. m. 185—6).

A kiemelt részek mind a Spitzer-féle stíluselemzés vezérszavai. De Kosztolányi a „hagyományos” vizsgálódás szempontjait is említi, csak azért, hogy mielőbb bizonyíthassa ezek alkalmatlan voltát: „az alapeszme”, a „gondolat”, „az igazság”, „tanulság”. . . . „Ütszéi igazságok ezek, gyöngé tanulságok” — fűzi hozzá. Egyszerre érzékeli a megfajthetőt és a megfajthetetlen: „A nagy költemények rokonok abban, hogy az élet ősi, egyszerű, többnyire elcsépeelt mozzanatait szólaltatják meg, s csak a kifejezés tündéri varázsával hatnak, mely úgy lebeg fölöttünk, mint végesen a végtelen” (i. h.). Azután a „nemes emelkedettség”, „az erkölcsi tartalom”, „az őszinteség” címszavait sorolja fel, bizonyítva, hogy ezek sem fedik föl a költemény hatásának titkát. Sorra veszi a tárgyi adalékokat is (ez a rész van átvéve az 1928-as írásból); majd megállapítja: „... úgy látszik, nincs más mód, mint hogy a verset magából a versből értsük meg.”

Ezután következik a páratlan szépségű verselemzés, melyben a fokoza-tosság s az egység egyszerre, együttesen van jelen. Módszeresen halad: a tartalomra vonatkozó megállapításai összeforrnak-fonódnak az alakzatok (párhuzamok—ellentétek), rímek, szóképek vizsgálatával. Minden elemnek többszörös értéke van: a rímek egybecsengenek, de a rímelő szavak: „... helyze-tüknél fogva súlyossá és jellemzővé válnak: *virágok* és téli *világ*; a *virágok* voltaképp az élet, s a téli tájkép voltaképp a halál” (i. m. 188). A párhuzam és ellentét végigkíséri a verset: a képek egyben jelképek is. „Éppen laza, egyáltalán nem kötött egymás mellé helyezésükkel kapják meg mély, jelképes tartalmukat” (i. h.). Itt utal Kosztolányi az *íffú* szó — helyzetéből adódó — izgató bizonytalanságára. „Mindezt pedig betetőzi a vers dallama.” Ekkor jut el a „csúcst” jelentő verssorig: „Elhull a virág, eliramlik az élet” . . . „Soha dallamosabb sort nem olvastunk még . . .” (189). Ennek a verssornak az elem-zése is mesteri: egyszerre tudja érzékeltetni a dallamot, a nyelvtani szerkezet logikáját, s a tartalmat: „a súlyos belső értelmet”, az ellentétet és azonosságot.

S újra vizsgálja — most már „kijózanodva” — a hangzás elemeit: a magánhangzók és mássalhangzók arányait mint a „nyargaló anapesztusok” alkotórészeit; ezek gyors lejtését már újra egybekapcsolja a látománnyá szerveződő sírképpel, majd az elmúlás — és a soha el nem múló hűség ellentmondásával. „Az ősz van bezárva ebbe a három szakba csöndjével, sárgaságával, lázasan piruló vadszőlőleveleivel, még zöldellő nyárfájával, hóborította hegyormaival, egy régi ősz s egy régi ifjúság, mint valami ékszerartóban. Egyetlenegyszer sem fordul elő ez a szó: ősz, csak a kikelet, nyár és a tél, mely egymásnak titkos találkát ad” (i. m. 190).

A csúcspontot jelentő verssorhoz kapcsolódó felismerések, az egyes alkotóelemek értékelése, összefűzése, rendszerezése, egységgé formálása, mind-mind egybecseng Spitzer „Zirkelmethode”-jének elvével: „... der Zirkel ist auch kein circulus vitiosus, sondern stellt ganz im Gegenteil das Grundverfahren der Geisteswissenschaften dar, den Zirkel des Verstehens . . . das Einzelne kann nur durch das Ganze verstanden werden, und jene Erklärung des Einzelnen setzt das Verständnis des Ganzen voraus . . .” (Leo Spitzer: Texterklärungen, 24—5).

A Szeptember végén „szövegmagyarázatával” Kosztolányi „a titok küszöbére” érkezett, „áhitatos álmélkodással” megállt. Ezzel az elemzéssel befejezte azt a Petőfi-képet, melyet évtizedeken át rajzolt, nem szűnő kíváncsisággal fürkészve a másik költő titkát, alkotásainak máig ható varázsát.

Horváth Mária

Szabadvers és verszene

Csoóri Sándor „Erdősödik a világ körülöttem” c. versének ritmikai értelmezése

„Azt mondják, sokat sirattalak hónapokig.
Lehet; én magamra nem emlékszem.”
(Csoóri S.: Elmaradt lázálom)

Erdősödik a világ körülöttem

Barátaimnak

Csöngettek, hívtok, menjek veletek —
de mit keresnék én köztetek
gunnyadozva?

Ülnék csak a heverőtökön, odatapadva a falhoz,
mint aki gyászos furulyaszót hallgat
a téglák közül.

Emlékszem a háborúban zongorából
ettek a lovak —
én is csak ilyen hazátlan ló lennék közöttetek.
Ha rájuk gondolok: mintha vér szivárogná
lassan a fülemből
és széna csiszorogna most is a húrok fölött.

Hagyjatok! Jobb nekem itthon, bezárkózva.
 Szobám padlóját éjszakánként
 hegyes, bozontos fák törik át.
 Erdősödik a világ körülöttem
 és minden zöld levél egy halott nő felé fordul,
 egy fáradhatatlan halott
 féltékeny arca felé.

A vers először az Élet és Irodalomban jelent meg (1981. I. 10.), majd a Várakozás a tavaszban c. válogatott kötetben (1983. 404) mint az utolsó ciklusnak, az Erdei zsoltárnak hetedik verse. Ha filológiai szempontból vizsgáljuk a két szöveget, csekély eltérés van közöttük. Megváltozott egy szó: a 13. sor *itthon* szava helyett *idehaza* szó szerepel. Néhány helyen megváltozott a központosítás, és két helyen más lett a tördelés. Mindezt azért bocsátom előre, mert ritmikai értelmezésem az először megismert, az irodalmi hetilapban megjelent szöveghez ragaszkodik, azt vizsgálom.

Aki a költeményt először elolvassa, nyilván modern versnek fogja tartani. Hiszen nem azonnal érthető, képvilága nem tűnik rögtön összefüggőnek; szürrealizmusra vagy szürrealisztikus elemekre kezd az olvasó gyanakodni. Aztán, ha járatos egy kicsit a versolvasásban, füle hamar megérzi, hogy ezt a verset nemigen tudja a tanult és ismert metrumokba belekényszeríteni. A sorok sem rímelnek, az első két sorvég *veletek* — *kötetek* összecsengése inkább véletlen egybeesésnek látszik. S bár a tipográfia mintha némi szabályosságot mutatna, hamar rá kell döbbedni, hogy a hosszú és rövid sorok váltakozása esetleges. Modern vers — mondja ki kicsit gyanakodva az ítéletet a versben gyönyörködő olvasó is.

Am ha elfogadjuk azt a megállapítást, hogy a modern verset a merész szabad képzettársítások és a megszaporodott metaforák jellemzik, tudatosítanunk kell magunkban, hogy a vers modernségét ne itt és ne a felépítésben keressük.

A vers alakképe már a címben megjelenik, majd megismétlődik a 3. versszak 4. sorában, s ekkor ismerjük meg a képből megjelenő tudat- vagy lélekállapot okát és okozóját. Az erdő és a magány összekapcsolása hagyomány a magyar költészetben. „Odabenn a mély vadonban, | a csalános iharosban . . . | Oh milyen jó volna ottan . . . | Nem törődni a világgal” — írja Vajda János, akinek néhány sorát kiragadtam A vaáli erdőben c. versből. „Páris, az én Bakonyom” — hallik vissza a század elejéről Ady híres metaforikus címe. Ő is a magány, az elrejtőzés vágyát kapcsolja össze az erdővel. „Engem borít erdők erdője | S halottan is rejt | Hú Bakony-erdőm, nagy Párisom”. Az „Erdősödik a világ körülöttem” kép is magányt sugall, de új benne, hogy megfordul a folyamat. Nem az egyén kíván elrejtőzni, hanem titokzatos, természetfeletti erők miatt, akarata ellenére válik magányossá, de legalábbis cselekvőképtelen, megigézett lénnyé, aki csak eltűri, ami történik vele. A viszonylag ritkán használt ige, az épületet betöltő hegyes és bozontos fák képe alkotja azt a víziót, melyben megjelenik a „fáradhatatlan halott”, hétköznapi nyelvre fordítva: a halott állandóan jelenlevő emléke, s ez a jelenlét adja visszafelé haladva a címadó kép értelmét.

A középső versszakot szokatlan, abszurd kép uralja, de a pontos időmegjelölés: — „a háborúban” — feloldja a bizarrságot, a meghökkentést. Érthetőbbé teszi a képet oldottsága. Megfogalmazása a hasonlathoz áll közel,

hiszen megnevezi a hasonlítottat: „én is csak ilyen hazátlan ló lennék közöttetek.”

Az első versszakban megjelenő kép a hétköznapiakban is előfordul. A heverőn ülő, falhoz húzódó emberalakot mindennapi beszélgetéseinkben is így jelenítenénk meg, s csak a képhez tapadó hasonlat ad furcsább, szokatlannabb hangsúlyt, előkészítve így a vers befejező részét.

Ami a szóhasználatot illeti, az *erdősődik* igen kívül két olyan egyéni szó tűnik föl, mely nem található meg az Értelmező kéziszótárban. Az egyik a *gunnyadozva*, mely a *gunnyaszt*-ból redukálva alkotott gyakorító ige határozói igeneve; a másik a *csiszorogna*, mely a *csiszál* szónak egy ritkább, de erőteljesebb hanghatású változata, s kellemetlen hangzása indokoltta és érzékelhetővé teszi a fülből szívárgó vért.

A háromszakaszos vers felépítésének az a jellegzetessége, hogy céltudatosan tart a végkifejlet felé, így mutatva meg az elbeszélő helyzetének, tudatállapotának, látomásainak az okát: a „halott nő” „féltekeny arcá”-t. A folyamat érzékeltetéséhez hozzátartozik a helyszínek váltakozása. Az első versszak távoli, idegen helyet mutat: a barátok lakását. A harmadik versszak színhelye ellentétes: az állandóság, a bezártság, az elmagányosodás színhelye: az otthon. A második versszak színhely nélküli. Bevágó kép — mondhatnánk. Egy rég elmúlt eseményt villant fel, s már említett abszurd képével átvezet az otthoni, lezáró vízióhoz.

A vers modernségét tehát nem képeiben és felépítésében, hanem metrumában, pontosabban — hiszen a verset az ismert metrumokba, ritmustervekbe nem lehet beilleszteni, — ritmusában kell keresni. De milyen ritmusban? Az első látásra szinte szabályosan ismétlődni látszó sorokról rögtön kiderül, hogy szótagszámuk igencsak változó. A leghosszabb sor 17 szótagból áll, a legrövidebb 4-ből, s így a 19 soros vers 12 féle szótagszámú sorból tevődik össze; s ezekből 5 fordul elő kétszer, 1 háromszor, de mellőzve minden szabályt a merevíthető ismétlést, sorzatosságot. A rövid sorok elosztása is igen szeszélyes. Ha az első szakaszban a 3. és 6. sor rövid (4 és 5 szótagos), a második szakaszban a 2. és 4. sor az (5 és 6 szótagos). A harmadik szakaszban tulajdonképpen nincs is rövid sor — a 7 és 8 szótagosat nem nevezhetjük annak —, csak a sorok elrendezése teremt hasonló hatást. Hogy ez a semmilyen metrikai szabálynak nem engedelmeskedő szöveg mégis versnek tekintendő, okát a tipográfiában kell keresnünk. Ahogy Gáldi László írja: „először és utoljára is mindig azt kell kérdeznünk, prózát vagy verset akart-e írni a szerző?”¹ A szerző nyilván verset akart írni, hiszen szövegét sorokba tördelte. Ahogy a modern verstan megállapítja: a vers az élőbeszédtől „alapvetően a sorképzés mozzanatában különbözik.”² Ebből adódik, hogy az olyan prózai mondatok, mint az első szakasz két sora „Csöngettek, hívtok, menjek veletek — | de mit keresnék én közöttetek” verssorokká rendeződnek. Tinjanov így fejt meg ezt a rejtélyes jelenséget: „A szavak mint jelentéshordozók szempontjából döntő az a körülmény, hogy ritmikai egységek tagjaiként szerepelnek. Ezek a tagok erősebb és szorosabb kapcsolatban állnak egymással, mint a köznapi beszédben; lényegessé válik a szavak egymáshoz viszonyított helyzete, aminek egyik legsajátosabb eredménye az, hogy a szó dinamizálódik, s ennek következtében szukcesszív jelleget ölt.

¹ Gáldi L.: Ismerjük meg a versformákat. Bp., 1961. 187.

² Kecskés A.: A vers hangzásvilága. Bp., 1981. 157.

A ritmikai tényezők tehát a következők: 1. a verssor egysége, 2. a verssor feszessége, 3. a nyelvi anyag dinamizálása, 4. a nyelvi anyag a versen belül.”³

Ha most soronként vizsgáljuk a verset, azt állapíthatjuk meg, hogy a sorok részekre (Németh László találó kifejezésével: tagokra) oszlanak, s így ez a vers is „a természetes tagozódást nyomatékosabbá, tömörebbé és arányosabbá teszi.”⁴ Erősen hallatszanak a hosszú sorokban a tagmetszetek, a Kis Magyar Verstan szakkifejezését használva a sormetszetek; elfogadva azt a megszorítást, hogy „csak a szóközzel is egybeeső ütemhatárokat” tekintjük sormetszetnek.⁵ A sormetszetek mellett mindig felhangzanak a mellék-metszetek, melyek — az előbb idézett könyv terminológiáját használva — az ütempárokat és ütemkapcsolatokat választják el. S ha elfogadjuk azt a felosztást, hogy a magyaros, másképpen ütemhangsúlyos verselésben „sormértékeink mind történeti szempontból négy jellegzetes formaelem közé rendeződnek (Ezek:

- a négyes ütem (4)
- a hatos ütempár (4/2 vagy 3/3)
- a hetes ütempár (4/3)
- az ötös ütempár (3/2)”⁶,

akkor kiderül, hogy a vers mindegyik sorát pontosan meg lehet határozni.

Így az első sor felező tízes, két ötös ütempárral, szabályos 3/2 2.3 beosztással. A második sor — mint majd a 14. és 15. is — 5/4 osztású kilences, a harmadik sor egy magában álló 4-es ütem, ezt követi a leghosszabb 4. sor, mely egy 4/5 osztású 9-esnek és egy 5/3 osztású 8-asnak az összetétele. Majd egy 5/6 osztású 11-es következik, és az első strófát egy 3/2 osztású ötös ütempár zárja le.

A második strófa első, a vers 7. sora egy felező nyolcas és egy négyes ütem együttese (esetleg harmadoló 12-es), ezt követi a rövid sor, a 3/2 osztású ötös. A 9. sor megint hosszú — egy 3/2 osztású ötösnek, egy négyes ütemnek és egy 2/4 osztású 6-os ütempárnak az összetétele, ezt egy 6-os és 7-es ütempárból álló 13-as követi. A 11. sor 3/3 osztású hatos, majd itt a strófát hosszú sor zárja le: két hetes ütempárból álló 14-es.

Az utolsó strófa első sora szabályos felező 12-es, a 14. és 15. sor a már említett két 9-es, ezt követi a címül is választott 16. sor, mely egy hetes ütempárból és egy négyes ütemből áll, aztán megint egy hosszú, 14 szótagból álló sor következik, de most ez egy 6-os és 8-as ütempár összetétele. A 18. sor, az utolsó előtt: 6/2 osztású 8-as (ez ritka a magyar verselésben, bár Gáldi a maga rendszerezésében talált rá példát), a 19., az utolsó sor, felező hetes.

A hetesekről meg kell jegyezni, hogy a 3/4 tagolású hetes ütempár sem gyakori, de ismét Gáldi talált rá példát egy 1505-ből való „változatos ritmusú híres táncszó” 3. soraként (i. m. 32).

³ Tinyanov J.: A versnyelv problémája. In: Az irodalmi tény. Bp., 1981. 175.

⁴ Németh L.: Magyar ritmus. In: Az én katedrám. Bp., 1969. 21.

⁵ Kecskés—Szilágyi—Szuromi: Kis Magyar Verstan. Bp., 1983. 21.

⁶ Kecskés—Szilágyi—Szuromi i. m. 27. Arany János már ugyanígy osztotta fel az ütemeket és ütempárokat „... támadnak 4 szótagnál hosszabb caesurák: öt tagú a 4 és 1, vagy a 3 és 2 összetételéből; hat tagú a 3 és 3 vagy 4 és 2 egyesülése által; hét tagú a 4 és 3 kapcsolásából; minél hosszabb caesuránk nem lehet. E különböző ütemek egyberakása, módosítása a magyar verssorok gazdag változatát idézte elő” Arany János: A magyar nemzeti versidomról. In: Arany János munkái VI. Bp., 1907. 257.

„Supra (aggnő), szökj fel kabla	2,2,2,2.
Hazajött férjed, // tombj Kató	3,2,1,2.
<i>Az te szép // palástodban</i>	3,4
Gombos / sarudban	2,3
Haja, haj. / Virágom !	4,3

A vers tehát szabálytalanul szabályos, az ismétlődés ritka, egyedül az egymást követő két 9-es, a 14. és 15. sor azonos mind szótagszámmra, mind sormetszetre. Ugyanilyen osztású a 2. sor is, de a közbeeső sorok miatt a fül már régen elfelejtette.

A 6. és a 8. sor ötös ütempárja is azonos osztású, de ismétlődésük nem érvényesül. Mondatsoros új szabadvers — állapíthatjuk meg a ritmikáról —, a mondatsorok közé azonban szólamsorok is ékelődnek. (Ilyen a 3. és 6., a 8. és 11., a 15. 18. és 19. sor.)

A vers ritmusa tehát szabálytalan, de ebben a szabálytalanságban pontos és feszes, a Tinyanyov felállította ritmikai tényezőknek mindenképpen megfelel.

Mikor azonban a verset először olvassuk, nem a tagoló versek méltóság-teljes keménységét érezzük, hanem valami sajátos dallamot. S akadhat olyan befogadó — mint e sorok írója is —, akinek az érzékletességet nem a képek (vagy ha igen, csak elmosódottan), hanem az akusztikai tényezők jelentik. Valószínűleg igaza van az erdélyi irodalomtudósnak, aki ezt írja: „... a pszichológia nem igazolta, hogy a fantáziaképek mindig törvényszerűen megjelennek az olvasó tudatában ... A fantáziaképeket keltő érzékletesség még a versnek sem sine qua nonja.”⁷

Már Csokonai felfigyelt arra, hogy a magyar nyelv többféle ritmust tud egyidejűleg létrehozni. Arany János pedig verstani tanulmányában részletesen kimutatta, hogy „a hangsúlyos tag körüli csoportosulás”⁸ mellett figyelembe kell venni a szótagok rövidegét és hosszúságát, s mindjárt meg is mutatta, hogy melyik ütem melyik verslábbal lehet azonos. Persze a szótagmérő, klasszikus verselés szabályait nem lehet az ütemhangsúlyos versen számon kérni. A költő „... az ütem egyes szótagjainak prozódiai mérése körül éppen nem pindari szabadsággal járhat el, mint a barna zenész, ki majd egyik, majd másik hangon nyugtatja tovább nyirettyűjét s ugyanazon ütem részeit se játssza mindig egyforma időfelosztással. Mind a mellett vannak az egyes ütemeknek bizonyos mértékei, melyeket a magyar zene kiválóan kedvel, és így a magyar (főképp lyrai) költő, ha versét a dallammal összhangzásba tenni kívánja, szükség, hogy azokat tartsa szem előtt.”⁹ Mint már említettem, részletesen kifejti, melyik ütem milyen mértéket vehet; s elemzéseinél figyelembe veszi a sormetszet előtti vagy a sorvégi csonka lábat.

A hangsúlynak és az időmértéknek ezt az egymásba játszását a mai verstan szimultán verselésnek nevezi. (Esetleg bimetrikusnak vagy mértékkapcsolónak.) Számos verstani elemzésből az is nyilvánvalóvá vált, hogy még az óklasszikai strófák alapja is gyakran a tagoló vers; s az ütemhangsúlyos verselésben sem lehet mellőzni a rövid és hosszú szótagok viszonyát. Felerősödik a vers zenéje, ha a lábhatár egybeesik az ütemhatárral vagy a szólamhatárral. Ilyenkor beszélünk „ütemlábazásról vagy szólamlábazásról”.¹⁰

⁷ Cs. Gyimesi Éva: Teremtett világ. Bukarest, 1983. 47.

⁸ Arany J.: A magyar nemzeti versidomról. Bp., 1907. 250.

⁹ Arany J. i. m. 267.

¹⁰ Kecskés—Szilágyi—Szuromi i. m. 89.

A magyar verset ez az erős zeneiség jellemzi, s ezt csodálják meg más nagy irodalmi kultúrával rendelkező népek tudósai is.¹¹

Ha most versünket abból a szempontból vizsgáljuk meg, hogy a hosszú és rövid szótagok váltakozásai létrehoznak-e ismert verslábát, akkor kiderül, hogy gyakran visszatér, egy jellegzetes, rohanó, s éppen ezért a magyar versezésben ritkábban használt versláb: az anapestus. Ha figyelembe vesszük a licenciákat, a 19 soros költeményben 9 anapestust találunk, s ha a cím anapestusait is idevesszük: 11-et. A másik gyakran előforduló versláb nem szerepel a soralkotó, de még a helyettesítő lábak közt sem a magyar verselésben. Amikor Arany János az ütemek és verslábak kapcsolatát vizsgálja, említi a krétikust vagy amphimakert. A 19 sorban 13 krétikus van. Azt is meg kell állapítanunk, hogy a lábak a szólamokat sohasem metszik, az ütemeket igen, bár nem rendszeresen, tehát a vers dallamát jellegzetessé teszi és felerősíti a szóamlábazás.

Az anapestus négy morás versláb, képlete $\upsilon \upsilon -$, s a klasszikus görög verslábakhoz tartozik. Először menetdalokat írtak ebben a mértékben, később a drámákban a „szereplők színpadra lépését és lelépését, helyszín változását”.¹² De anapestusokban zendültek fel a tragédiák és a líra siratódalai is mint a „Szophoklész Elektrájának 193. sorától kezdődő panaszdal”.¹³ Az anapestikus sorokat aztán átvette a latin dráma is. A magyar verselésben a XVIII. sz.-ban jelentkezik. A verstan megállapítja, hogy Földi János „... a verstanban oly jártas költő a siratóanapestusok mértékeit magyarul egy siratódalban szólaltatta meg. Panaszdal a tanítvány Csokonaié is”.¹⁴

Az ötmorás — $\upsilon -$ képletű krétikust mint kiegészítő lábat szintén a görög-latin tragédiák kardalaiban használták. A felhasználás módja s a képlet is bizonyos rokonságot mutat az anapestussal. Mindkettő emelkedő jellegű, erősen zenei hangzású. Az anapestus első szótagja azonban a krétikusban kétmorássá lassul, zeneisége így kevésbé éles, inkább lágyan hullámzó.

A két láb együttes előfordulása már meghatározza a verset, hiszen a címmel együtt 24 anapestusi és krétikusi láb fordul elő. S ami még jobban kiemeli meghatározó jellegüket, csupán két sorból, az 5.-ből és a 9.-ből hiányzik mindkettő. Hogyan is finomíthatnánk még a szabad vers meghatározását? Kardos László a következőket ajánlja: „A szabad versnek vizsgálatra első-

¹¹ Aurélien Sauvageot, a magyar nyelvvel foglalkozó francia tudós írja visszaemlékezésében: „A magyar költő metrikája gazdag: ott a hosszú és rövid, a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok váltakozása, a rímek, az alliterációk, francia vetélytársa pedig csak a meghatározott számú szótagokat állíthatja egymás mellé. A francia vers egyetlen díszítőeleme a sorvégi rím, tagolására csak a cezúra szolgál. Nem könnyű zenei hatást elérni a javából egyforma hosszúságú szótagok sorával, melyeket csupán a rím zár le, és olyan szavakkal, melyeken csupán gvenge nyomaték van, mindig az utolsó szótagon. Ha az ember a legesekélyebb mértékben is felhasználja az ortográfiát, hogy megkülönböztesse egymástól az úgynevezett hím- és nőrímekeket, szembetalálja magát azzal a dilemmával, hogy kurtítsa-e meg a verssort egy szótaggal, vagy ejtse-e ki a némának nyilvánított *e* felhangzót. És ez még nem minden, ott a szórend is, amely a franciában meglehetősen merev, a magyarban viszont lazább, ami lehetővé teszi az érzelmi hangsúlyhatárokat, és ezáltal olyan lendületet adhat a versnek, amelyet a francia költő nem tud megteremtteni, hacsak nem töri meg a szavak sorrendjét” (Sauvageot, A.: Magyarországi élmények. In: Nagyvilág, 1987/9. 1391).

¹² Szepes E. — Szerdahelyi J.: Verstan. Bp., 1981. 275.

¹³ Uo. 276.

¹⁴ Uo. 280.

sorban kínálkozó elemei-vonásai: a szótagszám, a metszet, a sorzárlat.¹⁵ Mivel a szótagszámot és a metszeteket ebben a versszövegben alapvetően az ütemhangsúlyos verselés szempontjából vizsgáltam meg, hátra van még a sorzárlat, vagyis a sorok utolsó ütemei, illetve lábai. Meglepő, hogy a 19 sorból 13 anapestuszi vagy krétikusi lábbal zárul. Pontosabban: az első strófa 6 sorából hármat krétikus és kettőt anapestuszi láb zár le; a második és harmadik strófában egyaránt két-két anapestuszi és két-két krétikusi zárlatot találunk. Ezek a sorvégek visszafelé, a jambusi paenultimához hasonlóan, módosítják és meghatározzák a sor zenéjét, s bizonyára itt rejlik a versre oly jellemző dallamosságnak a titka.

De még valamit! A sorok végén álló lábak felváltva tiszta lábak és csonka lábak. Elosztásuk szabályos: a 6 anapestuszi lábból 3 tiszta és 3 csonka, a 7 krétikusi lábból 4 tiszta és 3 csonka láb. S az embernek önkéntelenül Kosztolányi írása jut az eszébe, aki Petőfi Szeptember végén c. költeményének anapestuszeit így ír: „... a páratlan sorokban a záró csonka ütemmel tartóztatva az életet, s a páros sorokban, melyekben az anapestus már teljesen kicseng, mintegy elismerve és megpecsételve az elmúlás törvényét.”¹⁶ Nem valami ilyesmi történik itt is? Figyeljük csak! A cím két anapestusa közül az utolsó csonka láb, s ez ismétlődik meg a 16. sorban. S a két azonos sor a vers képi és zenei vezérmotívuma. Aztán szép szabályosan megoszlának a csonka és a teljes lábak. Lázadás és megnyugvás tehát ismétlődve váltakozik, hullámszik, mint a gyászoló ember jajgatása, siratása. De a strófákat mindig teljes lábbal végződő sorok fejezik be, a szerkezet és az érzelm mindig nyugvóponttra jut. S a végső nyugvópont a vers végének szép, tisztán felzendülő anapestusa: „féltékeny arca felé.”

S most módosítani kell a vers jellemzőjét. Lehet, hogy képei lélek- és tudatállapotot jeleznek, de a ritmikai megoldás, a zene a siratóéneké. Azé az ősi siratóéneké, mely eltűnt a gyászolásból, eltűnt a temetőből. S jó annak, aki meg tudja siratni halottját. Az anapestus teljes kizendítésével mintha feloldódna gyászában, megkönnyebbülne, és belenyugodna a sorsba a sirató.

A sorok hosszúságuk szerint

17 szótagos	1	9/8
15 szótagos	1	5/4/6
14 szótagos	2	6/8 és 7/7
13 szótagos	1	6/7
12 szótagos	2	4/4/4 és 6/6
11 szótagos	2	5/6 és 7/4
10 szótagos	1	5/5
9 szótagos	3	5/4 és 5/4 és 5/4
8 szótagos	1	6/2
7 szótagos	1	3/4
6 szótagos	1	3/3
5 szótagos	2	3/2 és 3/2

Sorhosszúságuk strófánként: 1. 10, 9, 4, 17, 11, 5
 2. 12, 5, 15, 13, 6, 14
 3. 12, 9, 9, 11, 14, 8, 7

¹⁵ Kardos L.: Kis magyar verstan. In.: Író, Írás, Irodalom. Bp., 1973. 143.

¹⁶ Kosztolányi D.: Petőfi Sándor. In: Lenni vagy nem lenni. Bp., d. n. 220.

A vers ütemhangsúlyos verselés szerinti beosztása

1. Csöngettek, hívtok, menjek veletek	10	5/5
2. de mit keresnék én köztetek	9	5/4
3. gunnyadozva?	4	
4. Űlnék csak a heverőtökön, odatapadva a falhoz,	17	9/8
5. mint aki gyászos furulyaszót hallgat	11	5/6
6. a téglák közül.	5	3/2
7. Emlékszem, a háborúban zongorából	12	4/4/4
8. ettek a lovak —	5	3/2
9. én is csak ilyen hazátlan ló lennék közöttetek.	15	5/4/6
10. Ha rájuk gondolok: mintha vér szívárogná	13	6/7
11. lassan a fülemből	6	3/3
12. és széna esiszorogna most is a húrok fölött.	14	7/7
13. Hagyjatok ! Jobb nekem itthon, bezárkózva.	12	6/6
14. Szobám padlóját éjszakánként	9	5/4
15. hegyes, bozontos fák törik át.	9	5/4
16. Erdősödik a világ körülöttem	11	7/4
17. és minden zöld levél egy halott nő felé fordul	14	6/8
18. egy fáradhatatlan halott	8	6/2
19. féltékeny arra felé.	7	3/4

A lábak elhelyezkedése és száma strófánként

1. strófa:	krétikus	3 sor végén 3	tiszta: 2
	anapesztus	3 sor végén 2	csonka: 1
2. strófa:	krétikus	3 sor végén 2	tiszta: 1
	anapesztus	5 sor végén 2	csonka: 1
3. strófa:	krétikus	7 sor végén 2	tiszta: 1
	anapesztus	4 sor végén 3	csonka: 1
Összegzés:	krétikus	14 sor végén 7	tiszta: 4
	anapesztus	12 sor végén 7	csonka: 3

A vers időmértékes verselés szerinti beosztása

1. Csöngették, hívtok, menjek veletek
 $\sigma \quad - \quad | \quad \sigma \quad - \quad | \quad - \quad - \quad | \quad - \quad \sigma \quad -$
2. de mit keresnék én köztetek
 $- \quad \sigma \quad - \quad | \quad \sigma$
3. gunnyadozva?
 $- \quad - \quad | \quad \sigma \quad - \quad | \quad \sigma \quad - \quad | \quad \sigma \quad - \quad | \quad \sigma \quad \sigma \quad - \quad | \quad \sigma \quad \sigma \quad - \quad | \quad \sigma$
4. Űlnék csak a heverőtökön, odatapadva a falhoz,
 $- \quad \sigma \quad \sigma \quad - \quad | \quad - \quad | \quad \sigma \quad \sigma \quad | \quad \sigma \quad - \quad | \quad - \quad -$
5. mint aki gyászos furulyaszót hallgat
 $\sigma \quad - \quad | \quad - \quad \sigma \quad -$
6. a téglák közül.
 $- \quad - \quad \sigma \quad \sigma \quad - \quad | \quad \sigma \quad \sigma \quad - \quad | \quad - \quad \sigma \quad - \quad | \quad -$
7. Enlékszem, a háborúban zongorából
 $- \quad \sigma \quad | \quad \sigma \quad \sigma \quad -$
8. ettek a lovak -
 $- \quad - \quad | \quad \sigma \quad \sigma \quad - \quad | \quad \sigma \quad - \quad | \quad - \quad - \quad | \quad - \quad - \quad | \quad \sigma \quad - \quad | \quad \sigma \quad -$
9. én is csak ilyen hazátlan ló lennék közöttetek.

10. Ha rájuk gondolok: mintha vér szivárogná
 11. lassan a fülemből
 12. és széna csiszorogna most is a húrok fölött.
 13. Hagyjatok! Jobb nekem itthon, bezárkózva.
 14. Szobám padlóját éjszakánként
 15. hegyes, bozontos fák törik át.
 16. Erdősödik a világ körülöttem
 17. és minden zöld levél egy halott nő felé fordul
 18. egy fáradhatatlan halott
 19. féltékeny arca felé.

Gy. Mislai Gabriella

A szóbeli kifejezőképesség minőségének vizsgálata szókincselemzés segítségével

1. Az alábbiakban ismertetendő vizsgáldás egy nagyobb empirikus kutatás része, amely 8. osztályos általános iskolás tanulók élőnyelvi szövegalkotási képességét vizsgálja azzal a céllal, hogy körvonalazza a vizsgálatba bevont személyek élő nyelvhasználatának jellemzőit mind általánosan, mind az egyénekre nézve, a nyelvi jelrendszer különböző szintjeit illetően: kutatja a nyelvhasználat grammatikai, lexikai és (bizonyos mértékig) szemantikai jellemzőit, vagyis a nyelvi jelek használatának és a nyelvi szabálykészlet alkalmazásának színvonalát; ennek segítségével adatokat kíván nyerni a vizsgált személyek verbális gondolkodásának minőségéről is.

Mindehhez a vizsgáldás számára az az elméleti/gyakorlati ismeret nyújt alapot, amely szerint az egyéni nyelvi teljesítményeket alapvetően két dolog határozza meg: mennyire van birtokában az egyén a tudattartalmi kifejezésére szolgáló nyelvi jelrendszernek (vagyis mekkora és milyen összetételű a szókincse), valamint hogyan képes az adott nyelv grammatikai-szemantikai szabályrendszerét felhasználni a jelek összefűzésére a kifejezendő tartalom érdekében.

Mindkét aspektus közismert, hiszen a nyelvészet és a nyelvészociológia területén számos tanulmány foglalkozik a kérdéssel, ám a pedagógiai gyakorlatban mégis kevés az olyan egzakta módszer, amelynek segítségével a tanulók anyanyelvi képességei mérhetőkké válnak. Hiszen többé-kevésbé jól mérhető pl. az olvasásmegértés, a helyesírás; a szövegszerkesztés és a stíluskésztség színvonala már alig vizsgálható adatszerű pontossággal; s még ennél is nehezebb valamennyire is pontos képet kapni az egyéni szókincs minőségi összetételéről vagy a szemantikai szabályok használati színvonaláról. Márpedig megbízható mérés nélkül a képességfejlesztő munka nem lehet igazán hatékony!

2. Ez a vizsgálat a tudatos szókincsfejlesztő munkához szeretne némi támpontot adni, ezért azt a célt tűzi ki maga elé, hogy megkísérli az élő nyelvi tevékenység fejlettségét kutatni úgy, hogy a szókincs (ebben a dolgozatban a főnevek) minőségi összetételét analizálja.

E cél elérése érdekében találni kellett egy olyan, a nyelvészet és a pszichológia által egyaránt érvényesnek elfogadott elvet, amely megjelöli a kutatás irányát. Ezt az elvet a nyelvi tevékenység elvontságának vagy konkrétságának összevetésében véltük megtalálni. Az egyéni tudattartalom kifejezésére ugyanis — egyéb önkifejezési formák: mozgás, rajz, zene stb. mellett — a beszéd és az írás van hivatva elsősorban. Ha pedig a kifejezendő tartalom nem vagy alig több, mint a környező tárgyi világ és az érzéki úton felfogható minőségek és cselekvések által keltett képzetek sora, akkor ennek kifejezésére a fogalomjelölő szavak közül elegendők lesznek azok, amelyek ezeket a képzeteket szimbolizálják. Ám ha a tudatban ennél bonyolultabb folyamatok játszódnak le, ha az egyén ezeket a tudati folyamatokat vagy éppen az objektív világnak érzéki úton közvetlenül fel nem fogható jelenségeit, összefüggéseit, a dolgok és jelenségek, emberek közötti relá-

ciókat akarja kifejezni, aligha elégedhet meg az 'érzéki úton felfogható', 'szemléletes' jelentésű szavakkal, olyan fogalomjelölő lexémákra lesz szüksége, amelyek jelentése az anyagi világhoz képest másodlagos, áttételes, amelyek a 'konkrét' jelentésű fogalmakról leszakadva önállósultak, s amelyek érzéki úton már nem, csak intellektuálisan megközelíthető szimbólumok.

Ezen elvek szerint a cél megvalósítása az egyéni szókészlet szemantikai vizsgálata segítségével látszik lehetségesnek. Ahhoz, hogy minden főnévről el lehessen dönteni, a 'konkrét' vagy 'elvont' jelentéscsoportba tartozik-e, a rendelkezésre álló szakirodalomból mindenekelőtt Károly Sándor munkáját használtuk fel. Az elvi tisztázásban nagy segítséget nyújtott következő szavaival: „... mit értünk valóságon: a) az ember érzékszervei által felfogható természeti vagy mesterségesen alkotott tárgyakat, minőségeket, folyamatokat; b) az ember fiziológiai-pszichológiai létezésének tényeit, az ember „lelki életét”, az ember élményeit önmagáról; c) a társadalmi lét tényeit; d) a valóság észlelése alapján a valóság elemeiből alkotott fantáziaképeket; e) általában a felsorolt tények közötti viszonyokat (okság, hozzátartozás, térbeli és időbeli kapcsolat, azonosság, ellentét stb.)” (i. m. 50). E meghatározás alapján, támaszkodva a „képi gondolkodás” és a „minőségileg magasabb fokú absztraháló és általánosító tevékenységgel kapcsolatos gondolkodás” (i. m. 53) szétválasztására (megjegyezve azonban, hogy e két kifejezést nem a Károly Sándor által használt eredeti jelentésben használjuk, hanem mindkettőt a nyelvi absztrakció fokán álló emberre vonatkoztatjuk úgy, hogy a „képi” fokon a nyelvi szimbólumokban főleg a tárgyi világ és az érzékelhető valóság, az „absztraktabb” fokon pedig a tudati jelenségek, összefüggések és relációk tükröződnek), úgy véltük, hogy a szókincs minőségének mérésére egy olyan rendszer lesz alkalmas, amelyben az érzéki úton tapasztalható cselekvések és minőségek, valamint az ember „fiziológiai létezésének tényei” (l. fent) (*írás, piros* — ezt látom, *forró, lázas* — ezt tapintom, *beszél, halk* — ezt hallom, *fáj, lüktetés* — ezt a testemben érzékelem) inkább rokonítódnak jelentésánál a szintén érzéki úton felfogható, a tárgyi világot leképező szubsztanciális főnevekkel (i. m. 71.), mint az olyan, a dolgok közötti viszonyt kifejező főnevekkel, mint pl. a *barátság*, az *ok*, a *tapasztalat* stb., vagy az olyan akcidienciális melléknemekkel, mint a *bájos*, *kicsinyes* vagy éppen a *szép*.

Mindent hadd illusztráljuk egyetlen példával! Zsilka János a nyelvi rendszer és a valóság bonyolult összefüggéseinek tárgyalása folyamán említ egy homoszintaktikai sort (i. m. 164):

- (1) A fiú *köti* a tehenet a jászolhoz.
- (2) Az igazgató *köti* a felvételt az érettségihez.

(Kiemelés tőlem.)

A *köt* igéből képzett főnevekkel (saját példákkal) folytatva:

- (3) Átvérzett a seben a *kötés*.
- (4) Új *kötés*mintát próbáltam ki.
- (5) Erős *kötés* a házasság.

Kérdés-e, hol van a választóvonal az azonos típusú ('konkrét' és 'elvont') jelentések között? Ugyanaz-e az ontológiai-pszichológiai alapja az (1) és a (2) mondat *köt* igéjének? Vagy a (3), (4) és (5) mondat főnévének? Úgy véljük, az utóbbi két kérdésre a NEM válasz indokolt.

A fentiek szerint, ha a szókincsvizsgálat számára elfogadjuk célszerűnek az érzéki úton felfogható ('konkrét') és csak tudati úton felfogható, az érzéki tapasztalatokhoz képest másodlagos ('elvont') kategóriákat, a főnevek jelentésének osztályozására a következő rendszert használhatjuk (Károly 71, 372 és 379 alapján, a fent kifejtettek szerint):

1. 'Konkrét' jelentések:

- a) főnevek: személy vagy csoport neve,
ember vagy testrészének neve,
állat vagy testrészének neve,
növény vagy részének neve,
természeti jelenség, térszíni forma neve,
anyag neve,
idő, időszak megnevezése,
mérték neve,
használati tárgy, gyártmány, építmény neve,
tartózkodási hely megnevezése,
műalkotás és az abban előforduló, „valóságselemekből alkotott fantáziakép” neve;
- b) igéből képzett főnevek (cselekvésjelentések):
fizikai cselekvés és történés megnevezése,
emberi érzéki, fizikai cselekvés és történés megnevezése,
állatok cselekvésének megnevezése.

2. 'Elvont' jelentések:

- a) főnevek: tudati jelenségek megnevezése,
a dolgok közötti viszonyok (relációk) neve,
elvont dolgok neve (szűkebb értelemben ! vö. Benczédy — Fábán — Rác — Velcsóvné 29);
- b) igéből képzett főnevek (cselekvésjelentések):
tudati cselekvések megnevezése,
társadalmi cselekvés megnevezése,
elvont cselekvés megnevezése (vö. fentebb: *köl*).

3. A 2. pontban megfogalmazott rendszer a vizsgálat céljából kitűzött szokines-vizsgálatra önmagában nem alkalmas, hiszen így a szavak besorolásával nyert adatok csupán azt tükröznék, milyen arányban fordul elő a korpuszban 'konkrét' és 'elvont' jelentésű szó, azt viszont nem, hogy az adatközlők beszédtevékenységükben hogyan képesek („képi” vagy „absztrakt” módon) megragadni a körülöttük és bennük levő valóságot. Ezért vált szükségessé egy második osztályozási szempontsor felvétele, amely az előforduló főneveket a szövegbeli aktuális jelentésük alapján, denotátumuk szerint olyan makrohalmazokba sorolja, amelyek az adatközlők világát leképezik. Így a makrohalmazokba (fogalomkörökbe) besorolt főnevekről kell eldönteni a 2. pontban megfogalmazott pszichológiai-ontológiai szempont alapján, hogy a 'konkrét' vagy az 'elvont' jelentéscsoportba tartoznak-e, s ezzel a kétszempontú osztályozással — véleményünk szerint — pontosan arra kapunk választ, hogy az adatközlők szövegeikben mennyire tükrözik csupán a körülöttük levő érzéki világot, vagy mennyire képesek a nyelvi jelentések általánosabb, elvontabb síkját is felhasználni.

E második osztályozási rendszer a következő makrohalmazokat tartalmazza:

1. Az emberrel kapcsolatos makrohalmaz

- 1.1. Az emberrel kapcsolatos általános fogalmak (az *ember*, *rokonság*, *népnevelés*-szemantikai mezőkhöz sorolható főnevek, a legáltalánosabb cselekvésjeleentések, pl. *viselkedés*, *esemény*, valamint a társadalmi létre jellemző akciodenciális főnevek, pl. *siker*, *hútrány*)
- 1.2. Az ember tárgyi környezetére vonatkozó főnevek
- 1.3. A családra vonatkozó főnevek

- 1.4. Az emberi kapcsolatokra vonatkozó főnevek
- 1.5. Az ember tudati, lelki jelenségeinek megnevezései
- 1.6. Az emberi testre vonatkozó főnevek (e halmazba soroltuk a betegségekre és a káros szenvedélyekre vonatkozó szavakat is)
- 1.7. A munkával, foglalkozással kapcsolatos főnevek
- 1.8. Az iskolára, tanulásra vonatkozó főnevek
- 1.9. A szabadidőre, játékra és sportra vonatkozó főnevek
2. A társadalomra vonatkozó makrohalmaz
 - 2.1. A társadalmi környezetre vonatkozó főnevek (a *haza*, *államszervezet*, *település*, *állampolgár* szemantikai mezők)
 - 2.2. A technika, ipar, hadászat fogalomkörbe sorolható főnevek
 - 2.3. A kereskedelemre, mérésre, közlekedésre vonatkozó főnevek
 - 2.4. A kultúra, művészet, tudomány, vallás fogalomkörbe tartozó főnevek
 - 2.5. A „valóság elemeiből alkotott fantáziaképek” (ide kerültek a mese, fantasztikum és a kriminalisztika köréből való olvasmány- és filmélményekre utaló főnevek)
3. A természetre vonatkozó makrohalmaz
 - 3.1. A természeti környezetre vonatkozó főnevek (a *természeti jelenségek*, *térzési formák* és az *időszámítás* szemantikai mezők)
 - 3.2. A növényvilággal kapcsolatos főnevek
 - 3.3. Az állatvilággal kapcsolatos főnevek
4. Az általános jelentésű főnevek makrohalmaza (ide soroltuk a relációt jelentő főneveket, pl. *hiány*, *lényeg*, a minőséget jelentőket, pl. a *jó* (főnév), *nagyság*, valamint a legáltalánosabb társadalmicselekvés-jelentéseket, pl. *fejlődés*, *kötöttség*)
4. A kutatás megszervezése és lebonyolítása a következő módon történt:

Egy kb. 3000 főből álló kutatási bázisból rétegezett mintavétellel kiválasztottunk 155 nyolcadik osztályos tanulót úgy, hogy adataik az országosan jellemző arányokat képezzék le a következő szempontok szerint:

 - a nemek megoszlása: kb. fele-fele;
 - a szülők iskolai végzettsége:
 - kb. 10 % 8 osztállynál kevesebbet végzett,
 - 20 % 8 osztályt végzett,
 - 30 % szakmunkásképzőt végzett,
 - 30 % középiskolát végzett,
 - 10 % felsőfokú végzettségű;
 - az iskolák szociológiai környezete:
 - 2 belterületi, 1 lakótelepi, 1 külterületi, 1 nagyközségi, 1 kisközségi iskola.

A mintába tartozó tanulókkal az előzetes ismerkedő, gátlásoldó beszélgetés után 2 × 5 percnyi időtartamú magnetofonos interjút készítettünk két témáról: 1. egy történet elmondása (saját élmény, film vagy irodalmi mű cselekménye), 2. pályaválasztási elképzelések és motivációk, jövőkép. Az adatközlők a feladatokat egyenként, közvetlenül a felvétel előtt kapták meg, folyamatos előadásra kértük őket, segítséget csak akkor adtunk, ha az adott időn belül kifogytak a mondanivalóból.

Az elkészült interjúk terjedelme 191 és 1380 szövegszó között van, az átlag 737 szövegszó. A teljes korpusz valamivel nagyobb, mint 114 ezer szövegszó.

Az anyag lejegyzése után számítógépes módszerrel megállapítottuk a szövegben előforduló azonos szóalakok (= jelek, J) és szótári szavak (= jeltípusok, J_t) számát, majd a szakirodalomból ismert $\frac{J_t}{\sqrt{J}}$ képlettel megállapítottunk egy olyan viszonyzá-

mot, amely eltérő hosszúságú szövegekben a jel-jeltípus arányt mutatja (Zsilka Tibor 22., Nagy Ferenc 25.). Ilyen számítással a nagyobb érték a kedvezőbb, ekkor több az egyszer használt jel, és kevesebb a szóismétlés. Megjegyzendő, hogy Zsilka Tibor szerint e képlet csak 2000 szövegszó felett ad torzítatlan képet; a hagyományos $\frac{J}{J_t}$ képlet viszont a terje-

delem különbözősége esetén még ennél is erősebben torzít, így munkamódszerül — bár szövegeink mind kisebbek 2000 szövegszónál — mégis az előbbit választottuk. Az így megállapított jel — jeltípus mutatókat emelkedő sorrendbe állítva, összehasonlítás céljából kiválasztottuk a teljes korpuszból a tíz legjobbat (ez összesen 10 064 szövegszó, e szövegcsoport neve a későbbiekben: MAX) és a tíz leggyengébbet (ez összesen 4467 szövegszó, a szövegcsoport neve a későbbiekben: MIN). Úgy véltük azonban, a leggyengébb szövegekből célszerű lesz egy ugyanakkora korpuszt is vizsgálni, amekkora a legjobbaké, ezért a MIN szövegcsoportot kiegészítettük a leggyengébbek közül annyival, hogy közel azonos nagyságú legyen a legjobbakéval. Így a leggyengébb 24 szövegből egy 10 006 szövegszóból álló korpusz állt össze (neve a későbbiekben MIN24).

A három szövegcsoport szavait számítógép segítségével a szótári szavak listájára redukáltuk, majd ezek közül kigyűjtöttük a közneveket. A tulajdonnevekkel nem foglalkoztunk.

Az elemző munka első fázisában a közneveket besoroltuk a fentebb ismertetett makrohalmazokba (vö. 3. pont), megállapítottuk ezek részarányait, valamint a rész-

1. táblázat. A főnevek részarányai a makrohalmazokban

Jelentés- osztály	MAX		MIN24		MIN	
	J_t	%	J_t	%	J_t	%
1.1.	57	7,46	44	7,59	21	6,98
1.2.	65	8,51	55	9,48	14	4,65
1.3.	30	3,93	35	6,03	18	5,98
1.4.	27	3,53	17	2,93	9	2,99
1.5.	40	5,24	17	2,93	9	2,99
1.6.	27	3,53	16	2,76	10	3,32
1.7.	49	6,41	61	10,52	34	11,30
1.8.	67	8,77	52	8,97	34	11,30
1.9.	58	7,59	44	7,59	20	6,64
2.1.	40	5,24	24	4,31	16	5,32
2.2.	43	5,63	30	5,17	14	4,65
2.3.	37	4,84	40	6,90	19	6,31
2.4.	49	6,41	34	5,86	21	6,98
2.5.	13	1,70	8	1,38	6	1,99
3.1.	61	7,98	40	6,90	19	6,31
3.2.	11	1,44	11	1,90	3	1,00
3.3.	29	3,80	26	4,48	19	6,31
4.	61	7,98	25	4,31	15	4,98
J_t össze- sen:	764		580		301	

arányok közötti százalékos különbségeket. A második fázisban a makrohalmazokba sorolt minden főnévről megállapítottuk, érzéki úton felfogható ('konkrét') vagy az érzéki tapasztalatokhoz képest másodlagos ('elvont') jelentésű-e (vö. 2. pont). E kétszempontú osztályozás útján nyert adatok segítségével megkíséreltünk képet adni a vizsgált korpuszok szókészletének összetételéről és minőségéről.

A táblázatból kitűnik, hogy a MAX-listához képest a MIN-listán szereplő főnévi szótári szavak aránya 39,40 %, a MIN24-listán pedig közel azonos szövegszó mellett is mindössze 75,92 %.

A táblázat adatainak összehasonlítását szemléletesebben oldhatjuk meg, ha a különbségek arányait vesszük szemügyre. Ennek kiszámolási módja:

$$\frac{\text{MAX} - \text{MIN (vagy MAX} - \text{MIN24)}}{\text{MAX}} \times 100$$

Mielőtt a 2. táblázat adatait részletesebben megvizsgáljuk, mérlegelnünk kell, vajon a legkisebb terjedelmű korpusz adatai relevánsnak vagy véletlenszerűeknek tekinthetők-e. Valószínűnek látszik, hogy az utóbbi az elfogadható nézet, s ezért az összehasonlításban főleg a két, azonos nagyságú korpusz adataira támaszkodunk. Ahol azonban a %-os különbség a MAX—MIN és a MAX—MIN24 viszonylatban azonos előjelű és hasonló nagyságrendű, az adatok egybevágósága alapján arra következtetünk, hogy a megfigyelés helytálló.

2. táblázat. A főnévi makrohalmazok arányainak különbségei

Jelentés- osztály	MAX — MIN	MAX — MIN24
1.1.	6,43	— 1,74
1.2.	43,36	—11,40
1.3.	—52,16	—53,44
1.4.	15,30	17,00
1.5.	42,94	44,08
1.6.	5,95	21,81
1.7.	—76,29	—64,12
1.8.	—28,85	— 2,28
1.9.	12,52	0
2.1.	— 1,53	17,75
2.2.	17,41	8,17
2.3.	—30,37	—42,56
2.4.	— 8,89	8,58
2.5.	—17,06	18,82
3.1.	16,79	11,40
2.3.	30,56	—31,94
3.3.	—57,37	—13,42
4.	37,59	45,99

5. Tekintsük át az elemző munka első fázisának eredményeit !

A legszembetűnőbb különbségek:

a) a *család* makrohalmazba tartozó főnevek 52–53 %-os többlete a gyengék szövegeiben;

b) a tudati jelenségekre vonatkozó főnevek 43–44 %-os többlete a legjobbak szövegeiben;

c) a munkára, foglalkozásra vonatkozó főnevek 64, ill. 76 %-os többlete a gyengék szövegeiben;

d) a *kereskedelem*, *mérés*, *közlekedés* denotátumú főnevek 30, ill. 42 %-os többlete a gyengék szövegeiben;

e) az általános fogalmakat jelentő főnevek 37, ill. 46 %-os többlete a legjobbak szövegeiben.

A b) és e) pontba foglalt különbségek arra engednek következtetni, hogy a fejlett szókincsű tanulók a többieknél sokkal gyakrabban használnak szövegeikben 'elvont' jelentésű szavakat.

Az a), c) és d) pontba foglalt különbségek a leggyengébb szókincsű tanulók szövegsajátságaiba engednek bepillantást. A munkára, foglalkozásra vonatkozó főnevek ilyen arányú többlete a 8. osztály végén nyilatkozó, többnyire gyenge tanulók aktuális gondjairól vall. A jó tanulókat ez a kérdés sokkal kevésbé foglalkoztatja, hiszen az ő pályaválasztásuk a középiskolába lépéssel elodázódik. Érdekes jelenség a családra vonatkozó szavak nagyobb gyakorisága a gyenge szövegekben, s (talán) arra (is) utal, hogy ezek a tanulók társadalmi szereplehetőségeiket tekintve szűkebb körben mozognak, a család az ő életükben erősebb kötöttséget jelent, mint kortársaikéban. Másrészt: a fejletlen szókincsű eredményező ingerszegény környezetnek — úgy látszik — egyik domináns tényezője éppen a család, aminek az ingerszegény környezet „köszönhető”. E megállapítások azonban a rendelkezésre álló adatokkal nem bizonyíthatók, inkább a szakirodalom remniszcenciái (B. Bernstein 393–431.). Végül megjegyezhető, hogy a közlekedésre és a kereskedelemre utaló szavak többlete a gyengébb korpuszokban a 'konkrét' jelentésű szavak előnyben részesítésére utal.

A 2. táblázat többi adata nem ennyire meggyőző. Mégis észrevehető, hogy a növény- és állatvilágból, valamint az ember tárgyi környezetéből való denotátumok a MIN 24-listán vannak többltetben, vagyis e többnyire 'konkrét' jelentésű szavak a gyenge szókincsűeknél nagyobb gyakoriságúak; a „természeti és társadalmi környezet”, a „fantasztikum”, az „emberi kapcsolatok” és (érdekes módon) az „emberi test” makrohalmazba sorolt főnevek viszont a MAX-listán szerepelnek gyakrabban.

Érdekeséggként megjegyezhető még, hogy az emberre vonatkozó általános fogalmak, valamint az iskolával és a szabadidővel kapcsolatos főnevek a MAX- és MIN24-listán azonos gyakoriságúak. Úgy tűnik tehát, hogy e makrohalmazok gyakorisága a vizsgált 14 évesek körében nem specifikus jellemzője a különböző mértékben fejlett szókincsűeknek, s valószínűleg azért nem, mert ezek a tényezők valamennyiük életének fontos részei, így ezek a szavak beépültek alapszókincsükbe.

6. A következőkben vegyük szemügyre az elemző munka második fázisának eredményeit!

Ebben a munkafázisban — amint ezt a 3. pontban részletesen kifejtettük — minden, a makrohalmazokba besorolt főnévről eldöntöttük, 'konkrét' vagy 'elvont' jelentésű-e, majd az adatokból megoszlási mutatót képeztünk. (A megoszlási adatokat százalékszámítással nyertük, az ezután következő összes megoszlási adat ezért százalékban értendő.) Ezt követően megvizsgáltuk az adott makrohalmaz belső összetételét, főleg a szemantikai mezők (Károly S. 60–1) kiterjedését és minőségi összetételét, majd ezekből is képeztünk megoszlási mutatót. Az összes ilyen viszonyszám kiszámolási alapja az

1. táblázatban közölt J_t érték, vagyis a főnévi szótári szavak száma az adott makrohalmazban.

Az 1.1. makrohalmazba tartoznak az emberre vonatkozó általános jelentésű köznevek: a népnevek, az ember megnevezései, az életkorokra és az emberi lét általános jelenségeire vonatkozó szavak. Az 'elvontság' szerinti megoszlás a következő:

	MIN	MIN24	MAX
'konkrét'	90	89	84
'elvont'	10	11	16

A legjobb szókinszűk szövegeiben eszerint e témakörben az 'elvont' jelentések nagyobb gyakoriságúak, mint a másik két korpuszban (pl. *elfoglaltság*, *gyakorlat* 'az elmélet ellentéte', *hátrány*, *kereset*, *megélhetés*, *siker* stb.). Szinonima csupán a MIN24-listán tűnik fel: *magatartás* — *viselkedés*, *felhajtás* — *kavarodás*.

A 'konkrét' jelentésű köznevek csoportjának belső megoszlása:

	MIN	MIN24	MAX
főfogalom	14	7	7
életkor megnevezése	14	7	7
népnev	10	14	5
ember megnevezése	38	45	37
emberi lét jellemzője	14	16	28

A táblázatból kitűnik, hogy a főfogalmak alkalmazása (pl. MAX: *élet*, *ember*, *személy*, *törzs* 'nép-') terén, valamint az életkorok megnevezésének arányaiban nincs eltérés a két, egyforma nagyságú korpusz között. Szembetűnő viszont a különbség a népnevek használatában: ennek a gyengébb szövegekben nagyobb az aránya. Ugyanez érvényes az ember különféle megnevezéseire is (pl. MAX: *asszony*, *bácsi*, *gyerek*, *pajtás*, *utas* stb.). Ezek a megfigyelések arról vallanak, hogy a gyengébb szókinszűk könnyebben fejezik ki magukat konkrét megnevezések segítségével.

A megoszlási lista legjellemzőbb adata az utolsó: majdnem kétszeres gyakoriságot mutat a jó szókinszűk szövegeiben az emberi lét általános jellemzőire vonatkozó főnevek használatában. A MAX-listáról lássunk példákat erre a csoportra: *beszéd*, *esemény*, *hír*, *kaland*, *program* stb. Ezek a köznevek — bár mind a 'konkrét' jelentésekhez soroltuk őket — közel állnak az 'elvont' jelentésekhez, általánosítási fokuk igen magas, így ez a részhalmaz is a jó szókinszűk magasabb fejlettségét bizonyítja.

Az 1.2. makrohalmazba tartozó köznevek az emberi tárgyi környezetre vonatkozó szavak, amelyek mind az érzéki úton felfogható valóság nyelvi jelei, 'konkrét' jelentésűek. A denotátumok szerinti belső megoszlást sem érdemes külön vizsgálni, hiszen ezeknek a szavaknak már az iskolába lépő gyermek szókinszűkben is meg kell lenniük (vö. Nagy József i. m.), legfeljebb a főfogalmak gyakorisága érdemel figyelmet:

MIN: 21 MIN24: 11 MAX: 12

E szavakból a *bútor*, *lakás*, *ház* mindhárom listán előfordul, a MIN24-ben emellett az *edény*, *ékszer*, *kertészet* 'kertészkedés', a MAX-ban az *édesség*, *étel*, *öltözet*, *porcelánedény*, *ruházat*. Az arányok az egyforma nagyságú korpuszokban megegyeznek, a legkisebb terjedelműben a nagyobb arányszám valószínűleg a véletlenszerűsége, a kis korpuszból adódó torzításra utal.

Az 1.3. makrohalmazba a családi életre vonatkozó szavak kerültek. A 'konkrét' szerinti megoszlás a következő:

	MIN	MIN24	MAX
'konkrét'	89	94	93
'elvont'	11	6	7

Az eredmény meglehetősen egybevágó, de ez várható volt, hiszen e fogalomkörbe tartoznak a családtag- és rokonnevek, valamint néhány olyan — még az 'érzéki úton felfogható' jelentéscsoportba sorolható — jelenség, tárgy vagy cselekvés megnevezése, amely a családi élet körébe tartozik: az *otthon* főnév mindhárom korpuszban, a *születésnap*, *mosogatás*, *esküvő* (a MIN24-listán).

A 'konkrét' jelentésűek megoszlása a teljes makrohalmazhoz hasonlóan nem mutat nagy különbségeket (családtagok, rokonság: 77 %, a családi élet jellemzői: MIN24: 11, MAX: 7 %), itt is csupán a főfogalmak érdemelnek figyelmet (MIN és MIN24: 6, MAX: 10 %): mindhárom listán megtalálható a *család* köznév, a MIN24-en a *rokonság* is (ez a *család*-hoz képest mellérendelt fogalom); a MAX-listán pedig a *családtag* és a *házimunka* szavak is szerepelnek, és ez tágabb szemantikai mezőre enged következtetni, hiszen a *családnak* a *családtag* alárendelt fogalma, a *házimunka* pedig relációs viszonyban van vele.

Az 'elvont' jelentésű köznevek aránya ebben a makrohalmazban igen csekély, különbségeik nem lényegesek. Mindössze három szó sorolható ide: a *nevelés* (mindháromban), a *háztartás* (a két MIN-listán) és a *családalapítás* (a MAX-listán).

Az 1.4. makrohalmazba az emberi kapcsolatokat jelölő szavak tartoznak. E jelentéscsoport adatai az eddig tárgyaltakénál árnyaltabb képet mutatnak. Váratlan eredményt adnak a 'konkrét—elvont' viszonylat megoszlási értékei:

	MIN	MIN24	MAX
'konkrét'	33	35	44
'elvont'	66	65	56

vagyis ezeknek az elvont jelentésű szavaknak a gyengébbek szövegeiben nagyobb a gyakorisága.

Ha azonban a 'konkrét' jelentéscsoport belső tagolódását vesszük szemügyre, némileg módosul a kép, hiszen a megoszlási szempontok közé felvett „cselekvésjelentés” csak a legjobbak szövegeiben található meg, s ezek a szavak (pl. *beszélgetés*, *értekezlet*, de főleg a *tanács* 'ajánlás valaki számára a cselekvéshez' és a *vita*), bár lényegében érzékelhető, szemléletes jelenségeket képeznek le, mégis közelebb állnak az 'elvont' jelentéshez, mint a tárgyakat vagy személyeket jelölő főnevek (pl. *ajándék*, *levél* 'írott', *barát*, *munkatárs*). A 'konkrét' jelentésű szavak belső megoszlása tehát a következő:

	MIN	MIN24	MAX
tárgy	22	12	7
személy	11	24	22
cselekvés	0	0	15

Az adatok első sora az emberi kapcsolatokban szerepet játszó tárgyak arányszámát mutatja, s ebben ismét tapasztalható a gyengébbek szövegeiben a konkrét képzetekhez való erősebb ragaszkodás. A személyek megnevezésének arányai a két nagy korpuszban közel azonosak, de szemantikai gazdagságuk erősen különbözik. A MIN24-listán ugyanis csupán a *barát—barátnő* fogalom-pár szerepel, valamint a *munkatárs* szó, amelynek e mezőbe tartozása csak egyetlen közös szemantikai jegy alapján lehetséges ('társ valamiben'). A MAX-listán bővebb a személyek megnevezésének köre: a fent említettek mellett megjelenik a *társ* mint főfogalom, az *igazi* főnév — *kedves* főnév mellérendelő kapcsolat, valamint az *ügyfél* köznév, ami a felsoroltakkal lazább kapcsolatban van, más szemantikai mezőbe tartozik ('hivatalos kapcsolatok').

Hasonlóan érdekes az e makrohalmazba tartozó, 'elvont' jelentésű szavak vizsgálata is. Itt a belső megoszlás a következő:

	MIN	MIN24	MAX
főfogalom	0	0	4
pozitív kapcsolat	56	35	19
negatív kapcsolat	11	18	11
semleges viszony	0	12	22

Főfogalomnak mindössze egyetlen szó tekinthető: *viszony* 'kapcsolat'. A pozitív előjelű emberi viszonyokra vonatkozó szavak aránya a legjobb szövegcsoportban a legkisebb, s feltűnő, hogy a két MIN-listán ezek közül a leglényegesebbek jelennek meg (pl. *barátság, bizalom, illem, tisztelet, szeretet, béke*), a MAX-listán ezek egyike sem, helyettük csupán a *segítség* és a *szerelem*, meg néhány olyan szó, amely nem az alapvető kapcsolatokra vonatkozik (pl. *gondozás, vendégség*).

A negatív kapcsolatokat megjelölő szavak közül a *veszekedés* mindhárom szövegcsoportban megvan, ennek szinonimájaként a MIN24-ben az *összetűzés*, relációs viszonyként a *válás* szerepel. A MAX-listán az *ellentét* — *incidens* és ezekkel laza mellérendelésként a *veszekedés* jelenik meg.

A semleges viszonyként megjelölt kategóriába mindazokat a szavakat soroltuk be, amelyek emberi kapcsolatra utalnak, de az előző kettőbe nem vehetők be. Feltűnő, hogy a legjobbak szövegei tartalmazzák az ilyen szavakat a legnagyobb arányban (pl. *bonnyodalom, ismeretség, kötelék, társaság* stb.).

E makrohalmaz vizsgálata azt tükrözi, hogy a legjobb szókincsű szövegekben a fogalmak szemantikai mezőösszefüggései szélesebb körűek, ezért szókészletük erősebben rétegezett, hajlékonyabb, árnyaltabb kifejezésre is alkalmas.

Az 1.5. makrohalmaz az ember lelki, tudati jelenségeire vonatkozó szavakat gyűjti össze. E denotátumok mind az 'érzéki úton fel nem fogható' kategóriába tartoznak.

E makrohalmaz belső összetételét vizsgálva itt is (mint az 1.4. csoportban) aszerint csoportosítottuk a szavakat, hogy az ember lelki-tudati életében ezek a jelenségek előrevivő vagy gátló hatásúak-e (vagyis pozitív vagy negatív előjelűek), vagy pedig esetenként bármelyik előjelet megkaphatják. A megoszlás eszerint a következő:

	MIN	MIN24	MAX
+	11	18	55
—	22	29	22
+ vagy —	66	53	23

Ezekből az adatokból egy, tendenciájában az 1.4. pontba foglaltakkal ellentétes kép rajzolódik ki: ott a pozitív emberi kapcsolatokat jelölő szavak aránya a gyengék szövegeiben volt nagyobb gyakoriságú, itt pedig a pozitív tudati jelenségekre utaló szavak nagyobb gyakorisága a legjobbak szövegeiben észlelhető. Ellentmond-e egymásnak a két adat? Vagy a felvett vizsgálati szempontok rosszak, s torzítják a képet?

Nézeteink szerint nemcsak erről van szó. Elfogadva Bernsteinnek kutatásaival alátámasztott véleményét (i. m. 399—401 és tovább), a jelenség magyarázatát a közösségi (családi és iskolai) hatások erősebb érvényesülésében, illetve a lényegében szintén ezen szocializációs tényezők hatására kifejlődő erőteljesebb individualizációban és perszonalizációban látjuk, amely tényezők közül a 14 éves életkorban az előbbinek a hatása a gyenge szókincsűeknél már megnyilvánul(hat) a közösségi értékek elfogadásában, az utóbbié pedig a jobb képességű tanulóknál az egyéni értékek prioritásának elismerésében.

Bizonyításul nézzük a példákat! A MIN-listákon az egyéni értékek közül csupán a *szorgalom*, szinonimája, az *erőbedobás*, emellett a *vágy* szerepel (ez utóbbi csakis az aktuális jelentés alapján), a MAX-listán viszont az ide sorolható fogalmaknak igen széles köre: *ész — értelem — fantázia — ismeret — ötlet — találékonyság — tehetség — tudás; elővigyázatosság — elszámtság; kötelesség, önkritika, jókedv* stb.

A megoszlási táblázat második sorában szereplő negatív tudati jelenségek arányszáma a jók és a gyengék között nem mutat lényeges eltérést, de a legjobbak szövegeiben itt is nagyobb a megnevezett jelenségek választéka (pl. MIN24: *fájdalom — panasz, csapás — gond — pánik*; MAX: *fájdalom — gyötrelm, bánat — gond, bosszúvágy, őrülség, unalom* stb.).

A „+ vagy –” előjelűnek nevezett tudati jelenségek aránya a gyengék szövegeiben magasabb, a legjobbakéiban alacsonyabb, a két nagy szövegcsoportban azonban azonos számú és lényegében megegyező ilyen szó van.

Az 1.6. makrohalmazban az ember testére, egészségére és káros szenvedélyeire vonatkozó főneveket gyűjtöttük össze. E szavak denotátuma nagyrészt érzéki úton fel-fogható, ennek megfelelően a megoszlás értékei nem mutatnak lényeges eltéréseket: a 'konkrét' jelentésű szavak aránya: MIN: 80, MIN24: 81, MAX: 85 %.

'Elvont' jelentésű szó ebben a halmazban kevés akad: mindhárom korpuszban jelen van a *dohányzás* és az *italozás*, a legjobbaknál még a *fáradás* és a *járvány* szerepel.

A 'konkrét' jelentésű szavak belső megoszlását vizsgálva meglehetősen egybe-vágó adatokat kapunk. Ez nem lehet véletlen, hiszen ezek a szavak az alapszókincshez tartoznak, s ebben az életkorban már minden kellően fejlett gyermek feltétlenül tudja őket használni.

Az 1.7. makrohalmazba a munkával, foglalkozással kapcsolatos szavak tartoznak. Túlnyomó többségük 'konkrét' jelentésű: MIN: 100, MIN24: 97, MAX: 92 %.

Az 'elvont' jelentések köre itt igen szűk, a MIN24-listán kettő (*munkalehetőség*, *szolgálat*), a MAX-listán 4 szó (*irányítás* – *végzettség*, *munkakörülmények*, *munkavédelem*) tartozik ide.

Valamivel érdekesebb – és jellemzőbb – képet nyújt a 'konkrét' jelentéscsoport belső megoszlása:

	MIN	MIN24	MAX
főfogalom	9	10	12
fizikai foglalkozás	65	64	27
szellemi foglalkozás	6	7	29
egyéb foglalkozás	12	8	6
munkafolyamat	6	8	10
végzettség	0	0	2
egyéb (pl. helyszín)	3	0	6

A fizikai és szellemi foglalkozások megnevezésének arányszámaiból a leggyengébbek és a legjobbak közötti igen éles – de nem nyelvi, inkább szociológiai – különbség rajzolódik ki: a MAX-listán a másik kettőhöz képest felénél kevesebb arányú a fizikai foglalkozások megnevezése, és bő négyszeres gyakoriságú a szellemi foglalkozásoké. A többi eltérés statisztikailag nem jellemző.

Az 1.8. makrohalmaz az iskolára és a tanulásra vonatkozó közneveket tartalmazza. E halmazban igen nagy számú 'konkrét' jelentésű szó van, ezt tükrözik a megoszlási arányok is:

	MIN	MIN24	MAX
'konkrét'	82	83	85
'elvont'	18	17	15

Már a 2. táblázat adatainak értelmezése közben megállapítottuk, hogy a különböző minőségű szövegek nem térnek el jellemző módon az iskolára és a tanulásra vonatkozó szavak gyakorisága tekintetében. Ugyanez állapítható meg mind a fenti adatok vizsgálata alapján, mind pedig a 'konkrét' jelentésű szavak belső megoszlását tekintve:

	MIN	MIN24	MAX
főfogalom	3	4	9
személyek	12	12	15
iskola, tantárgy	56	59	54
továbbtanulás	12	8	7

Nincs tehát lényeges eltérés az iskolával és a tantárgyakkal kapcsolatos szavak gyakoriságában; a továbbtanulásra vonatkozó főnevek érdekes módon valamivel nagyobb ará-

nyúak a gyengébb szövegekben; a személyekre utaló szavak aránya viszont a jobbaknál nagyobb.

Az egyetlen lényeges eltérést a főfogalmak mutatják, itt kétszeresnél is nagyobb a részesedési arány a jobbak szövegeiben. A gyengéknél csupán az *iskola* és a *tananyag* tartozik ebbe a kategóriába, a jók által használt szavak itt is szélesebb jelentéstartományra engednek következtetni: *iskola* – *szak* – *tantárgy* – *átlag*; *felsőfok* – *diploma*.

Az 'elvont' jelentésű szavak gyakoriságában – mint fentebb említettük – nincs lényeges eltérés, a használt szavak választéka azonban a jók szövegeiben itt is nagyobb-nak látszik: a MIN24-listán a *pályaválasztás* – *felvétel* – *továbbtanulás* – *pálya*; a *tanulás* – *tanulmányok* – *eredmény* és a *verseny* – *tisztaságverseny* szerepel; a MAX-listán pedig a *pályaválasztás* – *túljelentkezés* – *pálya*; az *oktatás* – *tanulás* – *felkészülés* – *eredmény* – *rovás* (ez a halmaz lényegesen gazdagabb az előbbi korpuszbelinél), valamint két olyan fogalom is, ami a gyengéknél nem volt meg: *házirend*, *rajzteketség*.

Az 1.9. makrohalmaz a szabadidős tevékenységekre vonatkozó szavakat gyűjti össze. Az 'elvontság' szerinti megoszlás a következő:

	MIN	MIN24	MAX
'konkrét'	85	87	83
'elvont'	15	13	17

Az adatok az 'elvont' jelentésűek többletét mutatják a jobb szókincsűek szövegeiben. Ez a többlet ismét megmutatkozik a gazdagabb szemantikai választékban is. A MIN24-listán mindössze három fogalomkör szerepel (*hobby*, *verseny*, *kikapcsolódás*), a MAX-listán hét (a fentiek mellett: *sport* – *sportolás* – *sportpálya* „sportolói életpálya”, *harcművészet*, *úticél*, *méretkorlátozás*).

A 'konkrét' jelentésű szavak belső megoszlása a következő:

	MIN	MIN24	MAX
főfogalom	15	11	3
sportág, felszerelés	10	25	38
személy	10	9	7
játék	25	11	9
üdülés, táborozás	15	18	9
egyéb tevékenység	10	14	17

Érdekes és némileg váratlan, hogy a főfogalmak lényegesen nagyobb részesedési arányúak a gyenge szókincsűeknél, mint a jóknál. A többi adat közül a sportágakra vonatkozó szavak nagy többlete érdemel figyelmet a MAX-listán, az üdülésre és táborozásra vonatkozóké pedig a MIN-listákon. A jelenség magyarázata nyelven kívüli, s fényt vet arra, mennyivel szélesebb érdeklődésű tanulók alkották a MAX-listát, mint a másik kettőt. Üdülésről, táborozásról szóló történetet pedig főleg a gyengébben beszélő gyerekek mondtak, akiknek a – valószínűleg – ingerszegény környezetükből való kijutáshoz a többnyire iskolai szervezésű utazás adja az egyetlen lehetőséget.

A 2.1. makrohalmazba tartozó köznevek a társadalmi környezetre vonatkozó főneveket tartalmazzák. Az 'elvontság' szempontjából mutatkozó megoszlásuk a következő:

	MIN	MIN24	MAX
'konkrét'	94	88	82
'elvont'	6	12	18

Az 'elvont' jelentések közül a MIN-listákon a *társadalom*, *környezet* és *törvény* (az utóbbi kettő csak a MIN24-en), a MAX-listán az *állomány*, *engedély*, *gazdaság*, *haza*, *magyarság*, *politika* és *társadalom* szavak szerepelnek, vagyis a legmagasabb főfogalom (*társadalom*) valamennyin, a társadalmi élet fontos területei (*gazdaság*, *politika*), valamint a nemzettudatra valló szavak (*haza*, *magyarság*) csak a MAX-listán, a legjobbak

szövegeiben. Ismét tapasztalható tehát a különböző mintákban a szemantikai mezők területi különbsége.

A 'konkrét' jelentések nem mutatnak ilyen karakteres különbségeket. Az állam-szervezetre vonatkozó szavak aránya: MIN: 31, MIN24: 29, MAX: 33 %; az emberekre vagy embercsoportokra vonatkozóké: MIN: 31, MIN24: 29, MAX: 27 %; e különbségek elhanyagolhatók. Lényeges viszont a településre vonatkozó szavak többsége a MIN-listákon (MIN: 31, MIN24: 29, MAX: 22 %), s ez ismét a gyengébbeknek a konkrét megnevezésekre való törekvését mutatja. Figyelemre érdemes még, hogy — közel azonos részesedésük ellenére is — ismét a jobb szókincsűeknél látszik szélesebbnek a szemantikai mezőterjedelem, ezúttal az emberekkel kapcsolatos szavak előfordulásában: a MIN24-lista adatai: *brigád* — *banda* — *csapat* — *csoport*; *rendőr*; *király* — *vezér*; a MAX-listáé: *csoport* — *legénység*; *miniszter*; *katona* — *határőr*; *megalapító* (főnév, 'szervezeté') — *MHSz-tag*; *őr*; *gazda* — *gazdag* (főnév); *külföldi* (főnév).

A 2.2. makrohalmazban gyűjtöttük össze mindazokat a főneveket, amelyek a technikára, azon belül az iparra, hadi- és hétköznapi technikára vonatkoznak. A 'konkrét-ság' szerint a minta megoszlása a következő:

	MIN	MIN24	MAX
'konkrét'	100	97	88
'elvont'	0	3	12

Az 'elvont' jelentések besorolása bizonyára vitatható, rendező elvként (itt is) az adott szó szövegbeli aktuális jelentését tartottuk szem előtt. Így e csoportba kerültek: az *elektronika* (a MIN24 egyetlen ilyen jelentése), a *kiképzés* és a *technika* szavak, amelyek mindenképpen főfogalmak, s általánosítási fokuk is magas; s ide soroltuk az *áramszünet*, *támadás* és *riadó* főneveket is mint egy sor érzéki úton felfogható jelenség gyűjtőnévét.

A 'konkrét' jelentésű szavak csoportosítására a fent említett három részhalmaz megfelelő. Eszerint a megoszlás a következő:

	MIN	MIN24	MAX
főfogalom	21	23	19
ipar	29	20	23
haditechnika	0	17	31
hétköznapi technika	50	37	16

Az adatok közül az 'ipar' denotátumú szavak gyakoriságának különbsége a két, egyforma területű korpuszban nem látszik jellemzőnek, sokkal inkább feltűnő a harmadik adatsor, amely a haditechnikára vonatkozik. Az eredmény azonban véletlenszerű, s abból fakad, hogy a legjobbak csoportjában ketten hadi témájú film cselekményét ismertették; ez a téma azonban a teljes korpuszban inkább a MIN24 adatának megfelelő gyakoriságú. Az utolsó sor adatai azonban általánosíthatók a teljes korpusz ismeretében is: a gyengébb szókincsűek szövegeiben az *erősítő* (főnév), *hangfal*, *magnó*, *magnótípus*, *rádió*, *televízió*, *tévé*, *videókamera* (a MIN24-lista adatai) és az e halmazba tartozó egyéb szavak nagyobb gyakoriságúak, mint a jobbakéiban.

A 2.3. makrohalmazba a tömörítés igényével, kissé önkényesen a kereskedelem, mérés és közlekedés tárgykörébe tartozó szavak kerültek. E főnevek majdnem kizárólag 'konkrét' jelentésűek, részesedésük: MIN: 95, MIN24: 98, MAX: 97%. 'Elvont' jelentése a halmazban mindössze két szónak van: *haszon* (a MIN-listákon) és *megrendelés* (a MAX-listán).

A 'konkrét' jelentésű szavak belső megoszlása a következő:

	MIN	MIN24	MAX
főfogalom	5	8	3
jármű	26	35	38
kereskedelmi egység	32	23	22

szó film- vagy olvasmányélmény alapján került a szövegbe (és ezek az élmények nem színvonalas, művészi alkotások hatására keletkeztek!), a jobbknál előforduló 13 szó közül viszont 5 (38 %) mesei világba, az adatközlők fantáziájának világába vezet (az 'elvontak' között említett kettőn kívül még a *meseszereplő*, az *óriás* főnév és az *útonálló*).

A 3.1. makrohalmazba a természeti környezetre: a természeti jelenségekre, térszíni formákra és az időre/időszámításra vonatkozó szavak kerültek. Ez utóbbiakat következetesen — bár bizonyára vitatható módon — a 'konkrét' jelentésűek közé soroltuk. Így a mintákban a 'konkrét' jelentésű szavak aránya igen magas: MIN: 90, MIN24: 90, MAX: 95%.

E jelentéscsoporton belül érdekes, hogy a természeti környezet konkrét anyagi elemeit (*homok, kő, kavics, tűz, víz*) jelölő szavak a gyengébbek anyagában nagyobb gyakoriságúak (MIN: 14, MIN24: 20, MAX: 6 %), a természeti környezetnek az anyagi világot csak áttételesen tükröző szavai (*füst, földcsuszamlás, hang, szín, szikra, zaj*) viszont a jobbak szövegeiben fordulnak elő gyakrabban (MIN: 0, MIN24: 10, MAX: 14 %). Nincs viszont lényeges eltérés a három lista között a szavak arányában az időre/időjárásra és a helyre/térszíni formákra nézve (40–41 %).

Az e fogalomkörbe tartozó 'elvont' köznevek 'konkrét' jelentésű szavak halmazainak főfogalmi, általános jelentésűek: a *szabad* főnév 'kint a természetben', *természet, vidék, világ*.

A 3.2. és 3.3. makrohalmaz a növény- és állatvilágra vonatkozó szavakat gyűjti össze, tehát egészében 'konkrét' jellegű, csupán a 3.3. makrohalmazban találni néhány 'elvont' jelentésű szót. Ezek részesedése: MIN: 0, MIN24: 4, MAX: 7%, az előforduló szavak: *fajta* 'állatfajta', *fogság, medveveszély*.

A növényvilágra vonatkozó szavak közül egyedül a főfogalmak érdemelnek figyelmet: *fa, növény, virág*. Közülük a MIN24 mindhármát, a MIN kettőt, a MAX egyet tartalmaz. Ez az adat egybecseng az 1. táblázatban közöltekkel, miszerint mindhárom listán a növényvilágot tükröző szavak részesedési aránya a legkisebb; így ezek az adatok aligha tekinthetők érvényeseknek.

Az állatvilágra vonatkozó 'konkrét' főneveket a következő belső tagolódás szerint vizsgáltuk:

	MIN	MIN24	MAX
főfogalom	5	4	7
állatfaj	84	81	45
állat testrésze	11	12	10
állattal kapcsolatos	0	0	31

Ezek az adatok arra engednek következtetni, hogy a jobb szókincsűek differenciáltabban látják a világot, hiszen az e halmazba tartozó szavak köre másképp tagolódik, mint a gyengéké: lényegesen kevesebb az állatfajok megnevezése, sokkal több azonban azoknak a szavaknak a száma, amelyek jelentése az 'állat' jelentéssel nem mellérendelő, hanem relációs viszonyban van (pl. *kiskölyök, medvecsapat, mûcsont, nyomozóút, szimat*). Csekély, de lényegesnek látszó többlet jellemzi a jobbak anyagát a főfogalmak terén is: náluk a *háziállat* és a *ragadozó* főnév szerepel, a MIN-listákon csupán az *állat*.

Végül a 4. makrohalmaz a világ dolgaira és jelenségeire vonatkozó legáltalánosabb szavakat tartalmazza. Az 'elvontság' szempontja szerint e halmaz megoszlása a következő:

	MIN	MIN24	MAX
'konkrét'	47	34	21
'elvont'	53	66	79

E csoportban a 'konkrét' jelentésű szavak az érzékelhető valóságra vonatkozó legmagasabb főfogalmak, amelyek legtöbbje mindhárom korpuszban előfordul: pl. a

3. táblázat. A makrohalmazokon belüli 'konkrét — elvont' jelentésű szavak megoszlása
(alapja az egyes korpuszokban előforduló főnévi szótári szavak száma:
MAX: 764, MIN24: 580, MIN: 301)

Makrohalmaz	MAX	'Konkrét' MIN24	MIN	MAX	'Elvont' MIN24	MIN
1.1.	6,26	6,75	6,28	1,20	0,84	0,70
1.2.	8,51	9,48	4,65	0	0	0
1.3.	3,65	5,66	5,32	0,28	0,37	0,66
1.4.	1,55	1,02	0,98	1,98	1,91	2,01
1.5.	0	0	0	5,42	2,93	2,99
1.6.	3,00	2,23	2,65	0,53	0,53	0,67
1.7.	5,89	10,20	11,30	0,52	0,32	0
1.8.	7,45	7,44	9,26	1,32	1,53	2,04
1.9.	6,29	6,60	5,64	1,30	0,99	1,00
1. makrohalmaz összesen	42,60	49,38	46,08	12,07	9,42	10,07
2.1.	4,29	3,79	5,00	0,95	0,52	0,32
2.2.	4,95	5,01	4,65	0,68	0,16	0
2.3.	4,69	6,76	5,99	0,15	0,14	0,32
2.4.	5,76	5,86	6,98	0,65	0	0
2.5.	1,44	1,38	1,99	0,26	0	0
2. makrohalmaz összesen	21,13	22,71	24,61	2,69	0,82	0,64
3.1.	7,58	6,21	5,67	0,40	0,69	0,64
3.2.	1,44	1,90	1,00	0	0	0
3.3.	3,53	4,30	6,31	0,27	0,18	0
3. makrohalmaz összesen	12,55	12,41	12,98	0,67	0,87	0,64
4. makrohalmaz	1,67	1,46	2,34	6,31	2,85	2,64

4. táblázat. A MAX- és MIN24-listák legnagyobb különbségei

A különbség %-os aránya	MAX-többlet	MIN24-többlet
30% fölött	'tudati jelenségek' 'általános fogalmak'	'család' 'munka, foglalkozás' 'kereskedelem, közlekedés'
10—30% között	'emberi kapcsolatok' 'test, egészség' 'természeti környezet'	'növény- és állatvilág' 'emberi tárgyi világ'
10% alatt	'társadalmi környezet'	

MIN-listákon: *dolog — tárgy — rész — forma; hely; idő — kor* stb.; a MAX-listán ezek mellett: *eszköz; szám*. Úgy tűnik, a gyenge szókincsűek szövegeiben ezek a 'konkrét' jelentésű általános fogalmak gyakran helyettesítik a pontos megnevezéseket, és ez a jelenség nem ritkán szókincshiányra utal.

Az 'elvont' jelentéscsoport belső megoszlása a következő:

	MIN	MIN24	MAX
relációk	33	50	61
minőségek	20	15	11
társadalmi jelenségek	0	0	7

Az adatok közül legfeltűnőbb a relációszókincs arányainak különbsége a jók és a gyengék között. Ez a különbség nemcsak az arányokban, hanem a fogalmi struktúra gazdagságában is jelentkezik. A gyenge tanulók korpuszában a következő elvont jelentéscsoportokat különíthetjük el: *helyzet — körülmény — rend; lényeg — téma — terv; példa — szempont; lehetőség; baj; vég*. A legjobbak korpuszában ezek a jelentéscsoportok mind megvannak, de mellettük még mások is szerepelnek: pl. *erő; ok — következmény; szerkezet — működés; modell; érdem; hiány; mód; logika*. Ismét látható tehát a legjobbaknál a jelentésmezők nagyobb száma.

A minőségjelentések arányszáma a legjobbak nyilatkozataiban a legkisebb, ezek a szavak tehát a gyengék számára jobban kezelhetőnek tűnnek, mint a relációfogalmak. A társadalmi jelentésre (is) utaló szavak csupán a legjobbak korpuszában fordulnak elő (*fejlődés, kötöttség, szabadság*).

7. A fent ismertetett kutatás eredményeinek összegezéséként először bemutatjuk a három korpusz teljes belső összetételét.

(Megjegyzendő, hogy a táblázatban látható értékek kerekítés nélküliek, így végösszegük 100 % helyett 99,6—99,9 % körül mozog; úgy véljük azonban, ez az adatok szemléletes-ségén nem változtat.)

A táblázatból kitűnik, mely makrohalmazok milyen gyakoriságúak az egyes korpuszokban, s az is, milyen arányban oszlanak meg az adatok az 'elvontság' kritériuma szerint. Figyelemre érdemesek a makrohalmazok összegezésével nyert adatok is, hiszen ezek a vizsgált tanulók adott beszédműveinek főnévi szókészletét jellemzik.

A következő táblázat az 5. pontban nyert adatok közül azokat a részhalmazokat emeli ki, amelyeknek különbségei a MAX- és MIN24-lista vonatkozásában számszerűen már láthatók voltak; megmutatja, hogy a főnevek közül mely jelentéscsoportok milyen arányú többletet mutatnak a két, egyforma nagyságú korpuszban.

Végül az 5. táblázatban azokat az adatokat gyűjtöttük össze, amelyeket a makrohalmazok részletes elemzése során nyertünk, s amelyek a részhalmazok között mutatkozó, a 'konkretság — elvontság' tekintetében jellemző különbségeket foglalják áttekinthető rendszerbe. A táblázat a makrohalmazoknak az ilyen szempontú megoszlási arányaiból azokat tartalmazza, amelyekben a MAX- és a MIN24-lista adatai között 5 %-nál nagyobb eltérés tapasztalható.

Táblázatba nem lehetett foglalni, de az összegezésbe mindenképpen beletartozik az a megfigyelésünk, hogy a jobb szókincsű gyermekek által használt főnevek gazdagabb szemantikai mezőket alkotnak, mint a gyengébbek által használtak. Ez elsősorban a mellé-, alá- és fölérendelt fogalmaknak és a relációs viszonyoknak a nagyobb gazdagságában mutatkozik meg.

8. Mindezek után feltehető néhány kérdés: (1) Hogyan válaszolt az ismertetett vizsgálat a címben megfogalmazottakra? (2) Megbízhatók-e a mérés eredményei? (3) Hogyan használhatók fel ezek az adatok a szókincsfejlesztő munkában? (4) Milyen további vizsgálatok szükségesek ahhoz, hogy a szókincs minőségi összetételéről valame-

5. táblázat. A részhalmazok legjellemzőbb különbségei

Makro- halmaz	MAX-többlet		MIN24-többlet	
	'konkrét'	'elvont'	'konkrét'	'elvont'
1.1.	emberi lét jellemzői	ember általában	népnev az ember megneve- zése	
1.3.	család — főfogalmak			
1.4.	emberi kapcsolatban cselekvésjelentés	semleges emberi kapcsolat	emberi kapcsolat- ban tárgy	pozitív és ne- gatív emberi kapcsolat
1.5.		pozitív tudati jelenségek		+/- tudati je- lenségek negatív tudati jelenségek
1.7.	szellemi foglalkozás	munka általában	munka általában fizikai foglalkozás	
1.8.	iskola — főfogalmak		tantárgyak	
1.9.			sportágak üdülés, táborozás szabadidő — főfogal- mak	
2.1.		társadalmi környe- zet általában	társadalmi környe- zet általában településfajta	
2.2.	haditechnika	technika általában	technika általában hétköznapi technika	
2.3.	kereskedelem, közlekedés lebo- nyolítása		kereskedelem, köz- lekedés — főfogal- mak résztvevő személyek mértékek	
2.4.	film, színház a művész személye	a kultúra általában	irodalom a kultúra egyéb vo- natkozásai	
2.5.		fantasztikum		
3.1.			a természet anyagi elemei	
3.3.	állattal kapcsolatos tárgyak és cselek- vések		állatfajok	
4.		általános fogalmak relációk társadalmi cse- lekvések		

lyest pontos képet kapjunk? A szerző válasza — „maga mentségül” — a következő:

(1) Véleményünk szerint azok az adatok, amelyeket a különböző jelentéscsoportokba tartozó, különböző elvontsági fokú főnevekről nyertünk, segítenek elkülöníteni tanulóink nyelvhasználatában a „képi” és az „absztraktabb” megfogalmazásokhoz használt nyelvi szimbólumokat.

(2) Az adatok megbízhatósága a szerzőnek már a három korpusz kiválasztásakor gondot okozott, főleg a kiválasztáshoz felhasznált képlet torzítása miatt. A statisztikai összesítés és a vizsgált halmazok 7. pontbeli csoportosítása alapján azonban úgy tűnik, a kiválasztást (és ezzel együtt a feltételezést, hogy a szókincs tekintetében ezek az adatközlők a legjobbak, illetve a leggyengébbek) az eredmények igazolták, hiszen a vizsgált szempont szerint valóban látszik minőségi különbség a korpuszok között.

(3) Az iskolai gyakorlatban ilyen jellegű vizsgálatra aligha kerül sor, ám nem titkolt szándékunk ötleteket adni a tanároknak az egyéni szókincs megfigyeléséhez, bemutatva a szókincsnek azokat a területeit, amelyek használatában lényeges különbségek látszanak a jók és a gyengék között.

(4) Az ilyen célú vizsgálatokat célszerű lenne a melléknevek és az igék hasonló feldolgozásával, valamint a tanulók élnyelvi szövegeiben tapasztalható szemantikai zavarok feltérképezésével folytatni. Az így nyert adatok segítségével — talán — kidolgozhatók lesznek a szókincs minőségi összetételét feltáró vizsgálati módszerek és a fejlesztésben felhasználható feladatok is.

Bicskeiné Zsulán Julianna

Felhasznált szakirodalom (a hivatkozások sorrendjében):

- Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai, Budapest, 1970.
Zsilka János: Nyelvi rendszer és valóság. Akadémiai, Budapest, 1971.
Bencédy — Fábíán — Rácz — Velcsóvné: A mai magyar nyelv. 6. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1985.
Zsilka Tibor: Stilisztika és statisztika. Akadémiai, Budapest, 1974.
Nagy Ferenc: Kriminálisztikai szövegnyelvészet. Akadémiai, Budapest, 1980.
Bernstein, B.: Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: Társadalom és nyelv. Szerk.: Szépe György. Gondolat, Budapest, 1975.
Nagy József: REFER. Preventív fejlettségvizsgáló rendszer 4—7 éves gyermekek számára. Akadémiai, Budapest, 1986.

A romániai magyar szövegnyelvészet kibontakozása és eredményei

1. Ma már szinte közhelyszerűen hat az a megállapítás, hogy az utóbbi két-három évtized tudományos életének egyik legjellemzőbb vonása a tudományok egymáshoz történő közeledése, divatosabb műszóval élve: integrálódása. Ez a jelenség nemcsak a tudományok rendszerében egymáshoz igen közel álló szakterületek esetében figyelhető meg, hanem fellelhető a rendszer távolabbi régiói között is. Ám a tudományos gondolkodás fejlődésében egy másfajta tendencia is érvényesül; a jelenségek elmélyültebb, új szempontból és a legkorszerűbb eszközökkel és módszerekkel történő vizsgálata során egy új mozzanat felfedezése új szakterület kialakulásához vezethet, magyarul szólva: a tudományok nemcsak integrálódnak, hanem differenciálódnak is. Vajon a szövegnyelvészet kialakulása melyik fejlődési tendenciának az eredménye? Az eddigi ismereteink alapján a válasz nem lehet kétséges: a szövegnyelvészet vagy a szövegtan egy sor tudományág, vagy e tudományágak egy-egy részterülete integrálódásának az eredménye. Ennek bizonyítására néhány jól ismert ténytet sorolunk fel.

2. Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján részben a generatív nyelvelmélet, részben pedig más grammatikai (szintaktikai) irányzatok térhódításának eredményeként a nyelvészeti kutatásokban kialakul egy mondatközpontú szemlélet. A mondat szerkezetének minél pontosabb leírása parancsoló szükségszerűséggel vetette fel a szintaxis és a szemantika szoros kapcsolatának a tisztázását, mivel a gyakorlat bebizonyította, hogy az időlegesen háttérbe szorított jelentéstani tényezők nélkül a mondat leírása csak felemás lehet. Ennek az áldatlan állapotnak a tarthatatlanságát (azaz szintaxis szemantika nélkül) a generatív nyelvészek viszonylag korán felismerték, és már a hatvanas évek első felében kísérletet tettek arra, hogy a szemantikát beépítsék a szintaxisba. (Ennek részletesebb elemzését lásd Kiefer Ferenc: Irányzatok és problémák a mai jelentéstudományban. NyK. 77. [1975.] 2: 359—82; Máté Jakab: A 20. század hetvenes évei a nyelvtudományban. Körkép. Szemelvények a hetvenes évek nyelvelméleti irodalmából. Budapest, MKKE Nyelvi Intézet, 1981. Bevezető tanulmány; Radics Katalin: Újabb irányzatok a generatív grammatikában. NyK. 77. [1975.] 2: 445—79. További utalások a felsorolt tanulmányokban.)

Ez a felismerés és törekvés más kedvező tényezőkkel párosulva erőteljes lökést adott a jelentéstani kutatásoknak. Ezek pozitív hatása elsősorban a szövegnyelvészeti és a szövegnyelvészet „holdudvarába” eső vizsgálódásokban mutatkozott meg. Ily módon a nyelvészeti kutatások — kis túlzással szólva — szemantikaközpontúvá válnak, ami egyben azzal a felismeréssel is párosul, hogy a mondaton belüli szintaktikai és szemantikai vizsgálatok egy meghatározott beszédműnek csak egy jól körülhatárolt alapegységét, a mondatot ragadhatják meg. Ennek a folyamatnak a vizsgálatában az is nyilvánvalóvá vált, hogy a mondatnak a tartalmi (jelentésbeli) és formai jegyei a beszéd lineáris jellegéből következően jóval túlmutatnak a mondat határain. Voltaképpen tehát a mondat behatóbb vizsgálata vált a mondatnál nagyobb egységek kutatásának az ösztönzőjévé.

Ezt a folyamatot nagymértékben segítették a hatvanas évekre szinte a tudományos gondolkodás minden területén érvényesülő kommunikációs szemlélet, az angol analitikus nyelvfilozófia műhelyében kidolgozott beszédaktus-elmélet, a nyelvhasználat pragmatikai jellegzetességeinek a felismeréséből adódó szemlélet csakúgy, mint a szociolingvisztika és a pszicholingvisztika eredményei, a szociológia, a lélektan, a retorika és a poétika vizsgálatából lesűrhető következtetések hasznosítása vagy mindezeknek a tényezőknek az irodalomtudomány és a stilisztika megújulására gyakorolt hatása, a logika, a filozófia, a szemiotika, a matematika jelenléte a fenti folyamatokban — ezek a szinte láncreakció-szerűen felbukkanó, egymásba fonódó szakterületek közvetve vagy közvetlenül alkotják azt a tudományos keretet, amelyben megszületett a korszerű szövegnyelvészet. (Az egész folyamat kibontakozásának részletezőbb elemzését lásd Máté i. m. bev. tanulmány 21–6; Pléh Csaba—Radics Katalin: Beszédaktus-elmélet és kommunikációkutatás.

ÁNyT. 14 [1982.]: 87–108; Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár-Napoca, 1977.; uő.: Szövegnyelvészet és stilisztika. Budapest, 1988. 5–52; Terestyéni Tamás: Konvencionális jelentés — kommunikációs jelentés. Budapest, 1981.)

Ha egy röpke pillantást vetünk a korántsem a teljesség igényével felsorolt tudományterületekre, vagy elmélkedni kezdünk a szövegnyelvészetnek még a felsorolt tudományterületeknél is gazdagabb és szerteágazóbb összefüggérendszeréről, akkor teljesen nyilvánvalónak és helyetállónak tűnik az a megállapítás, hogy a szövegnyelvészet a humán tudományokban az integrálódásnak a legmagasabb szintjét képviseli. Igazat kell tehát adnunk Szabó Zoltánnak, aki a szövegnyelvészetet így jellemzi: „A szövegnyelvészet nyelvtudományi forrásai és kapcsolatai más tudományágakkal kialakított viszonyai sokfélék (. . .) Szoros kapcsolata, sőt feladatköri egybeesése van az újabb nyelvtudományi irányzatokkal, a strukturalizmussal, a szemiotikával és ezeken mint „szuperelméleteken” át sok más tudománnyal: a szociológiával, lélektannal, matematikával és a művészetekkel (. . .) Ha a szöveg szépirói, akkor természetesen a vizsgálat elképzelhetetlen az irodalomtudomány, poétika és stilisztika nélkül (. . .) Egy biztos, ott, ahol a szövegnyelvészet cselekvő életet él, igazán integráló diszciplína lett belőle: jogot formál nyelv- és irodalomtudományi ágakra, magába olvaszt és magához hasonlító olyan diszciplínákat, mint amilyen a stilisztika, a poétika, esetleg az irodalomelmélet (. . .) Mindebből az is következik, hogy a szövegnyelvészet az említett sokféle forrása és kapcsolata miatt némileg foglalatossága összegezése mindannak, amit a mai stilisztika nyelvelméleti alapjairól, a strukturalizmusról, szemiotikáról, matematikai nyelvészetről és a generatív nyelvtanról az előző fejezetekben elmondtunk” (Szabó Zoltán: A mai stilisztika . . . 175–176. A kiemelés mindkét helyen tőlem: M. J.)

3. A határtudományok kialakulása — amint ebből a szerfőlött vázlatos tudománytörténeti körképből is kikövetkeztethető — nem azt jelenti, hogy a szóban forgó tudományágakat vagy azoknak részterületeit a tudományok nagy rendszeréből kiragadjuk és mechanikusan egymás mellé állítjuk, s közben mindegyik kifejti sajátos tudományos metodológiájának megfelelően a maga csálthatatlannak tartott véleményét. A határtudományok kialakulása fejlődési tendenciák eredménye, amelyek csak megfelelően előkészített szellemi talajon hatnak. Németh László Ortega y Gasset-ről szóló szép esszéjének egy gondolatát némileg módosítva, nyugodtan állíthatjuk, hogy a határtudományi státusz az érdekelt tudományok ontológiai „velejének” a kiszívását, szerves egységét jelenti. (Vö. Németh László: Megmentett gondolatok. Budapest, 1975. 351.)

Nagyjából tehát ebben vagy egy ilyenfajta tudománytörténeti keretben kell szemlélnünk egy-egy országnak az utóbbi két-három évtizedben a nyelvészeti kutatá-

sokban elért elméleti és gyakorlati eredményeit. A romániai magyar szövegnyelvészet kialakulását, eredményeit és fejlődési távlatait vizsgálva, föltétlenül utalnunk kell a romániai magyarság tudományos életének sajátos arculatára. Minthogy a kétmillió magyar nemzeti kisebbség Románia mai nemzeti határain belül él, a dolgok természetes rendjénél fogva mind gazdaságilag és politikailag, mind pedig szellemileg kapcsolódik a románság életéhez. Ez a „romániaiság” azonban az élet különböző területein eltérő módon nyilvánul meg: szorosabb a gazdasági és a politikai kötöttség, viszont lazább, de nem jelentéktelen a művelődési és a tudományos kapcsolat sem. Mondanunk sem kell, hogy a szellemi élet terén az anyanemzethez fűződő kapcsolatok az erősebbek: az anyanyelv összetartó ereje, a közös történelmi múlt, az azonos lelki alkat, a szokások és hagyományok azonos szellemiséget formáló ereje stb. elsősorban és főleg a kulturális élet termékeiben és intézményrendszerében jut kifejezésre. Tehát ez a kettős kötődés fejezi ki a bennünket most elsősorban érdeklő romániai magyarság sajátos szellemi arculatát. Ehhez a gondolatmenethez még hozzá kell tennem azt is, hogy a tudományok — ha nem par excellence nemzeti tudományokról van szó —, sokkal semlegesebbek és „nemzetközibbek”, mint a művelődési szféra más termékei. De a hatás és kisebb mértékben a kölcsönhatás itt is egyáltalán nem elhanyagolható mértékben érvényesül.

Ily módon a romániai magyarság tudományos élete sajátos módon fejlődik a következő koordináta-rendszerben: megvan a viszonylagos önálló élete, szoros kapcsolatot tart fenn a román tudományos élettel, ezen keresztül vagy közvetlenül kapcsolódik a nemzetközi tudományossághoz és végül a legszerveesebb egységben fejlődik az egyetemes magyar tudományos élettel.

4. Az előző részben (lásd a 3. pontot) már rámutattam arra, hogy a tudományos életben bizonyos fejlődési tendenciák csak a szellemileg megfelelően előkészített talajon bontakozhatnak ki, és csak ennek révén segíthetik a tudományos fejlődés folyamatát. Ha az imént említett koordináta-rendszerhez térünk vissza, akkor el kell mondanunk azt is, hogy a szövegnyelvészeti metodológia kialakulásához a román nyelvtudományban a tudományos talaj elméletileg és módszertanilag elő volt készítve. (Lásd Máté Jakab: Paul Miclău: *Semiotica lingvistică. Timișoara, 1977.* című könyvéről szóló ismertetésének a bibliográfiai jegyzékét. *ÁNyT.* 16. 1985.) Ám ez leginkább csak közvetve segítette a romániai magyar szövegnyelvészet kibontakozását elsősorban az új iránti fogékonyságával. De legalább ennyire fontos a szubjektív tényező megléte és a szilárd háttér: az egyetemes magyar szellemiség, vagyis az, hogy a romániai magyar nyelvészet az egyetemes magyar nyelvtudománynak szerves része, legjobb hagyományainak — a megváltozott körülmények között is — következetes folytatója, azzal a jellegzetességgel, ami a nemzeti kisebbségi állapotából következik és amit ez az állapot feladatként a tudomány művelőire ró. Az 1945 utáni korszakban ennek a hagyománynak a folytatói, a magyar örökség letéteményesei és a kisebbségi állapot diktálta feladatok megvalósítói a nemzeti, nemzeti-ségi tudat megőrzésében és erősítésében a nagy „hármás”: Szabó T. Attila, „az egeket tartó ember” (Sütő András), aki azért volt konzervatív, mert szerette konzerválni azt, ami értékes, szép és jó; Gálffy Mózes, Márton Gyula és a bölcsészettudományi karok (Kolozsvár, Marosvásárhely, Bukarest) és a tudományos kutatóintézetek magyar munkatársainak létszámban egyre csökkenő „csapata”, valamint az a több száz egykori lelkes tanítvány, magyar szakos tanár, akik ma igen nehéz körülmények között — a lehetetlennel is dacolva — próbálják továbbadni és ápolni azt az örökséget, amit mestereik hagytak rájuk.

Az egykori „nagyok”, akik szintén az elődökre támaszkodtak, ma már mindhármán a kolozsvári házsongárdi temető csendjében alusszák örök álmukat. Örökségüket, azt, ami „értékes, szép és jó”, az utánuk következő nemzedék ápolja tovább, a hagyó-

mányt meg nem tagadva, csupán más irányban folytatva. (Lásd Máté Jakab: A felsőfokú hungarológiai oktatás és a tudományos kutatás helyzete és távlatai a Román Szocialista Köztársaságban. Nyr. 106 [1982.]: 419–30; Szabó Zoltán: A romániai magyar nyelvészeti kutatások: eredmények, feladatok. NyéK. 46 [1982.]: 25–29.)

5. A romániai magyar nyelvtudományban ez az irányváltás voltaképpen már az ötvenes évek első felében megkezdődött, midőn a nyelvészeti stúdiumok egy új kollégiummal, a magyar irodalmi nyelv történetével bővültek, melynek a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen az első előadója Szabédi László, akit széleskörű műveltsége, kifinomult költői érzékenysége és esztétikai ismeretrendszere valósággal predesztinál erre az egyáltalán nem könnyű feladatra. Hiszen egy új kollégiumnak a módszerét és szinte előzmény nélküli rendszerét kellett kidolgoznia és megalapoznia, egy új tudományos programnak az alapjait kellett leraknia. Szabédi 1959 áprilisában bekövetkezett tragikus halála után az új tantárgy előadásával az akkor a harmincas évei elején járó Szabó Zoltánt bízta meg a Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szabó Zoltánnak egyáltalán nem volt könnyű dolga, sőt igen nehéz helyzetbe került, hiszen a Bolyai Egyetem egyik legkiválóbb tanárának az örökebe kellett lépnie. (E sorok írója tanúja volt hosszas vívódásainak.) Ellenben Szabó Zoltán, akinek a korabeli egyetemi kötöttségek következtében (az ún. normarendszer, mely szigorúan megszabta az egyetemi oktatók heti óraszámát) „be kellett barangolnia” a nyelvtudomány minden területét és ezáltal, valamint öt idegen nyelv alapos ismeretének a hasznosításával, saját rendszerességére és módszerességére támaszkodva olyan elmélyült és szerteágazó szakismeretekre tett szert, amit szorgalmával állandóan csak gyarapított, hogy a romániai magyar nyelvtudományban az akkor külföldön bontakozó új irányzatoknak elismert szaktekintélyévé vált, s mindenképpen méltónak bizonyult a nagy előd felelősségteljes feladatának a folytatására.

A hatvanas évek első felében kezdődött Szabó Zoltán oktatói és tudományos tevékenységében egy határozottabb fordulat az akkor éppen fellendülőben levő stilisztikai kutatások felé, ami természetesen szorosan összefüggött egyetemi oktatói tevékenységével is, hiszen a magyar irodalmi nyelv történetének az előadója volt. A stilisztika iránti érdeklődése — az ötvenes-hatvanas években kibontakozott nyelvészeti irányzatok alapos ismeretével párosulva — azt eredményezte, hogy Szabó felismerte azokat a kedvező lehetőségeket, amelyeket az akkoriban körvonalazódó szövegnyelvészet jelentett a hagyományosnál eredményesebb stilisztikai vizsgálódások számára. Ezzel a nagy jelentőségű felismeréssel voltaképpen azt az utat követte ki, amely végül is a romániai magyar szövegnyelvészet kialakulásához vezetett.

Nem mindig szerencsés, sőt buktatókat rejthet magában, ha egy tudományos koncepció vagy irányzat meghonosítását egyetlen személy nevével és tevékenységével kapcsoljuk össze. Ám aki valamennyire járatos a romániai magyar tudomány legutolsó négy évtizedének a történetében, az nagyon jól tudja, hogy a romániai nyelvtudományban a szövegnyelvészeti koncepciót tevékenysége révén Szabó Zoltán honosította meg, ő szerzett híveket az új felfogásnak, főleg a stilisztika és szövegnyelvészet egymásrautaltságának vizsgálatában. Hogy az elfogultság leghalványabb látszatát is elhárítsam magamtól, neves hazai nyelvtudósunkra, Károly Sándorra hivatkozom, aki a szövegnyelvészet és a stilisztika kapcsolatáról, a kettő együttes műveléséről szólva Szabó Zoltánt „a legnagyobb munkásságot felmutató magyar tudós”-nak nevezi. (Vö. Károly Sándor: A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. Szathmári—Várkonyi [szerk.]: A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Budapest 1979. 29.) Így hát kétségtelen, hogy Szabó Zoltán tevékenységével az egyetemes magyar szövegnyelvészeti vizsgálódásokban és főleg a szövegszintűsége alapozott stilisztikai kutatásokban igen-igen előkelő helyet foglal el, s a nemzetközi szakirodalomban is a szövegnyelvészet

és a stilisztika egyik jelentős szaktekintélyének és művelőjének tekintik, amit a tudományos publikációira történő hivatkozások növekvő száma is tanúsít.

6. Szabó Zoltán egész tudományos tevékenységének egyik fő jellegzetessége az, hogy nem csupán eredeti kutatásokat végez, vagyis tevékenysége nem korlátozódik csupán a szövegszintűségeen alapuló magyar stilisztikai vizsgálódásokra, hanem elmélyült és szerteágazó szakmai műveltsége birtokában bőven kiveszi részét a Károly Sándortól „ikertudományágak”-nak nevezett szövegnyelvészet és stilisztika elméleti és módszertani kérdéseinek a tisztázásából is. A romániai szakkiadványokban román és idegen nyelven (angol, francia, német) megjelentetett publikációiban vagy a nyugati szakfolyóiratokban publikált tanulmányaiban a dolgok természeténél fogva az „ikertudományok” egy-egy elméleti vagy módszertani kérdésének a tisztázásával, elemzésével foglalkozik, és még azt sem ártallja, hogy időnként rövidebb vagy hosszabb szemlecikkekben számoljon be a magyar olvasónak valamelyik idegen nyelven megjelent jelentős munkáról, vagy a román szakközönségnek egy-egy sikeres magyar nyelvészeti kiadványról. Szabó Zoltánnak a már többször említett széles körű szakmai műveltsége igen jó szintetizáló képességével is párosul. Ennek eredményeként — főleg a magyar olvasók — már eddig is több alkalommal igényes és színvonalas áttekintést nyerhettek a szakma egy-egy tudományelméleti vagy módszertani kérdéséről.

Nem térhetek ki Szabó Zoltán több tucat szövegnyelvészeti és stilisztikai tanulmányának részletesebb elemzésére, de ha a terjedelmesebb munkák megjelenésének időrendjét tekintem fő szempontnak, akkor előzményként két kiadványt kell megemlítenem: mindkettőnek a címdalán ott található Szabó Zoltán neve. A Kis magyar stilisztikának (Bukarest, 1968.) szerkesztője és egyik társszerzője Bartha János, Horváth Tibor és J. Nagy Mária mellett, a Kis magyar stílustörténetnek pedig (Bukarest, 1970., melynek bővített, átdolgozott kiadása 1982-ben Budapesten jelent meg) ő az egyetlen „gazdája”. Mindkét munka a szépirodalmi stílus kérdéseivel foglalkozik, és bár az egyiket sem tekinthetjük a par excellence szövegközpontúság szellemében fogant alkotásnak, mégis — különösen a Kis magyar stílustörténet és annak is főként a második, a budapesti kiadása, mely a magyar stílusváltozásokban érvényesülő tendenciákat mutatja be — már kimutatható és nyomon követhető a szövegvizsgálódási szemléletének az érvényesítése.

Az egyre érettebb szövegközpontúság felé vezető úton Szabó Zoltán tevékenységében és szemléletének „radikalizálódásában” igen fontos állomás A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai című könyvének a megjelenése (Kolozsvár-Napoca 1977.). A cím kétféleképpen is értelmezhető. Felfoghatjuk úgy is, mint a 20. század stilisztikai, poétikai és irodalomelméleti irányzatai (pl. az orosz formalizmus, a fenomenológiai irányzat stb.) nyelvelméleti alapjainak a bemutatását, de egyáltalán nem erről van szó. Szabó Zoltán a 20. század különféle nyelvrudományi irányzatainak — a strukturalizmusnak, a szemiotikának, a szemantikának, a matematikai nyelvészetnek, a generatív grammatikának — részletekbe menő ismeretében azt vizsgálja, hogy többnyire a Saussure örökségéből inspirálódó irányzatoktól milyen elméleti és módszertani indíttatást kapott a napjaink korszerű stilisztikája. A neves szerzőnek nem volt könnyű dolga, hiszen egy meglehetősen eltérő módon értelmezett tudományagnak a helyzetét, alapvető elméleti és módszerbeli kérdéseit kellett tisztáznia a 20. század legjelentősebb nyelvészeti irányzatainak a nagy összefüggésrendszerében.

Hogy miért tekintem Szabó Zoltánnak ezt a munkáját az egyre érettebb szövegközpontúság felé vezető úton jelentős alkotásnak? Szabó már e munkája megjelenése előtt is több magyar és idegen nyelven publikált tanulmányában is foglalkozott a stilisztika és a szövegnyelvészet kapcsolatának elvi és módszertani kérdéseivel (lásd Békési Imre: A gondolkodás grammatikája. Szöveg- és mondat szerkezeti elemzések. Budapest

1986. 368–9; Szabó Zoltán: Szövegnyelvészet és stilisztika. Budapest 1988. 334–5.), tehát a fenti megállapításom néminemű ellentmondást idézhet elő. Ez így is van, de legjobb ismereteim szerint Szabónak ez az első terjedelmesebb tanulmánya, ha úgy tetszik, összegező munkája, melyben a szervező elvek mindvégig a szövegszintűség igényeinek megfelelően működnek.

Szabó Zoltán legújabb munkájában (Szövegnyelvészet és stilisztika. Budapest, 1988.) a korszerű stilisztika és szövegnyelvészet szerves kapcsolatának elvi és módszerbeli kérdéseit elemzi a tudományosság legmagasabb szintjén. Bevezető fejezetében a jó másfél, két évtized során kikristályosított felfogását fejti ki a szövegnyelvészetről, számba veszi a legkülönbözőbb ágait (szövegfonetika, szöveggrammatika, szövegszemantika, szövegpragmatika stb.), és azoknak a legfontosabb mozzanatait világítja meg, ütköztetve egymással az eltérő felfogásokat, hogy aztán ezekből a konfrontációkból alakítsa ki a maga eredeti álláspontját a szóban forgó kérdéssről.

A monográfia nagyobb része a stilisztika és a szövegnyelvészet kapcsolatának meglehetősen teljességre törekvő elemzésével foglalkozik. A teljességre törekvésen azt értem, hogy a szerző a teoretikus szövegnyelvészet legtágabban értelmezett fogalom- és kategóriarendszerére támaszkodva veszi számba a korszerű stilisztika kidolgozásra váró kérdéseit, s ezzel párhuzamosan arra is fényt derít, hogy a szövegnyelvészet különböző területei (tehát a szövegfonetika, a szöveggrammatika, a szövegszemantika stb.) milyen elméleti és módszertani apparátussal segítik vagy segíthetik a stilisztikát — mondjuk a stílus vizsgálatának grammatikai, szemantikai vagy pragmatikai szintjén, ebbe természetesen beleértve a beszédaktus-elméletben rejlő lehetőségek felhasználását, a londoni nyelvészociológiai iskola és sok más szövegelméleti és stilisztikai irányzat felfogását is. Mindez pedig a szöveg és a stílus szoros kapcsolatára utal, arra ti., hogy a stílus a szöveg kísérő jelensége, a szövegalkotás módzata. (Szabó idézi Fr. Miko és Roland Harweg megállapítását könyvének 98. oldalán. A kiemelés tőlem: M. J.) Szabó Zoltán is erre építi a szövegnyelvészet és a stilisztika szoros kapcsolatára vonatkozó felfogását. Ezt igazolja az is, hogy a szövegszervező elv és a szövegkohézió (nem a lineáris, hanem a globális kohézió) mellett a szerző stíluskohézióról is beszél, ami felfogása szerint nem más, „mint az irodalmi mű stílusát alkotó elemek összetartó ereje” (Szabó i. m. 105).

Természetesen hosszasan és sokkal behatóbban lehetne Szabó Zoltánnak ezt a munkáját elemezni, ha terjedelmi kötöttségek nem akadályoznának ebben, hiszen az egyetemes magyar nyelvtudománynak egyik igen jelentős, világsszínvonalon mozgó munkájáról van szó. Jómagam Szabó Zoltán könyvének csak néhány igen általános mozzanatára utalhattam, de aki ismeri a megfelelő hazai és nemzetközi szakirodalmat és a neves kolozsvári szerző eddigi szövegnyelvészeti és stilisztikai vizsgálódásainak igen nagyrészt hazai szakkiadványainkban eddig közölt eredményeit, az talán ezekből az általános megállapításokból is joggal következtethet a könyv értékeire.

Szabó ebben a könyvében (de ez a többire is vonatkozik) nem csupán bámulatosan és szédületesen gazdag szakirodalmi ismereteivel ejti ámulatba a jámbor olvasót, hanem azzal a nagyszerű disztigáló képességével is, ahogyan rendszerezi ezt a tengernyi nagyságú irodalmat. Fejtegetéseiben határozottan és magabiztosan érvényesíti az anyag értelmezésére kialakított rendszerező elvét, ami azt jelenti, hogy a tételei megalapozására bemutatott óriási szakirodalmat remek érzékkel tudja összegezni és koncepciójának kialakításában hasznosítani.

A Szövegnyelvészet és stilisztika című munka nem csupán elméleti értékei révén kerül az egyetemes magyar nyelvtudomány legjobb alkotásai közé. Elméleti értékeit hitelesítik a könyv terjedelmének felét kitevő stilisztikai elemzések is, ezekben a szerző Csokonai, Ady Endre, József Attila, Mikszáth Kálmán, Bródy Sándor és Kosztolányi

egy-egy művén mutatja be a műelemzéssel összekapcsolt, szövegszintűsége alapuló stilisztikai elemzés mintáját. Még mindig az értékeknél maradva, milyen tanulságokkal szolgálhat egy ilyen monográfia a romániai magyar és az egyetemes magyar szövegnyelvészeti és stilisztikai kutatás számára? Elméleti fejtegetései után a tanulságokat maga a szerző vonja le, amit szó szerint idéznem már csak azért is hasznos lehet, mert egy koherens tudományos távlati programnak fontos mozzanatait villantja fel. „A szövegnyelvészet — írja Szabó — abban segíti a stilisztikát, amiben leginkább segítségére szorul. Azaz:

1. a stilisztikának az általános tudományelmélet szempontjából nem megfelelő elméleti alapjait javítja, új elméleti alapokat biztosít, és egyáltalán új forrásokat nyit számára, amelyekből egy új stíluselmélet kialakítható;

2. a stilisztika alapfogalmainak, például a stílusnak nem mindig világos, pontos értelmét, másokkal való, de eddig kellőképpen nem tisztázott összefüggéseit új megvilágításba helyezi;

3. a stilisztika egymással összefüggésbe nem hozott tanulmány típusai, ágai számára egységes keretet nyújt mindenekelőtt a szöveg szintjeinek és a stilisztika ágainak az összekapcsolásával . . . ;

4. meg tudja szüntetni a stilisztika eddigi legfeltűnőbb egyoldalúságát, az erőteljes szóközypontúságot;

5. kedvezően hat a szövegszintű formák közvetlen alapjának, az eddig elhanyagolt mondatstilisztika kifejlesztésére;

6. a mondatnál nagyobb egységek számára a természetes keretet, a szövegszintű vizsgálatot biztosítja;

7. a mondat és az annál kisebb egységek számára a szövegbeli jelentéskiterjedés és a szövegszerkezeti kisugárzás figyelembevételével a mindenképpen szükséges tág vizsgálati alapot szolgáltatja;

8. az eddig eléggé elszigetelő és atomisztikus, a részletek számbavételében kimerülő stilisztikai elemzés számára olyan elveket és technikát kínál fel, amelyek segítségével a szövegegész stílusa ragadható meg, sőt az elemzés egy elmélete, egy különben még csak részleges stíluselmélet is kialakítható szövegelméleti forrásokból;

9. a szöveg feletti stílus kategóriák vizsgálata, a stílustipológia, a stílustípusok jellemzése számára elméleti és módszertani analógiákat, mindenekelőtt a szövegtipológia eredményeit kínálja;

10. lehetővé teszi a stilisztika számára is az interdiszciplináris kapcsolatok kiépítését” (Szabó i. m. 155–6).

Ebből az összegezésből valóban az derül ki, hogy amit az imént Frantisek Miko és Roland Harweg alapján idéztem, hogy ti. a stílus a szöveg kísérő jelensége (Fr. Miko), ill. a szövegalkotás módozata (R. Harweg) — mélységesen igaz olyannyira, hogy a szövegnyelvészetet és a stilisztikát, na meg a műelemzést olykor alig lehet szétválasztani egymástól. Tudom, hogy ez túlzás, mert elméletileg szétválaszthatók ezek a kutatási területek, de a gyakorlatban például, ha Kosztolányi Néróját vagy Thomas Mann Varázshegyét akarom elemezni, tehát ha par excellence műelemzésre szánom el magam, a szövegelemzés akarva-akaratlanul valamilyen formában „mozgósítja” a stilisztikát is, mint ahogyan a stilisztikai elemzés is elképzelhetetlen szövegelemzés nélkül. Ezeknek a kutatási területeknek a szoros kapcsolatát, összefonódását kitapinthatjuk egy másik romániai kiadványban is, A szövegvizsgálat új útjai című tanulmánykötetben. (Szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1982.)

A szövegnyelvészet, a stilisztika és a műelemzés szoros kapcsolata, összefonódása magában az anyag természetében rejlik, a mai korszerű gyakorlati szöveg- és stilisztikai

elemzések is föltétlenül ezt igazolják: „felidézük” egymást, egyik a másik nélkül nem létezik. Nos, ez nem hiba, csupán annak a jele, hogy a jövőben még a szövegnyelvészetnél komplexebb módszertan is kialakulhat.

7. „A szövegvizsgálat új útjai” című kötetben a romániai magyar szövegnyelvészet négy neves, Romániában és külföldön is jól ismert művelőjének a tanulmányát olvashatjuk. A szerzők és tanulmányaik sorrendben a következők: Schveiger Paul (A szövegnyelvészet néhány elméleti kérdése), Murvai Olga (Szempontok szövegjelentés és a modalitás kapcsolatának a vizsgálatához), Szabó Zoltán (A szövegnyelvészet stilisztikai jelentősége) és Cs. Gyimesi Éva (A műelemzés módszertanához). Külön említem az igen tehetséges, tudományos pályája kezdetén levő Józsa Máriát, aki A szövegnyelvészet egy elbeszélés-elméleti alkalmazása című tanulmányával méltóképpen képviseli a kötet igényességét és tudományos színvonalát. Józsa Mária a francia narratológiai iskola elméletére támaszkodva, de más forrásokból is inspirálódva — melyekben igen otthonosan mozog — remek érzékkel és az alkotó fantáziát sem nélkülöző merészséggel és hozzáértéssel végzi el James Joyce 15 novellából álló Dublini emberek című elbeszélésciklusának komplex elemzését. Egy négyszintes modell szintaktikai komponensből kiindulva halad és jut el a szemantikai és a pragmatikai komponensen keresztül az elbeszélésciklus világképének a kibontásához.

A tanulmánykötet — elméleti beállítottságánál fogva — a nyolevanas évek elejére a szövegnyelvészeti vizsgálódásokban kialakult vagy olykor még hipotézisek formájában élő és ható különféle elképzelések és felfogások sokaságában próbált rendet teremteni.

Schveiger Paul nevéhez kapcsolódik a kötet legelméletibb beállítottságú dolgozata, mely egyben megbízható elméleti felvérteztséget is dicseri. Tanulmányában sikerült „mozgásba hoznia” a korszak nyelvtudományának szinte valamennyi részterületét, és a generatív szemléletmódból kiindulva — mely Schveiger számára az egész tudományos láthatáron a legbiztosabb fogódzót jelenti — a beszédaktus- és a kommunikációelméleten, a szemantikán, a logikán, a pragmatikán és a lélektanon, valamint a szociológián át jut el a szövegszintűség lényegéig, melynek magva a szövegkohézió, s ennek kontextusa: a szöveggrammatika, a szemantika, a szintaxis, a pragmatika, valamint a szöveg pre-szuppozíciói és logikája.

Schveiger elméleti felvérteztséget tanúsító fejtegetések újból és újból — ebben a kötetben is — előtérbe állítják a szemantika és a szintaxis viszonyát. Közismert tény, hogy a hatvanas évek első felében a generatív grammatikában a szemantika a szintaxis részeként jelenik meg, a szövegnyelvészeti metodológia kibontakozásával ez a viszony módosul, mégpedig olyképpen, hogy most a mondatok szintaktikai szerkezetéből kivont szemantikai elem válik elsődleges szervező, integráló erővé (lásd Józsa Mária i. m.: 199. és Kelemen János: Szöveg és jelentés. ÁNyT. 11. Budapest, 1976: 194). A szövegnyelvészeti kutatások térhódításával járt az a lényeges felismerés is, hogy a szövegjelentés feltárásában csupán a valóságra vonatkoztatás mozzanata igen kis mértékben segíti a kutatót — célja elérésében. Ez azt jelenti, hogy a „tárgyi” jelentés mellett a kutatónak föltétlenül figyelembe kell vennie a „kommunikatív” jelentést is, vagyis azokat a szóban forgó beszédhelyzetben jelen levő mozzanatokat (főleg külső tényezőket), amelyek közvetve vagy közvetlenül befolyásolják a szöveg jelentésének a módosulását. A szöveg jelentését alakító, árnyaló, döntő mértékben meghatározó tényezők sorában fontos szerepe van a modalitás vizsgálatának.

A szövegjelentés és a modalitás viszonyát vizsgálja igen szakavatott kézzel Murvai Olga, a buharesti egyetem Magyar Tanszékének a tanárnője. Ezt a szerteágazó és bonyolult kérdéskört a logika és a filozófia, a pragmatika és a lélektan, a beszédaktus- és a kommunikációelmélet kontextusában beágyazva és olykor a matematikai szemléletmód-

ban is egy kissé „megmártóztatva” elemzi a bukaresti szerzőnő. Ennek lényegét úgy véli feltárhatónak, hogy egy logikai keretet állít fel, és a fontosabb modális értékeket az aleutikus, az episztemikus, a deontikus, a kívánság és az érzelmi modalitás kategóriájában írja le, mégpedig úgy, hogy az aleutikus modalitás a szükségszerű, az episztemikus a biztos, a deontikus a kötelező értéket fejezi ki, a kívánság-, modalitás kifejezésekor a közlő alany személyes tapasztalata alapján mondandóját áthelyezi a kívánság, az óhajítás síkjára, az érzelmi modalitás pedig nagyjából a kedvező/kedvezőtlen értékek között mozog. (Részletesebben lásd Békési Imre: Szabó Zoltán (szerk.): A szövegvizsgálat új útjai. Bukarest 1982. Népr. Nytud. 24–25 [1982.]: 243–6; Máté Jakab: Szabó Zoltán [szerk.] i. m. Nyr. 107 [1983.] 3: 354–62.)

Murvai Olga logikusan fölépített dolgozatának egyik igen sikeres előzménye a nálunk is ismert és kedvezően fogadott tanulmánya, mely „Szöveg és jelentés. A szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálata” (Bukarest, 1980.) címen látott napvilágot. A Szöveg és jelentés című tanulmányában, mely a hetvenes évek második felében megvédett doktori (kandidátusi) értekezésének átdolgozott változata, legfontosabb céljának a szabad függő beszéd szövegnyelvészeti és kommunikációelméleti vizsgálatát tűzte ki, amit a századforduló magyar impresszionista prózájában a szabad függő beszéd stílus-történeti és szövegepítési funkcióinak az elemzésével kíván kiegészíteni. Ami Murvai Olga felfogását megkülönbözteti a szabad függő beszéd klasszikus értelmezésétől (lásd például Eugen Lereh, Etienne Lorek, Leo Spitzer és mások felfogását I. Iordan könyvében: *Lingvistica romanică*; Bukarest, 1962. 132–46), az abban összegezhető, hogy a kommunikációelméleti és a szövegnyelvészeti keret, illetőleg szemléletmód egy olyan komplex modellt eredményezett, amelynek segítségével sikerült közel férkőznie a századforduló magyar impresszionista prózájának a legeldugottabb szálaihoz, s az irodalmi közlési folyamat különféle tényezőinek (író, narrátor, szereplő, mesélő, olvasó stb.) az aprólékos vizsgálata hozzásegítette, hogy pontosabban körvonalazza a szövegszerkezet és az irodalmi mű kompozicionális szerkezetének a jelentéstani kapcsolatait. (Részletesebben lásd Kemény Gábor: Szöveg és jelentés Nyr. 106 [1982.]: 465–76.)

Ezenkívül több szövegnyelvészeti, műelemző és stilisztikai tanulmánya jelent meg a romániai (magyar és román vagy más idegen nyelven) és a magyarországi szakfolyóiratokban, valamint más külföldi szakkiadványokban. (Lásd Murvai Olga: A szabad függő beszéd stílushatásának kérdéséhez Babits Halálfiái című regénye alapján. Nyr. 100 [1976.]: 289–96; Szövegszerkezet és stílusforma Kaffka Margit novelláiban. Szabó Z. [szerk.]: Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Bukarest, 1976: 89–140; A szabad függő beszéd mint kommunikációelméleti modell. NyIrK. 1978: 31–40; A szöveg kontextuális kapcsolatai. MNy. 75 (1979.): 170–6. Stb.).

De megemlíthetem még azt a gondosan összeállított kötetét is, amely a mai stilisztika-, irodalomelmélet és műelemzés legjelentősebb képviselőinek egy-egy munkájával ismerteti meg a magyar olvasót (Stilisztikai tanulmányok. Bukarest, 1976.), és egy gondosan megírt utószóval tájékoztatja a magyar olvasót a stilisztikai vizsgálódások és felfogások változásairól.

Szabó Zoltán szintézise a kötet legterjedelmesebb tanulmánya, egy több éven át érlelt koncepció igényes kifejtése. Felfogását a Szövegnyelvészet és stilisztika című könyve kapcsán már viszonylag részletesebben ismertettem, itt most csupán arra utalok, hogy A szövegvizsgálat új útjaiban szereplő tanulmánya voltaképpen megalapozása annak, amit a Szövegnyelvészet és stilisztika című munkájában bővebben kifejtett.

Jelentőségét és megállapításainak elmélyültségét tekintve is A szövegvizsgálat új útjai című kötet egyik igen figyelemre méltó szellemi alkotása Cs. Gyimesi Évának A műelemzés módszertanához című tanulmánya. Még témájuk különbözősége ellenére is szinte önmagától kínálkozik Szabó Zoltán és Cs. Gyimesi Éva tanulmányának az össze-

hasonlítása. Mindkét szerző tanulmánya, de a többié is, a szövegközpontúság szellemében fogant értekezés. Ám a két szerző tanulmánya összehasonlításának és közelítésének lehetőségét nem az indokolja és magyarázza, hogy az irodalomtudomány és a nyelvészet még nem is olyan régen egy járszalagon mozgott, a kínálkozó összehasonlítás lehetősége a közös szemléletben van. Cs. Gyimesi Éva, akárcsak Szabó Zoltán, a szövegközpontúságra, ennek fogalmi és módszertani elveire építi fel koncepcióját. Cs. Gyimesi Éva az irodalomtudománytól indul el a szöveg felé, miközben jól kiérlelt koncepciója alapján ütközteti a műelemzésre vonatkozó elképzeléseit; Szabó Zoltán pedig a nyelvészetből kiindulva a stilisztikán és mindenfajta, a nyelvészet „holdudvarába” eső területen át ér el a szövegig.

A hat évvel ezelőtti ismertetésemben (Nyr. 107 [1983.] 3: 354–62) magáról a kötetről is (ti. A szövegvizsgálat új útjai című kötetről van szó) és Cs. Gyimesi Éva tanulmányáról is úgy vélekedem, ahogyan ma is: Kolozsvár, ha a fővároshoz képest vidék is, de ennek a „provinciának” a magyar szellemisége világ szinten mozog, tehát nyoma sincs benne „a vidéki látóhatár korlátainak”. Ezt ennek a kötetnek mindegyik tanulmánya igazolja, de igazolja Cs. Gyimesi Évának nemcsak a kötetben levő tanulmánya, hanem egész eddigi tudományos és magas szintű publicisztikai tevékenysége is. A kolozsvári kollégánő két évtizedes tudományos pályafutása során gondolatgazdag és eredeti alkotásaival vonta magára az egyetemes magyar nyelvtudomány és a társtudományok művelőinek a figyelmét. Színvonalas és igényes tudományos tevékenysége, valamint egyetemi oktatói gyakorlata Cs. Gyimesi Évát egyszerre a tudományos gondolkodás két nagy, de — ha úgy tetszik — négy rokon területéhez köti: a magyar és az általános nyelvészethez, valamint a magyar és az egyetemes irodalomtudományhoz, és mindkét — vagy ha úgy tetszik mind a négy — területen kihagyások nélkül, állandóan jelen van. A Mindennapi nyelvünk című nyelvművelő kötete után (Bukarest, 1975.) részben a kényszerítő körülmények hatására, részben pedig az irodalom iránti érdeklődése és elkötelezettsége egyre közelebb viszi az irodalomtudományhoz nemcsak az oktatói gyakorlatában, hanem tudományos tevékenységében is. „Hogy Gyimesi Éva az intuitív érzékenység és a szakmai öntudat együttes vállalásával — írom a fenti Nyr.-beli ismertetésemben — miként próbálja föltární az irodalmi művek, s köztük is a líra esztétikumát és az ennek nyomán kibontakozó költői világképet, annak érzékeltetésére hadd álljon itt az az árnyalt elemzés, melyet Találkozás az egyszerűvel (Bukarest, Kriterion Könyvkiadó 1978.) című, remekbe szabott könyvében nyújt az olvasónak. Színvonalas tudományos publicisztikájában (Korunk, Utunk, A hét stb.) és egész eddigi tudományos tevékenységében a magas szintű szakismeret sohasem volt öncél, mindig »hűségese szolgálója« maradt az esztétikum, az irodalmiság földerítésének” (Máté Jakab i. m. Nyr. 107 [1983.]: 360).

Ha Cs. Gyimesi Éva tudományos tevékenységét akarom jellemezni, ezeket az állításaimat ma is fenntartom. Legfeljebb a Találkozások az egyszerűvel című kötetét méltatnám részletesebben és utalnék az azóta megjelent írásai közül — Tamási kisinasának a szavaival élve — arra a könyvére, amelyben megvalósította a legnagyobb dolgot azáltal, hogy világot teremtett a maga és a mi számunkra. A Teremtett világ. Rendhagyó bevezetés az irodalomba (Bukarest, 1983.) című könyve a magyar műelemzési módszertan és a szépirodalmi szöveg elméletének egyik legkiválóbb alkotása. Gyimesi Éva könyve jellegét és sok vonatkozásban koncepcióját tekintve is, ha nem is azonos, de igen közel áll a magyar szövegnyelvészet és műelemzés olyan jeles szakértőinek és művelőinek a felfogásához, mint Csúri Károly és Szegedy-Maszák Mihály vagy az újvidéki Thomka Beáta. Csúri Károly a Lehetséges világok (Tanulmányok az irodalmi műértelmezés témaköréből. Budapest, 1987.) és Szegedy-Maszák Mihály „A regény, amint írja önmagát/” (Elbeszélő művek vizsgálata. Budapest, 1980.) vagy Thomka Beáta A pillanat formái (A rövidtörténet szerkezete és műfaja. Újvidék, 1986.) című munkáiban általában a már

megszületett, tehát a jórészt már kikristályosított elméletet „fogják vallatónak”, hogy az miként állja meg a helyét a gyakorlati kutatásban. Mindezt a „vallatást” és az elmélet értelmezését is nagy szakavatottsággal végzik, művészi tökélyre emelve a műelemzést.

Cs. Gyimesi Éva nem az elméletet akarja olyan formában „mérlegre tenni”, mint Csúri, Szegedy-Maszák, Thomka Beáta vagy a szegedi *Studia poetica* köré tömörülő csoport tagjai. Ugyan ő sem mellőzi könyvében az elmélet gyakorlati megvalósíthatóságának a lehetőségeit számba venni (lásd könyvének *Két illusztráció* című fejezetét, 145–60), de őt elsősorban és főleg a műelemzés és a szépirodalmi szöveg vizsgálatának az elmélete érdekli, az elmélet megszületésének a „legintimebb pillanatait” akarja kifürkészni, azt a folyamatot követi nyomon, hogy miként lehetséges pusztán a gondolati és nyelvi úton egy olyan világot létrehozni, mely más törvényeket követ, mint a mi megszokott világunk. Gyimesi Éva műelemzési koncepcióján vörös fonálként húzódik végig az a gondolat, hogy „a legmaradandóbb irodalmi mű is pusztán a szó, a beszéd eszközeivel létrehozott világ”. Ha ez így van — már pedig így van —, akkor a műalkotás elemzésének — a műértelmezésnek — vizsgálnia kell az alkotó által létrehozott világ belső törvényszerűségeit, a fikció és a valóság viszonyát, számba kell vennie az alkotás során létrehozott valóság, egy lehetséges világ nyelvi megformálásának az eszközeit és módozatait, nem feledkezve meg a műalkotás és az olvasó viszonyáról sem, főleg arról, hogy az olvasó által helyesen értelmezett, a nyelv segítségével teremtet világ milyen szellemi és erkölcsi gazdagodást jelent az ő számára. (Cs. Gyimesi Éva itt nem említett tanulmányait és cikkeit lásd a *Hungarológiai Értesítő* 1977 óta megjelenő köteteiben.)

8. A romániai magyar szövegnyelvészet kibontakozásáról szólva egyre gyakrabban fordul elő Szabó Zoltán neve. (Szövegnyelvészeti publikációinak jegyzékét lásd Békési Imre: *A gondolkodás grammatikája*. Budapest, 1986. 368–9; Szabó Zoltán: *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Budapest, 1988. 334–5; *Analecta Linguistica*. Amsterdam—Budapest 1977–1986 közötti számait, valamint a *Hungarológiai Értesítő* ugyancsak az 1977 óta megjelent kötetit). Az ő legnagyobb érdeme nem csupán az, hogy tevékenységgel a romániai magyar nyelvtudományban meghonosította a szövegnyelvészeti felfogást és a modern nyelvészeti és irodalomtudományi irányzatoktól inspirálódva utat tört a szövegszintűségeen alapuló stilisztikai vizsgálódásoknak, s ezzel egyszersmind egyengetve egy új műelemzési módszertan kialakulását; elismerésünk igen nagy mértékben annak szól, hogy sikerült kialakítania a kolozsvári egyetem magyar nyelv és irodalom tanszékén egy olyan tudományos műhelyt, amely vállalta az új tudományos eszmék terjesztését és önzetlen szolgálatát.

A romániai magyar szövegnyelvészet, a stilisztika és a műelemzés eddig említett képviselőin és aktív művelőin, Schweiger Paulon (aki 1987 óta Izraelben él), Murvai Olgán, Szabó Zoltánon, Cs. Gyimesi Éván, J. Nagy Márián, P. Dombi Erzsébeten kívül meg kell említenem Bartha Jánost és Horváth Tibort, valamint Dobos B. Magdát, Túrós Endrét, Kabán Annamáriát, Józsa Máriát, Csutka Juditot, Kovács Pétert, Galamb Katalint, Kovács Emesét, Németh Ágnest. Szinte bizonyos, hogy a névsor nem teljes, nem is törekedtem teljességre. Csupán egy tudományos műhelynek a szellemi kisugárzó erejére kívántam rámutatni, arra, hogy csak egy körültekintően kialakított tudományos stratégia, az ennek megvalósításán fáradozó munkatársak képesek az „értékes, szép és jó” hagyományokba oltott új tudományos eszmék meghonosítására.

Nem szeretném túlbecsülni Szabó Zoltán szerepét az új koncepciók meghonosításában. Szabédi László, aki irodalmi, nyelvtörténeti előadásain gyakran hivatkozott a nagy elődökre — Négyesy Lászlóra, Gombocz Zoltánra, Horváth Jánosra és Pais Dezsőre —, méltó utódokra talált legalább két nemzedéknek a tudós és a tudósjelölt képviselőiben. A tegnapelőtt, a tegnap, a ma és a holnap nemzedéke között a romániai magyar nyelv-

tudomány történetében az utókor is bizonyára majd Szabó Zoltán tevékenységét fogja összekötő kapocsnak tekinteni. Ebben a nemes tevékenységben fokozatosan váltak egyenrangú felekké az új tudományos stratégia kimunkálójával (ti. Szabó Zoltánnal) Cs. Gyimesi Éva, Dobos B. Magda, P. Dombi Erzsébet, Murvai Olga, J. Nagy Mária s az ifjabb nemzedék képviselői — Csutak Judit, Galamb Katalin, Józsa Mária, Kabán Annamária, Kovács Emese, Kovács Péter, Németh Ágnes és Túrós Endre —, akik biztató ígéretek arra nézve, hogy nem lesznek méltatlanok elődeikhez, akik elvezették őket a tudomány oltárához.

J. Nagy Mária számos tanulmány és cikk után „A szó művészete. Bevezetés a stíluselmzésbe” (Bukarest 1975) című könyvében az igényesség igen magas szintjén veszi számba a stilisztikai elemzés szinte valamennyi elméleti és módszertani kérdését azoknak a gyökeres szemléletbeli változásoknak a tudomásulvételével, amelyek a negyvenes-ötvenes évek fordulója óta mentek végbe a nyelvtudományban (strukturáliszmus, matematikai nyelvészet, generatív grammatika, kibernetika, információelmélet stb.), az irodalomtörténetben és az irodalomelméletben, a lélektanban, a szociológiában, az aiológiában és az esztétikában, valamint a poétikában és a stilisztikában, hogy ennek a széles körű interdiszciplináris összefüggésrendszernek a segítségével feltárja a mű világának a legrejtettebb szálait. J. Nagy Mária ebben a könyvében is, akárcsak a szakfolyóiratokban megjelent tanulmányaiban, nem a 20. század utolsó negyedében élő tudomány művelőjére oly gyakran jellemző lekicsinyléssel tekint a múltbeli örökségre, hiszen Szabó T. Attila egykori hallgatójaként megtanulta becsülni mindazt, ami „érték, szép és jó” a múlt örökségében. Éppen, mert ez a hitvallása, hogy megőrizze az értékeset, a szépet és a jót, amit az elődök hagytak az utódokra, a szó művészetéről szóló szintézise a hagyományt az újítással ötvözve tágítja az olvasó láthatárát, hogy minél mélyebben hatolhasson a műalkotás olykor fátyollal borított titkaiba.

Ezt a fátylat segít fellebbenteni P. Dombi Erzsébet az *Öt érzék ezer muzsikája. (A színesztézia a Nyugat lírájában. Bukarest, 1977.)* című nagyszerű tanulmányában. A magyar és a nemzetközi szakirodalomban Kemény Gábor tanúsága szerint (*A nyelvi kép mibenléte és befogadásának mechanizmusa az újabb stilisztikai elméletek tükrében.* NyK. 88 (1986.) 1–2: 39–87) könyvtárnýra duzzadt azoknak a műveknek a száma, amelyek a nyelvi képszerűség (kép, költői kép, trópus vagy szókép) elméleti alapjainak a tisztázásával foglalkoznak. A magyar szakirodalomban sem lohadt az érdeklődés az ilyen jellegű vizsgálódások iránt (lásd Kemény Gábor i. m. 81–6). Legutóbb Zalabai Zsigmond is akadémiai szinten „tűnődött” a trópusok lényegén (*Tűnődés a trópusokon.* Pozsony, 1981.), s tűnődésének eredményeként egy igen értékes tanulmánnyal gyarapította egyáltalán nem szegényes stilisztikai irodalmunkat. Ezt tette P. Dombi Erzsébet is — valamivel korábban — az imént említett művében. Egyszerűen imponáló az az óriási szakirodalmi jegyzék, amely ezeket a tanulmányokat kíséri. P. Dombi Erzsébetnek sem csupán a „szűk” szakirodalom területét kellett bejárnia, hanem bizony jócskán szét kellett néznie a lélektan, a filozófia, sőt a zenetudomány területén is, hogy célkitűzéseinek megfelelően kialakítson magának a színesztéziáról egy olyan képet, amely biztos támpontot jelent számára, hogy ennek révén felfedje a Nyugat lírájában mindazt a szépet, amit egy költőileg megformált színesztéziás kép váratlan megjelenése vált ki az olvasóban.

P. Dombi Erzsébetnek, hogy magabiztosan vizsgálhassa és elemezhesse a színesztéziás képek stilisztikai szerepét a Nyugat lírájában, vissza kellett nyúlnia a múltba, hogy onnan elindulva és a jelen felé haladva fokozatosan tárja fel a színesztézia ontológiai alapjait, melyek az alaki, a szintaktikai, a jelentéstani sajátosságokban és a stilisztikai funkcióiban öltenek testet. Mindezeket az elméleti vizsgálódásokat a stílusegyénítés lehetőségeivel párosítva Dombi Erzsébet páratlan magabiztossággal és beleérző képességgel vezetí végig az olvasót Ady, Babits, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád és

Szabó Lőrinc szinesztéziáin, és közben megmártóztat bennünket szakavatott verselemzésével a Nyugat nagyjai lírájának utánozhatatlan szépségében. (P. Dombi Erzsébet monográfiájáról az ismertetést lásd Széles Klára tollából: ItK. 82 [1978.]: 758–9; Martins, Eva: *Synaesthesia. Results of a Hungarian Research Work*. P. Dombi Erzsébet: *Öt érzék ezer muzsikája*. Bukarest, 1974. UAJb. 51 [1979.]: 133–40.)

Úgy látszik, a hetvenes évek második fele és a nyolcvanas évek kezdete a viszonylag nagyszámú magyar szövegnyelvészeti és a stilisztikai munkák megjelenésének az időszaka. Ez még inkább igaz, ha figyelembe vesszük nem csupán az önálló kötetekként megjelent munkákat, hanem a különböző szakfolyóiratokban (román és magyar nyelven egyaránt) napvilágot látott tanulmányokat. Sajnos, terjedelmi okokból ezekkel a tanulmányokkal nem foglalkozhatok külön-külön, bár közülük több is megérdemelne egy-egy részletesebb elemzést. (Ezeket a tanulmányokat — legalább címszerűen — lásd a Hungarológiai Értesítő 1977 óta megjelent számaiban.) Ily módon még csupán egy-két önálló monográfia és tanulmánygyűjtemény vázlatos bemutatására vállalkozhatok, és néhány tudományos ülésszak magyar előadásaira térhetek ki, olyanokra, amelyek a szövegnyelvészet és a stilisztika, ill. a műelemzés kérdéseivel foglalkoznak.

Ez a három terület — felfogásom szerint, legalábbis elméletben — ugyan elválasztható egymástól, a gyakorlatban viszont ez sokkal nehezebb feladat, vagy olykor szinte lehetetlen, főleg ha szépirodalmi szövegről van szó. Ezt a szoros kapcsolatot illusztrálja Dobos B. Magda A nominális szerkesztésmód a magyar impresszionista szépirodalomban (Bukarest, 1979.) című monográfiája is. Látszólag — a cím alapján — a kismonográfiának nem sok köze van a par excellence szövegnyelvészethez, ám a lényegyet tekintve azt is mondhatnám, hogy ez a tanulmány is igencsak szövegnyelvészet, stilisztika és a műelemzés a javából, bár nem egyforma arányban, mint akár a J. Nagy Mária vagy a P. Dombi Erzsébet dolgozatában. Magát ezt a mondat-, ill. szövegszerkesztési eljárást a 19. század utolsó negyedében kezdték használni, de a 20. század elején terjedt el szélesebb körben. „A laza kötési szerkezetekből a kapcsoló elemek és a létezés, történést kifejező igei állítványok hiányoznak. A szövegben csak a névszókra esik fény, tekintetünk könnyedén sikklik egyik tárgyról a másikra, akárcsak a pointilista festők képein” — mondja Dobos B. Magda Alf Lombard egy 1930-ban írott dolgozatának hivatkozva (*Les constructions nominales dans le français moderne*. Uppsala, 1930.), Kosztolányi Dezső A szegény kisgyermek panaszai című verseskötetének egyik darabját elemezve, mellyel egyszersmind a nominális szerkesztésmód lényegét is feltárja. Elméleti és módszertani szempontból igen tanulságos kismonográfiájának az a fejezete, amelyben a nominális szerkesztésmód és a szöveggörnyezet kapcsolatát vizsgálja. Ennek a vizsgálata nyilván azért nagyon lényeges, mert a nominális szerkezetek csak a megfelelő nyelvi környezetben töltik be stilisztikai funkcióikat, melyeknek elemzésére a szerző igen alapos elméleti felvértezéssel és beleérző képességgel vállalkozik Babits Mihály műveinek, Juhász Gyula lírájának, Kaffka Margit regényeinek, Kosztolányi Dezső műveinek és Tóth Árpád lírájának, valamint novelláinak az elemzésével. Dobos B. Magda jó stilisztikai érzékére vall az is, hogy felismeri és szakszerűen elemzi azokat az eseteket is, midőn a nominális szerkesztésmód a képszerűség különféle eszközeivel kombinálódik. Itt főleg a metafora, a metonímia és olykor a szinesztézia és a megszemélyesítés jön számításba, ami csak fokozza az amúgy is más eszközökkel előkészített stílushatást.

Témájában kapcsolódik a Dobos B. Magda monográfiájához a Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról (Szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1976.) című, magasfokú igényességet és korszerű szemléletet tükröző tanulmánygyűjtemény. A tanulmányok szerzői közül P. Fombi Erzsébet, Szabó Zoltán, Murvai Olga és Brauch, azaz Dobos B. Magda tevékenységéről az előbbiekben már szóltam, csupán Túrós Endre az egyedüli, aki eddigi összefoglalómban csak egy felsorolásban szerepelt. Ez a kötet is ékes tanúbizony-

sága annak, hogy Kolozsvár ma is újtője és eresztője tud lenni az egyetemes magyar tudományos életnek. P. Dombi Erzsébet most is, mint az előbb elemzett monográfiájában a színhatásokat vizsgálja (Színhatások a századforduló prózájában), Szabó Zoltán is a tőle megszokott alapos-sággal és módszerességgel az impresszionizmusra és a szecesszióra jellemző sajátosságokat elemzi (Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában), Murvai Olga Kaffka Margit novelláinak szövegszerkezeteiről és stílusformáiról értekezik (Szövegszerkezetek és stílusforma Kaffka Margit novelláiban), Dobos Brauch Magda Kosztolányi nominális szerkesztésmódjait vizsgálja (A nominális szerkesztésmód Kosztolányi Dezső műveiben), Túrós Endre pedig Áprily Lajos költészetében (elsősorban A kor falára című kötetében) a vers zeneiségét kifejező hanghalmozások szerepét vizsgálja (A hanghalmozás Áprily Lajos verseiben).

A tanulmánykötet címeinek egyszerű felsorolása is azt bizonyítja, hogy a szerzők mindegyike nagyjából megmaradt a saját kutatási területén, tanulmányaikat a századforduló magyar irodalmában az erőteljesebben fellépő impresszionizmus és a szecesszió foglalja keretbe, melybe ki-ki felfogásától és a választott szépirodalmi alkotás jellegétől függően építi be a maga szövegszerkezeti és stilisztikai elemzésének az eredményeit.

9. Igen szép és méltánylandó cselekedet volt a bukaresti Kriterion Könyvkiadó vezetőségének az a bölcs elhatározása, hogy a tudományos publikációk terjedelmének a növelése és a tudományos kutatómunka eredményeinek egyre szélesebb körben történő megismertetése — és minél előbbi megjelentetése — érdekében egy új kiadványsorozatot indít útjára. Ebből az igen nemes szándékból született meg 1981-ben az Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok című sorozat. Az említett elgondolások mellett a kiadó lehetőséget szeretne adni a doktorátus (kandidátusi fokozat) során megkívánt ún. szakreferátumok (részletek, fejezetek az értekezésből) minél gyorsabb megjelentetéséhez, de ami még ennél is felemelőbb érzést és nagyfokú megbecsülést vált ki az olvasóban a Kriterion igazgatóságának eme nemes cselekedete iránt, az az, hogy „az egyetemek padjaiból nem egy értékes — irodalomtudományi vagy stilisztikai téren kutató hajlandóságú — elme került ki az utóbbi évtizedek folyamán, akik vidéki munkahelyük sokszor könnyűnek igazán nem mondható feltételei között is fenntartják a kapcsolatot kedvelt szaktudományukkal, s megküzdve a kellő szakirodalmi fegyverzet birtoklásáért készítik el a tudományművelés szenvedélyéről és a szenvedély gyümölcsöző voltáról egyaránt tanúskodó dolgozataikat” (Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok 1981. Bukarest, 1981. 6). A kiadványsorozat valóban a tudományművelés vidéki elkötelezettjein akar segíteni azzal, hogy viszonylag tág teret biztosít publikációiknak. A sorozat szerkesztői az egykori neves kolozsvári irodalomtörténész, Láng Gusztáv (aki 1982 óta a szombathelyi Tanárképző Főiskola tanára) és a már többször idézett Szabó Zoltán, kolozsvári egyetemi tanár.

Legjobb ismereteim szerint a sorozatból eddig két kötet jelent meg, az egyik 1981-ben, a másik pedig 1984-ben. A szövegnyelvészeti és a stilisztikai tanulmányok szerzői túlnyomórészt a negyven éven aluli nemzedék soraiból kerülnek ki, akik többnyire vidéki közép- vagy általános iskolai tanárok, s ezért bizony — mint az imént idéztem — „vidéki munkahelyük sokszor könnyűnek igazán nem mondható feltételei között” végzett áldozatos tevékenységükért a legnagyobb elismerés illeti meg őket. Többségük valóban a doktorátus során megkívánt szakreferátummal van jelen a két kötetben, de más jellegű tanulmányokat is olvashatunk az eddig megjelent kötetekben. A már többször idézett J. Nagy Mária, a jeles kolozsvári nyelvész és stilisztika mind a két kötetben szerepel egy-egy tanulmánnyal (Stílus, egyéni stílus, szóhasználat az 1981-es kötetben és a A főnév stílusalakító ereje Vajda János lírájában az 1984-es kötetben). Az első tanulmányban a nyelvészeti stílusfogalomról kialakult vélemények lényegét elemzi (a stílus — a normától való

eltérés, a stílus valamely szövegminta ismétlődése és egybeesése, és a stílus egyenlő a nyelvtani lehetőségek kiaknázásával) és e három fő típus értelmezése során világítja meg azt a lényegyet, amire tanulmánya címe utal. A második, az 1984-ben megjelent kötet tanulmányában a főnév stílusalakító szerepét vizsgálja igen részletekbe menő finom elemzésekkel és megfigyelésekkel.

Az utóbbi években elég gyakran találkozunk hazai szakfolyóirataink, elsősorban a Magyar Nyelvőr hasábjain az igen tehetséges és lelkes kollégánknak, Kabán Annamária nevével, aki a Kolozs megyei Magyarországon általános iskolai tanár. Helyzete beszédes példája lehet mindazok számára, akik nehéz körülmények között is merik vállalni az igényes és színvonalas tudományművelést. A kiadvány második, 1984-ben megjelent kötete egy olyan tanulmányát tartalmazza, melyben elővizsgálatokat végez arra vonatkozólag, hogy miként alakult ki a magyar tudományos stílus (Bekezdéstípusok szövegszerkezeti sajátosságai Apáczai, —Melius és Pápai Páriz műveiben). Tanulmányában Kabán Annamária csak a bekezdések megszerkesztettségét vizsgálja, és nem foglalkozik a nagyobb szövegegységekbe történő beszerkesztettségükkel, ehelyett mindhárom szövegműben a „domináns”, a sajátos szövegszerkesztési módot veszi szemügyre részletekbe menően, nagy filológiai pontossággal. (Vö. Kabán Annamária i. m. 267.)

Érdeemes lenne legalább egy néhány mondat erejéig kitérni a többi szövegnyelvészeti dolgozatra is, de ez sajnos igen-igen megnyújtaná az amúgyis túl hosszú sikerült körképünket. Éppen ezért a többi tanulmánynak csak a címét sorolhatom fel legalább azzal a lelkiismeretemet megnyugtató tudattal, hogy talán a címek alapján is sikerül érzékeltetnem a tanulmányok értékét és felkeltenem a kötetek iránti érdeklődést.

Az 1981-es kötetben Kiss Mihály a Létté formált élet című tanulmányában Szilágyi István regényét (Kő hull apadó kútba) elemzi, Kovács Péter Mikszáth Kálmán Új Zrínyiasza alapján a komikum stilisztikai kérdéseivel foglalkozik (A komikum elemzésének néhány stilisztikai kérdése Mikszáth Kálmán Új Zrínyiasz című regénye alapján), Csutak Judit Juhász Ferenc Anyám című eposzának motívumszerkezetét vizsgálja hasonló című tanulmányában, S. Virág Erzsébet Németh László esszéinek mondszerkezeti sajátosságait elemzi, Schreiner Márta pedig a Szereplők és szerepkörök a kamaszregényben című tanulmányában azt vizsgálja, hogy a kamaszregényekben melyek a szereplő nyelvhasználatának, szövegalkotási módjának a jellegzetességei, általában a szerepkörök miként hatnak a nyelvhasználatra, ill. a szövegalkotás módozataira.

Az 1984-es kötetben igen jelentős és eredeti alkotásnak tartom Egyed Péter tanulmányát (Íráskép-típusok és grafikai szerkesztés a versben), mely témájánál fogva egész sor tudományág illetékességi körébe tartozik (esztétika, poétika, irodalomtudomány, lélektan), s éppen ezért a kitűnő szerző e tudományágak szempontjából vizsgálja a tanulmánya címében szereplő kérdéskört. Kovács Emese A felhívó funkció stilisztikai szerepe Villon Nagy Testamentumában című tanulmányában azt mutatja be, hogy Villon a Nagy Testamentumban milyen nyelvi-stiláris eszközökkel éri el az élőbeszéd-szerűség benyomását az olvasóban. Németh Ágnes József Attila költői képeit vizsgálja Nyerges Antal magyar származású amerikai költő angol fordításáiban (József Attila képei angol fordításban); Galamb Katalin pedig Ambrus Zoltán prózájának stiláris sajátosságait elemzi (A szövecesszítő stiláris sajátosságai Ambrus Zoltán prózájában).

10. A romániai magyar nyelvtudomány egyik igen gazdag részterületének, a szövegnyelvészetnek a kibontakozását próbáltam felvázolni és eredményeiről vázlatosan beszámolni. Szinte bizonyos — s ezt jómagam is tudom —, a körkép nem teljes; Nem teljes azért, mert a folyóirat megszabta terjedelmi korlátok nem tették lehetővé a részletesebb elemzést, a tudományos eredmények háttérének bemutatását. Az ezekhez vezető előzményeket jobban ki kellett volna domborítanom, kb. olyan mértékben, mint ahogyan

ezt megtettem A magyar szövegtani kutatások mai helyzete című terjedelmesebb tanulmányomban, mely a hanburgi Helmut Buske Verlag gondozásában jelenik meg a közeljövőben, angol nyelven. Természetesen ebben a tanulmányomban is elég részletesen bemutatom a romániai magyar szövegnyelvészeti, stilisztikai és műelemzési tevékenység eredményeit s így módon ezeknek az eredményeknek egy nagyobb összefüggésrendszerbe, az egyetemes magyar tudományosság keretében történő elhelyezése mintha egységesebb képet alakítana ki a romániai magyar eredményekről. Mostani tanulmányomban, bár utaltam a kettős kötődésből következő sajátosságokra, de itt — helyszűke miatt — nem tudtam olyan széles háttérrel felvázolni, mint ahogyan azt az előbbi, az egyetemes magyar szövegnyelvészet mai helyzetéről szóló körképben tettem.

Remélem, ez a két körkép mégiscsak viszonylag teljes képet ad egyetemes magyar szövegnyelvészeti, stilisztikai és műelemzési tevékenységünkéről, melynek szerves, elszakíthatatlan része az a rendszeres, lelkiismeretes és magas szinten folyó kutatómunka is, amelyet a romániai magyar nyelvészokollégáink folytatnak gyakran igen nehéz körülmények közepette.

Máté Jakab

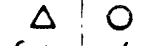
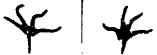
Ikonicitás és szimmetria a magyarban*

Szimmetriákban élünk, mozgunk ésvagyunk. Mindennapi életünkben — tudományban, technikában, művészetekben — mindent betöltő, meghatározó alapelv a szimmetria, és talán benne lelhető fel mind az élettelen, fizikai világ rendjének végső magyarázata (21: 36, 42), mind az élet, a betegség és halál biológiai rejtélye, ahogy ez utóbbit Pasteur már zseniálisan megsejtette (6: 115). A szimmetria széles körben elterjedt és alapvető fogalom különféle tudományokban (8: 197), és ezért meghatározását és fajtáit, illetve fajtáinak meghatározását mellőzőm (1—8: 10), kivéve a mellékelt 1. táblázatot és két caveatot. Az egyik az analógiákra vonatkozik, melyeknek használata gyakori és divatos minden tudományágban (amerikai hatásra). Ügyelnünk kell arra, mikor formális és mikor funkcionális az analógia, még ha ez a különbségtétel nincs is kimondva adott esetben. A másik a szimmetria fogalma történetileg és az adott szóhasználatban. Ezzel kapcsolatosan két fő csoportról beszélhetünk: tágabb és szűkebb értelemben történő használatról. A tágabb értelem felel meg körülbelül a görög *ἡ συμμετρία* jelentéseinek (4: 19). Ez „megengedi, hogy a szimmetria fokozatairól beszéljünk, és azt mondjuk, hogy ez a valami szimmetrikusabb, mint az” (3: 5). „Ebben az értelemben a tárgyakat bizonyos partikuláris vonásokat illetően ekválisnak mondunk, ha mindkettőben megvannak ezek a vonások” (1: 1), és „így bevezetjük két tárgynak többé-kevésbé ekvális fogalmát” (1: 4, 2). Ezt nevezzük materiális szimmetriának (3: 5), s elsősorban ez használható a nyelvészetben is, míg az úgynevezett geometrikus szimmetria (3: 5) mint a geometriai törvények, szabályosságok egyik sajátos fajtája, kevésbé.

Ami az ikonicitást illeti, ennek irodalma és megközelítése a szemiotikában, szemantikában, irodalomelméletben és stilisztikában igen szerteágazó, ezért Peirce (12) és Haiman (11) nyomán próbáltam a kérdést a 2. táblázatban áttekinthetően összefoglalni. Az ikonicitás és szimmetria egymással érintkező, egymást többféleképpen is fedni képes fogalmak. Az ikonicitás ugyanis mint topológiai hasonlóság jelentheti, hogy a két, hasonlóság által összekapcsolt entitás olyan jelenség, mint amikor egy alakzat megfelelő transzformációval önmagába vihető át.

A nyelvi szint, amelyen az ikonicitás és szimmetria megjelenhet, Morris nyomán lehet szintaktikai, szemantikai és pragmatikai. E szintek csaknem mindegyike párosítható elvben mindegyikkel. A valóságban — mint sok más esetben is — a nyelv nem használja ki az összes lehetőségeket. A hagyományos nyelvtudomány több lehetőséget több-

A SZIMMETRIA FAJTÁI

geometrikus	tükörszimmetria	
materialis	bilaterális	
folyamatos	chirális	
diszkrét	rotációs	
időszimmetria	transzlációs	
tér-szimmetria	differentiálszimmetria	
szuperszimmetria	oszimmetria	
meroszimmetria	diszimmetria	
	antiszimmetria	
	színszimmetria	

* Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1988. október 6-án az élőnyelvi tanácskozáson elhangzott előadás.

AZ IKONICITÁS TÍPUSAI

(Peirce és Haiman nyomán)

1. IMAGO

A nyelvben

hangutánzó szavak
hangulatfestő szavak
felkiáltások
hangszimbolika

2. DIAGRAM

izomorfizmus

motiváció (Saussure)

- Nem a részek hasonlítanak, hanem a részek viszonya hasonló
- Reprezentál
- Egyszerűsít
- Torzít
- Diakritikus jeleket használ
- Mellőzi az előre látható elemeket

3. METAFORA

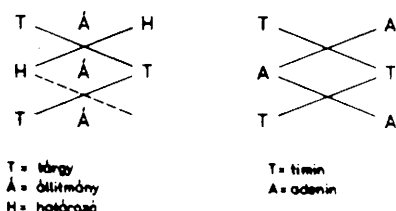
nyelvi képek (trópusok)

kevesebb részletességgel kidolgozott esetleg anélkül, hogy a szimmetriára tekintettel lett volna, pl. hangutánzó szavak, hangszimbolika (13). A hagyományos és újabb irodalomelmélet és elemzés is szinte tenyéren kínálta az ikonikus és szimmetrikus modelleket

(1: 359; 8: 14). Ugyanez vonatkozik az újabb információs-kommunikációs modellekre is. Formális pragmatikai leírásban, illetve játékelméleti szemantikában a megnyilatkozó és interpretáló közötti viszony ugyanis szimmetrikus. Jakobson (22: 100) nyomán kezdtek vizsgálni a nyelv diagrammatikus ikonicitását (11: 9). Az utóbbiban jelentkező szimmetriákat és funkciójukat vizsgáltam magam is 1969–72 között (15: 19), a metaforában mutatkozó szimmetriát pedig 1981–87 között (4), elsősorban szemantikai és pragmatikai szinten.

A jelen tanulmányban először felsorolom azokat a lehetőségeket, amelyeket szerintem gyümölcsözően kutatni kellene és lehetne a jövőben, utána pedig a szintaktikai szinten jelentkező diagrammatikus tükör- és translációs szimmetriákra, esetenként aszimmetriákra jellemző magyar nyelvi példákat veszek sorra.

Maga a tény, hogy a nyelvben a jelek és jelkombinációk változatlanul és különböző minőségű és mennyiségű változtatásokkal ismétlődnek (29: 51), vö. „type-token” (27), vagy „szóelőfordulás, szóalak, szó” (28: 5), translációs szimmetriának mondható, csakúgy mint a különféle rekurrenciák, a refrén, ismétlés, rím, ritmus (1: 353–7). A fokozás, halmozás felfogható differenciálszimmetriának, az ellentét (és a szinекdoché is) antiszimmetriának, a párhuzam pedig disszimmetriának (vö. 11:102). A téma, a cselekmény és a jellemek viszonyai mutatnak szimmetriákat mindenféle elbeszélésben (1: 359). Nyelvi elemek, főként morfémaк megléte vagy hiánya (vö. Benveniste és a Greenberg-univerzálék kérdéseivel, 11: 4–6; 22: 101), az anafora-katafora, az ellipszis (30: 329), a szavak mondatokon belüli elrendezése (Peirce, Jakobson, 22: 101), a feltételes mondatok sorrendje (22: 101; 11: 84) ikonikus és szimmetrikus-aszimmetrikus jelleget mutat. Ezek sokszor formálisan megegyeznek a kémiai vagy biológiai szimmetriákkal, mint például Pázmány prózaritmusában (15: 28) a mondatrészek elrendeződése a DNS molekulában az adenin és timin rendjével (6: 106–8).

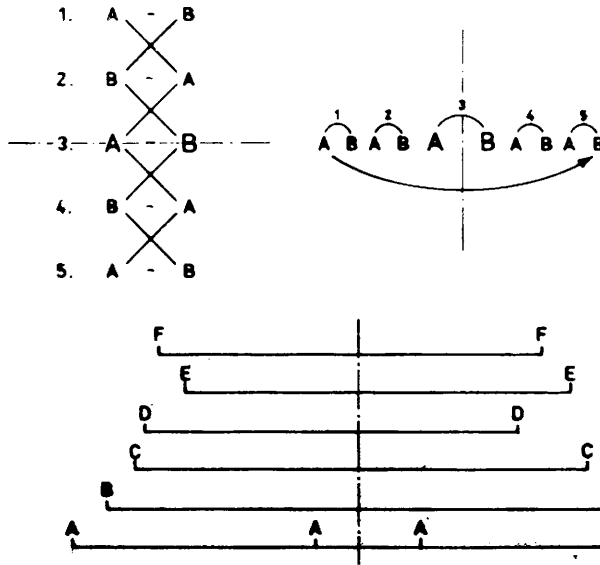

Palatális és veláris hangok ismétlődése is felvehet hasonló alakzatot (15: 32), akárcsak a már egyszer megjelenő téma-réma további ismétlődése (17: 92) különböző szimmetriában-aszimmetriában és tükörszimmetriában (32). Hasonló, de translációs szimmetrián alapul Örkény egyik egyperceese (33: 397).

A nagy kísértésnek, hogy a genetikus kódot és az emberi nyelvet ily módon összekössük, már Jakobson sem tudott ellenállni (14: 196), ezért hangsúlyoztam a formális hasonlóságot jobb híján. Jakobson gondolkodásmódjában nyilván a bizánci kereszténység és annak orosz öröksége követhető nyomon, végső soron pedig mindkettő Platon ideatánára megy vissza.

Mindezek és az alább következő példák közül is több a nyelvi linearitás (26: 96) kihasználása az önkényesség (26: 93) elvével szemben, annak ellenében (11: 72, 102), tehát valami módon az ikonicitás visszacsempészése a jel önkényességébe (l. az összefoglót alább).

Az is bizonyos, hogy a formális szimmetriaviszonyok magán a nyelven belül tartalmi összefüggéseket hangsúlyoznak, tehát funkcionálisak is egyben (14: 194–5; 51;

17; 18). Ez a funkció lehet esztétikai, mnemoteknikai (17: 90), sőt kondicionáló és regeneráló hatású a maga pszichoszomatikus összefüggésében (18).

A különféle nyelvi elemek ikonikus és szimmetrikus elrendezése ezenkívül nem mechanikus, hanem változatos és bonyolult (16) a jó műveknél, kiváló szépirodalmi alkotásoknál (14: 193; 24: 306), hasonlóan a geometrikus szimmetriához: minél szegényesebb egy mértani alakzat, azaz minél kevesebb tulajdonsága van, annál több a szimmetriája (21: 34).

Az elbeszélés sorrendje követi a valóságos események sorrendjét általában (22: 100; 14: 198–9; 8), de még a XX. századi regényirodalomban is, hiszen sokszor az események sorrendjét aszerint írják le, ahogy a főhős elgondolja, tehát az idősíkok váltogatása sem mond ennek ellent (l. pl. Joyce stb.). Kisgyermekes bizonyos fejlődési korban annyira az időbeli egymásutánra vannak ráhangolva a beszédben is, hogy a „Mielőtt Péter megebédelt, játszott a kertben” mondatot úgy értelmezik, hogy előbb ebédelt, és csak azután játszott (14: 198). Hasonlóan diagrammatikus ikonicitást mutat, hogy a felsorolásokban a nagyobb rang áll elől („Ferenc József, Ausztria császára, Magyarország királya, ...”), illetve a nagyobb ranggal bíró személy („Gorbacsov és Sevarnadze”) (22: 100; 14: 199). A fokozásnál a dolog természetéből adódóan többnyire a nagyobb áll utóbb, vagy a fogalmi kibontakozásnak megfelelő egység: „kéttes, nehéz, szép a megfejtése.” Köztudomású az is, hogy általában egy szöveg, de különösen az üdvözlések annál hosszabbak minél udvariasabbak, illetve minél magasabb rangúnak szólnak (14: 199).

A nyelvi megnyilatkozás tehát logikai konstrukció (14: 198) olyan értelemben is, hogy ha a valóságban a TÖBB (nagyobb, hosszabb stb.) vagy KÖZELEBB fogalmi jegy szerepel, akkor az a nyelvben szimmetrikusan a TÖBB és a KÖZELEBB jelenségét mutatja, nem csupán a szemantikai síkon (ahol a jelentést önkényes jelek hordozzák), hanem szintaktikai síkon és lineárisan. Ennek a diagrammatikus ikonicitásnak sorolom fel néhány példáját a magyarban.

A TÖBB elve:

1. Bármilyen viszonylatba állítok egy szabad morfémát mint abszolút szótót, az

alanyesetet kivéve mindig valamilyen kötött vagy félszabad morféma hozzáadása jelzi azt a többletet, amit a viszony jelent (képzők, jelek, ragok, névutók).

2. A nyomatékosítást mindig valami többlet fejezi ki: magam — *őnmagam*, ez — *emez*, hozzám — *énhozzám*, ez — *ugyanez* (azonosítás!) (31. A példák a továbbiakban is jórészt innen.)

3. Az igekötő ismétlődése ismétlődő vagy tartós cselekvésre utal: *meg-megáll*, akárcsak a morféma ismétlése általában: *sok-sok* (= nagyon sok), *ment, ment, mendegélt* (= igen sokáig, hosszan ment).

4. A többes számot „többlet” jelöli (vö. 22: 104), mint a legtöbb nyelvben általában: kutya — kutyák, könyve — könyvei, eszem — eszünk (történetileg!).

5. A középfokot többletjel, a felsőfokot „még a középfoknál is több” fejezi ki: jó — *jobb* — *legjobb*.

6. Ahogy az arabban az egyes szám első személy elnevezése a „beszélő”, a második személyé a „hallgató”, a harmadik személyé a „távollevő”, a magyarban kap toldalékot az első személy, a második személy, de a harmadik, aki nincs ott, nem kap: *nézek, nézel, néz* Ø. Hasonlóan zero toldalékot kap a jelen idő, a kijelentő mód, a cselekvő ige, szemben a múlt idővel, a felszólító és feltételes móddal és a szenvedő, műveltető, visszaható és ható igével. Ez a kérdés bonyolultabb, de vizsgálható az akció-aspektus esetében is, valamint külön az igekötőknél.

7. Ha két elem mellérendelését akarjuk jelezni, kötőszót használunk, vagy ha nem, más eszközökkel tüntetjük fel (dallam, szünet, hangsúly, ill. vessző az írásban). Más módon, esetleg oda és visszautalással trótenik ez az alárendelésben.

A KÖZELEBB elve:

1. A toldalékok sorrendje: képző, jel, rag. A képző áll a legközelebb a tőhöz: természete, tulajdonságai (megváltoztatja a szótó jelentését) inherensen kötik hozzá. A rag más szavakhoz való viszonyát jelöli, kifelé irányul, tehát „legkívül” áll, képző és rag között pedig a jel, amely tulajdonságaiban is valami „köztest” mutat fel (módosítja a szó jelentését, a mondatalkotásban is van szerepe).

2. A jelző mindig a jelzett szó előtt áll, hiszen jelöletlen, ha netán mégsem (értelmező jelző), akkor egyeztetjük a jelzett szóval.

3. A birtokos jelző esetében nem kötelező a rag kitétele a birtokoson, ha egymás mellett áll a birtokos és a birtok, de kötelező, ha távol állnak egymástól a mondatban: *a fiú könyve*, *a fiúnak a könyve*, *a fiúnak* hoztam el tegnap a *könyvét*. (Vö. 11: 189–90; 11: 67–8; 25: 165).

4. A jelző közelsége több jelző esetében inherensebb tulajdonságra utal: „nagy arany gyűrűt viselt” (nem: arany nagy gyűrűt viselt), mert az anyag (qualitás) itt fontosabb, mint a méret (quantitás).

Ez utóbbi probléma átvezet minket részben a szemantikai síkra. Ezért a többlet és a közelebb kérdése különbözőképpen jelentkezhet. Ellentétes jelzőknél szemantikailag jelöletlen az, amelyik gondolkodásunkban a kvalitással vagy a kvantitással szorosabban összefügg (14: 201). A kiterjedéssel (dimenzióval) szorosabban társul gondolkodásunkban a hosszú, nagy, sok, magas, ezért beszélünk *magasság*-ról, *hosszúság*-ról, *nagyság*-ról, *sokaság*-ról stb., és nem — vagy ritkábban — *alacsonyosság*-ról, *rövidség*-ről, *kevésesség*-ről stb. Ezért jelöletlen a nagyobb mennyiség, és jelölt a kisebb, illetve a jelöletlen vagy semleges (nem utal igazán nagyra az „*atommag nagysága*”), vagy kontrasztív („nagy volt a felhajtás, kicsi volt az eredmény”). A jelölt mindig a tulajdonság meglétére utal („kicsi volt a tömeg”). Ezért „A szék olyan kicsi, mint a fotel” mondat informatívabb, mint „A szék olyan nagy, mint a fotel”, hiszen ez utóbbiban csak egyenlőségről van szó, nem nagyságról (14: 204). Ha a dolog természete úgy kívánja, fordítva is lehet: az ellentétpárban a kisebb a jelöletlen, s a nagyobb a jelölt: „Julesa olyan közeli kapcsolatban áll

Jancsival, mint Jóskával” — „Julcsa olyan távoli kapcsolatban áll Jancsival, mint Jóskával.” Az emberi viszonylatokban a lényeget illetően a közelség, a kisebb távolság a jellemző fogalmi összefüggés (14: 204–5).

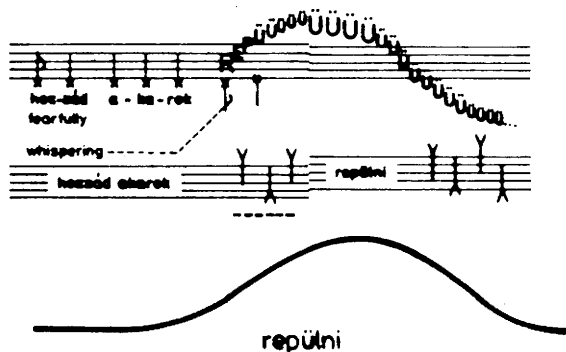
Külön vizsgálat tárgyává kell tenni az ellentétes jelentésű képzőkkel ellátott szavak kérdését, mert ezeknél a paradigma sohasem „teljes”: *színes* — *színtelen*, *ablakos* — *ablaktalan*; de: *szemes* — *szemtelen*, *képes* — *képtelen*; stb.

Ugyancsak nem térek ki az ikerítés (*giz-gaz*), állikerítés (*ázik-fázik*), páros kötőszók (*mind . . . mind*), egyéb kettőzések (pl. *ez alatt a pad alatt*) ikonicitására és szimmetriájára. Hasonlóképpen csak felsorolom a mozaikszók, betűszók (egykor motivált, később a használatban motiválatlan) jelenségét, a birtokosra utaló birtok megnevezést (*könyvünk*), a birtokra utaló birtokos megnevezést (*mienk*), a számnevek típusainak megalkotását (*öt, ötöd, ötödik*), a névmások motivált paradigmáit (*velem, veled* — *ezzel, ennek*), stb.

Ezeket és más konstrukciótípusokat a hagyományos nyelvtan számontartja (25: 31), logikai és szövegtani szempontból pedig újabban kezdik feldolgozni, és így az ikonicitás és szimmetria ragyogó példáival szolgálnak anélkül, hogy kifejezetten is utalnának rájuk (pl. 11: 237; 25: 31; 34: 20; 95, 350 stb.). Kirajzolódnak bennük egy „diagrammatikus grammatika” körvonalai.

A jövő kutatásainak feladata pontosan elhatárolni, mely típusok jellemzőek a magyar nyelvre, és melyek minden nyelvre.

A szimmetria a természetes nyelvekben — így a magyarban is — egyúttal ikonicitást is jelent, azaz ikonikus viszonyt a beszéd és aközött, amiről beszélünk (14: 206). Hogy ezt a jövőben behatóbban kellene vizsgálni a magyar nyelvtudományban, azt magának a nyelvnek ezirányú természete sürgeti. Nem egyszerűen arról van szó tehát, hogy visszatérjünk a platóni thesei — physei vitához. Arról sem csupán, hogy a beszéd, a nyelv kialakulásakor az emberi hallás ugyan elsődleges lett, ám a látás súlya ezzel arányban egyáltalán nem csökkent, hanem a kettő kölcsönösen egymásba épült. Éppen ennek következtében állandó folyamatként maradt meg a nyelvben a természetes, ikonikus, utánzó, valamint az önkényes, konvencionális, absztrakt viszonyok ellentéte. Összefoglalóul ennek az ellentétes folyamatnak néhány típusára szeretnék utalni. Ilyenek a hangszimbolika (13), a kettős kódolás (35), a regresszió (36), a prekonceptualitás (37), a preverbális kommunikáció maradványai, amelyek éppúgy elsődlegesek, mint ahogy az ikonikus (nonverbális) gesztusok megelőzik néhány pillanattal az ugyanarra vonatkozó verbális kommunikációt; — a képvers, a népetimológia, a kontamináció (*tragacs és rozoga autó = trogyoga*), a paranomázia (*mondjam vagy mutassam*), a beszéd és énekdallam mint diagrammatikus ikon (23; 9).

A nyelvi ikonicitásnak kulturális, szocio-szemiotikai vonatkozása, következményei is vannak, és voltak is már nagyon régen. Peirce és Saussure előtt jó háromezer évvel, Platon Kratylossza előtt vagy ezer évvel egy „elkóborolt” nyelvész már felfedezte a motivációt, és a nők és férfiak egyenjogúságának bizonyítékaként használta: „Annak okáért az Úr Isten bocsáta nagy mély álmot Ádámra, és elaluvék, és egy oldala tetemét kivén, hússal tölté-bé annak a helyét. És azt a csontot, melyet az Úr Isten ki vett vala Ádamból, építé asszonyi állattá, és vivé azt Ádámhoz. És mondá Ádám: Inmár találtam hozzám hasonló társat, ki az én csontomból való csont, és az én testebmől való test: ez neveztetik asszonyembernek(héber:isa), mert a férfi emberből(héber:is)vétetett” (Károli fordítása), illetve az *a* hozzáadásával keletkezett.

IRODALOM

1. Shubnikov, A. V. — Koptsik, V. A.: Symmetry in Science and Art. New York — London, 1974.
2. Weyl, H.: Symmetry. Princeton, N. J., 1952.
3. Hargittai I. — Hargittai M.: Symmetry through the Eyes of a Chemist. Weinheim, 1986. Magyarul: Hargittai I.: Szimmetria egy kémikus szemével. Budapest, 1983.
4. Benceze L.: Uncertainty Principle and Symmetry in Metaphors. In: Symmetry 2. Unifying Human Understanding (Part 2). Guest Ed. I. Hargittai. Oxford etc. 1989. 696 — 708. (An International Journal Computers and Mathematics with Applications. Ed.-in-Chief: Ervin Y. Rodin. Vol. 17, No. 4 — 6.)
5. Természettudományi Lexikon. Főszerkesztő Erdey-Grúz Tibor. VI. 149 — 50. Budapest, 1968.
6. Sejkov, Ny.: Élet és szimmetria. Budapest, 1987. (Gondolat Zsebkönyvek.)
7. Hargittai I. (ed.): Symmetry. Unifying Human Understanding. I — II. New York, 1986.
8. Pavlovic, B. — Trinajstic, N.: On symmetry and asymmetry in literature. In: Hargittai I. (ed.): Symmetry. Unifying Human Understanding I. 197 — 227. New York, 1986.
9. Sággy Ferencz: Verseghy Ferencz maradványai és élete. Budánn, 1825.
10. Dóczy, Gy.: Seen and unseen symmetries: A picture essay. In: Hargittai I. (ed.): Symmetry. Unifying Human Understanding. I. 39 — 62. New York, 1986.
11. Haiman, J.: Natural syntax. Iconicity and erosion. Cambridge, 1985. (Cambridge Studies in Linguistics. 44.)
12. Peirce, Ch. S.: Collected Papers. Ed. by Ch. Hartshorne et al. Cambridge, 1965 — 1966.
13. Fónagy I.: A költői nyelv hangtanából. Budapest, 1959.
14. Holenstein, E.: Symmetrie und Symmetriebruch in der Sprache. In: Symmetrie in Geistes- und Naturwissenschaft. Hauptvorträge und Diskussionen des Symmetrie Symposions an der Technischen Hochschule Darmstadt vom 13. bis 17. Juni 1986 im Rahmen des Symmetrieprojektes der Stadt Darmstadt. Herausgegeben von R. Wille. Berlin, 1988.
15. Benceze L.: Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa. Budapest, 1973. (ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok. 10.)
16. Petőfi S. János: Szövegkompozíció makro- és mikroszinten. Híd. XLVIII/6. 1984, 856 — 74.
17. Benceze L.: An Analysis of Romans XIII. 8 — 10. New Testament Studies. 20. (1974) 90 — 2.
18. Benceze L.: A gyógyító szó. In: A család jelentősége az egyén és a közösség életében. Szerkesztette és a bevezetőt írta: Rátay Csaba. Sátorlajújhely, 1988. 59 — 70.
19. Benceze L.: A nyelvtani idő nyomában. In: A magyar nyelv rétegződése. Szerkesztette

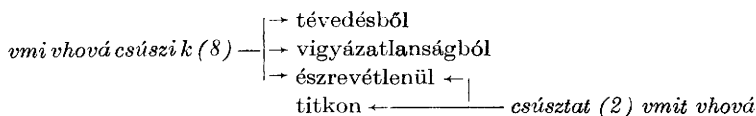
- Kiss Jenő és Szűts László. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusának előadásai I–II. Budapest, 1988. 169–78.
20. Békési I.: A gondolkodás grammatikája. Szöveg- és mondat szerkezeti elemzések. Budapest, 1986.
 21. Davies, P. C. W.—Brown, J. (eds.): *Superstrings. A Theory of Everything?* Cambridge, 1988.
 22. Jakobson, R.: *Hang — jel — vers.* A kötetet összeállította Fónagy Iván és Szépe György. Budapest, 1969.
 23. Bencze L.: On the Survival of Ancient Beliefs in Metaphors of Contemporary Hungarian Poetry. *Nyelvtudományi Közlemények.* 86/2. 303–6.
 24. Brandmüller, J.—Claus, R.: Symmetry. Its Significance in Science and Art. *Interdisciplinary Science Reviews.* Vol. 7. No. 4. 1982. 296–308.
 25. Klemm A.: *Magyar történeti mondattan.* Budapest, 1928–1942.
 26. Saussure, F. de: *Bevezetés az általános nyelvészetbe.* Közzétette Ch. Bally és A. Sechehaye A. Riedlinger közreműködésével. Fordította: B. Lőrinczy Éva. Budapest, 1967.
 27. Sebeok, Th. A.: Szignál, szimptóma, ikon, index, szimbólum, név. In: *Jelentés és stilisztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadása.* Szerk.: Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. Budapest, 1974. 518–23. (Nyelvtudományi Értekezések. 83.)
 28. Szemere Gy. (szerk.): *Mai magyar nyelvi gyakorlatok. I.* Budapest, 1976.
 29. Beaugrande, R. A. de—Dressler, W. U.: *Einführung in die Textlinguistik.* Tübingen, 1981.
 30. Halliday, M. A. K.—Hasan, R.: *Cohesion in English.* London, 1976.
 31. Bencédy J.—Fábián P.—Rácz E.—Velesov M.: *A mai magyar nyelv.* Budapest, 1968.
 32. Bencze L.: *Ladik Katalin: Négy fekete ló mögöttem repül. Édes Anyanyelvünk.* IV/4. 1982. 8.
 33. Örkény I.: *Egyperces novellák.* Budapest, 1981. 397. (Apróhirdetés. Örök nosztalgia).
 34. Kiefer F.: *Az előfeltevések elmélete.* Budapest, 1983.
 35. Fónagy I.: A beszéd kettős kódolása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok. IV.* Budapest, 1966. 69–76.
 36. Fónagy I.: *Motivation et rémotivation. Poétique* 11. 1972. 414–31.
 37. Fónagy I.: *Preconceptual Thinking in Language. (An Essay in Linguistic Paleontology.)* In: *Glossogenetics. The Origin and Evolution of Language. Proceedings of the International Transdisciplinary Symposium on Glossogenetics.* Ed. by Eric de Grolier. Paris, 1983. 329–52.

Bencze Lóránt

Mai nyelvünk csúsztatás-a

1. A *csúszik* igének az ÉrtSz. számos jelentését írja le. Először ezt: „1. <Élőlény, tárgy sima felületen v[agy] sima üregben> a felülettel érintkezve v. szorosan ahhoz tapadva folyamatos, zökkenéstelen, zajtalan mozgással halad.” A szótár több átvitt értelmű használatot jegyez — jele: (átv) —, ezekből egy kapcsolódik e dolgozat tárgyához: „8. (átv) <Tévedésből, vigyázatlanságból> észrevétlenül v[ala]hova kerül v[ala]mi. Hiba ~ott a számításba: (átv is) bizonyos tényezőt v. tényezőket figyelmen kívül hagytak v. hagyott v[ala]ki a tervben.” — A ’vmi tévedésből kerül vhova’ jelentés jól beleillik e példába: „A dolog hibás olvasati oldalra akkor *csúszott*, amikor Szamota István [a nyelvi adatot] hibásan *farib*-nak olvasta [. . .]” (MNY. 83 [1987.]: 200; NB. *Szamota István az eredetiben kapitálchen szedésű*). Nyilván a hajdani jeles tudós iránti tisztelet zárja ki egy **Szamota István tévedett ~ hibázott*-féle szerkezet használatát. Az efféle kifejezéssel szemben ugyanis a *dolog hibás olvasati oldalra csúszott* semleges, éspedig nem is elsősorban a nyelvi stílus szempontjából, hanem a (tudós)társadalom illetana szerint. Ennek ellenére természetesen érvényesül a *csúszik* igének az ÉrtSz.-ból az imént idézett 8. jelentésleírásából a ’tévedés; vigyázatlanság’ jelentéssjegy, amire a szótár az <>-ben a használat körének szokásos voltára figyelmeztet.

2. A *csúsztat* ’(lejtőn) csúszni enged’ ige egyik jelentése az ÉrtSz.-ban a következő: „2. ~ v[ala]mit vhová: titkon v. gyors, óvatos, finom mozdulattal beleenged, belecsempész, belehelyez vmibe vmit. *Kezébe ~ta a műsort. Zsebébe ~ta a pénzt.*” — Eszerint a *csúsztat* (2)-ben a ’titkon helyez vmit vhová’ jelentéssjegy jut érvényre, vagyis ’más(ok) számára észrevétlenül’. — A *csúszik* (8) és a *csúsztat* (2) igéknek tehát vizsgálatunk szempontjából fontos összefüggése van:

A két ige szóban lévő jelentései tehát megegyeznek abban, hogy azon cselekvések, történések megnevezésére alkalmasak, amelyekben az alapeslekvésre vagy alaptörténésre jellemző az észrevétlenség.

Az efféle jelentésű *csúsztat* (2) igének *csúsztatás* származékában is — amely az ÉrtSz.-ban nem címszó, de a *csúsztat* derivátumai között föl van sorolva — kitapinthatók az előbb tárgyalt jelentéssjegyek. Példaképpen: „Andics Jenő szerint tehát a többpárt-rendszer értelme az, hogy bukjon meg ez a rendszer. Itt *fogalomcsúsztatás* van: a rendszeren nyilván a szocializmust érti” (Élet és Irodalom. 1988. IX. 30. 3). A *fogalomcsúsztatás* (<*a fogalom csúsztatása) mibenlétét a szövegdarab írója tulajdonképpen logikai magyarázattal világosítja meg, s lényegében ezzel a gondolatmenettel:

(a) a többpártrendszer miatt megbukik ez a rendszer — állítja Andics Jenő

(b) „a rendszeren nyilván a szocializmust érti” Andics Jenő

(konklúzió) a többpártrendszer miatt megbukik a szocializmus — állítja Andics Jenő

A (b) jelzetű előzmény, előtétel, amelyre a „fogalomcsúsztatás” vonatkozik, tévedésből vagy figyelmetlenségből, illetőleg abból a szándékból maradhatott vagy lett implicit premissza, hogy „észrevétlenül” maradjon. — Némelykor a szöveg eléggé világosan utal arra, hogy a „csúsztatás” nem figyelmetlenségből fakad. A következő példákban, amelyekben már nem összetett szóban van a *csúsztatás*, ez jól megfigyelhető: „Még valamire szeretném felhívni a más véleménynek — joggal — tiszteletet követelő Báron György figyelmét. Úgy gondolom, e tiszteletnek ki kell terjednie a más véleményének interpretálására is, csak az lehet ugyanis minden tisztességes vita alapja, s ez óvhatta volna meg [...] Baron Györgyöt attól, hogy súlyos *csúsztatásokkal* hamis premisszákra építse mondanivalóját” (Kritika, 1988. 7. szám 42); „Aki ebből a nézetemből azt kívánja kiolvasni, hogy előbújik odújából a múlt szelleme, hogy valamilyen divatos mázzal lelöttyintett elmélettel hozakodjék elő, az képes ugyanilyen *csúsztatással* azt is feltételezni, hogy a kontraszelekciónak a cikkemben említett unokái a kontraszelekcióval felkapaszkodott tehetségtelenek vér szerinti leszármazottai” (Élet és Irodalom. 1988. V. 27. 4). Ez utóbbi példa írója a *kíván* illokúciós értékű ige használatával adja elő, hogy miként jött létre a szándékosan hamis előtétel („Aki ebből a nézetemből azt kívánja kiolvasni [...]”). Az illokúciós beszédített értékű *kíván* igazolja, hogy mi a közlésben a meghatározott cél, amelyet azután közvetlenül idéz vitapartnere írásából: „hogy előbújik odújából a múlt szelleme[...],” hogy a „csúsztatás”-t, a ’szándékosan hamis következtetés’-t bemutatthassa.

Ugyancsak a következtetésnek, az érvelésnek szándékosan hamis voltára utal a következő szövegmetset írója, aki az *érvelés* szót idézőjelbe teszi, ezzel utal hamisságára: „Ez az a *csúsztatásos* ’érvelés’, amitől [o: amelytől] az ötvenes években rettegni, majd csak félni kellett” (Élet és Irodalom. 1987. V. 22. 4).

Arra is van adat, hogy a „csúsztatásos”-nak minősített dolog már valamilyen általános jelenség: „A felemáság, a többszintű zavar valójában általánosíthatóan tükrözte mai viszonyainkat. A kimondott és kimondatlan vádak. A *csúsztatásos* értékeléseket, amelyek aztán valóban félreértésekre, vádaskodásokra adhatnak okot. Mert kérem: ha formailag kinyomtatottan a Hazafias Népfront Zala megyei bizottságának elnöksége a képviselői munka értékelését tűzi napirendre, akkor miként alakulhat át a grémium dr. Czoma László politikai kijelentéseit megmértető ítélőszékké?” (Magyar Nemzet. 1989. I. 21. 7). Látható a szövegrészletből, a „csúsztatásos értékelések” valóban általános jelenségre utal, de utána mindjárt egyedi „csúsztatás” kifejtése következik: „Mert kérem: ha [...]”, sőt idézhetünk tovább a cikkből, mert újabb egyedi „csúsztatás”-okkal folytatódik: „Ha a törvényhozói munkát, a választói kapcsolatot hivatott a társadalmi testület értékelni, akkor miért szükséges Pálffy Dénes képviselőnek mentegetőznie, félelmet tolmácsolnia, láthatatlan ellenfelekkel küszködni? Ha egy fórumon az együttes munka javítása a tét, akkor az egyik főszereplő, a megyei képviselőcsoport elnöke kemény és általánosító szavakkal miért mond politikai vádbeszédet?” (A Czoma, az *ítélőszék* valamint a Pálffy szavak az eredetiben dőlt betűvel vannak szedve.)

A *csúsztatásos értékelés~érvelés*, a (súlyos) *csúsztatás* voltaképpen a ’szándékosan hamis előtételből levezetett értékelés~érvelés’-nek, illetőleg a ’hazugság’-nak a megszépítése, eufemizmus. A SzinSz. *hazugság* szócikke mutatja, milyen más lehetőség kínálkozik a szó másikkal való helyettesítésére: „<nem feltétlenül szándékos(an félrevezető) valótlanúság; <ártalmatlan> biz[almas] *füllentés*; <vki bolondítására kieszt> *maszlag*, argó *tészta*; <vmiit meghamisítva beállító> sajtó[nyelvi]: *ferdítés*, *torzítás*; <(rosszindulatúan) kiagyalt> rendsz[erint] pej[oratív] → [= l. e címszót] *koholmány*; <nagyhangú,

gyak[ran] elképesztés v. megfélemlítés végett mondott, sz[űkebb] é[rtelmű] biz. pejor blöff”. A szótár eme gyűjteléke jól mutatja, hogy a *ferdítés*, *torzítás* szavak azok, amelyek használatkörü, stiláris okok miatt volnának alkalmazhatók a ’csúsztatás’-ra. Ám éppen ezek használatában rögződött a ’vmit meghamisítva beállító’ jelentéssjegy, így a *csúsztatás* helyettesítésére mégsem alkalmasak a társadalmi-politikai illem, a nyelvi viselkedési szabályok és mindezek nyomán stílusalakítási szempontok szerint.

Van a SzinSz.-ban *csúsztatás* szócikk is: „<érvelésben> biz *bukfenc*, <nagyobb fokú, szándékos> → *csalás*”. A *csalás* szócikkében (egyebek után) ez olvasható: „<érvelésben, enyhébb> → *csúsztatás*”. Valóban: a *csúsztatás*-nak és szócsaládjának használatában mindannyiszor tapasztalhatni, hogy a csúsztatás és a vele kapcsolatos szerkezetek, összetételek vagy képzett szavak azt hivatottak némi megszépítéssel kifejezni, hogy valaki olyan következtetést alkalmaz valaminek a bizonyítására, amelyben az előtételeket látszólag véletlenül használja téves értelmezésben, vagy az általa kívánt eredményű végkövetkeztetéshez látszólag véletlenül nem oda illő, de nem hamis előtételeket használ. Így következtetése ’valótlanság’-ot, ’ferdítés’-t, ’torzítás’-t eredményez, azaz ’hazugság’-ot, ’csalás’-t. E legutóbbi jelentésekre vall a következő adat: „A rádióinterjú után sorjában kaptam ismeretlenektől levelet, akik hatalmaskodókról, kiskirályokról írtak, az önkény szívinfarktusha kergető vagy éppen csak félelemmel nyomorító embereiről. Ezeknek a csöndes halálhozóknak az összefonódások, a *csúsztatások* jelentik a teret” (Magyar Nemzet. 1989. január 6. 5).

3. A *csúsztatás* sajtónyelvi használatát a társadalmi-politikai és nyelvi viselkedés, illetőleg a stílusalakítás szempontjai befolyásolják. Nyilván ekként van ez származékai-val, illetőleg a *csúszik* és a *csúsztat* igékkel kapcsolatban is. Egyébként a Csirikné-Czachesz Erzsébet—Csirik János: Újságnyelvi gyakorisági szótár (Szeged—Budapest—Debrecen, 1986.) csupán a *csúszik*-ot és a *csúsztat*-ot tartalmazza — sajnos jelentésük megadása nélkül —, előbbi négy, utóbbi három előfordulását. — Jóllehet a *ferdítés*-hez és a *torzítás*-hoz képest, mint a SzinSz. figyelmeztet, a *csúsztatás* enyhébb fokon utal a ’hazugság’ jelentéssjegyre, az érvelésekről szóló szövegekben előforduló torzításokról, ferdítésekről, hazugságokról a *csúsztatás*-sal szólva maga a *csúsztatás* szó egyre inkább felruházódik a ’vmit meghamisítva beállító’ jelentéssjeggel. Olyannyira, hogy — a legutolsó példa ezt mutatta — a ’hazugság’, a ’csalás’ jelentést kezdi magára öltetni. Vagyis használati köre tágulóban van, nemcsak érvelésekről, hanem bizonyos társadalmi-politikai eseményekben végbemenő csalásokról szólva is megjelenik, és nem feltétlenül enyhébb már a *csalás*-nál. Közvetve utal erre talán az, hogy a *csúsztat(ás)* szerepkörében más szó is meg-megjelenik: „Hogy S. G. *összeúsztatja* ezt a kérdést az izraeli magyar zsidók magyarságtudatával és a kétségtelenül erősödő antiszemita megnyilvánulásokkal, csak zavarosabbá teszi az alapproblémát” (Élet és Irodalom. 1988. XII. 9. 2).

Lehet persze, hogy az is „csúsztat”, aki a *csúsztatás*-t használja. Az igazság nem a szavaktól függ.

Büky László

A sasza honi elnevezéseiből

1. Legismertebb s a legnagyobb népszerűségnek örvendő, csemegeként való fogyasztásra és borkészítésre egyaránt alkalmas szőlőfajtánk a sasza — vagy ahogy főként szakkönyvekben olvasható: a Chasselas. Bár a szőlőnemesítők számos új fajtát kikísérleteztek, „eddig egyetlen más csemegezőlő-fajta sem tudta kiszorítani” (Csepregi—Zilai: Szőlőfajtáink. Bp., 1976. 191), sőt „A csemegezőlők közül a Chasselas még mindig egyed-

uralkodó” (Cselőtei—Nyújtó—Csiky. Kertészet, Bp., 1985⁴. 466), illetőleg — hogy a legújabb ampelográfiai leírást is idézzük: — „Üzemi területe a jövőben is nőni fog, s egyetlen házikertből sem hiányozhat” (Csepregi—Zilai, Szőlőfajtaismeret és -használat. Bp., 1989. 305).

A sasza hozzánk a XVIII. század végén került (Németh: Ampelográfiai album. Alany-, direkttermő és csemege-szőlő-fajták. Bp., 1975. 150), de csak később terjedt el. Hazai elterjesztésében Kecskemétnek volt nagy szerepe, l. Csereklyei: Gyöngy-szőlők (Chasselas-fajok) művelési módjának népszerű ismertetése. Kecskemét, 1888. és Feyér: Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Bp., 1970. 359. A sasza keleti eredetű szőlőfajta, de Franciaországban vált ismertté, s Dél-Franciaországból terjedt el (l. Hege-dűs—Kozma—Németh: A szőlő. Magyarország kultúrfőrája. Bp., 1966. 4: 215). Onnan került hozzánk is. A sasza ismertebb szőlőfajtáink között ugyancsak fiatal. Gondoljunk csak arra, hogy míg a *bakator* és a *gohér* első köznévi adata 1590-ből idézhető, a *furmint*-é 1623-ból, a *hárslevelű*-é 1744-ből, a *kadarká*-é 1780-ból (l. TESz.), a *chasselas* első adata a TESz. szerint 1893-ból való (*sasza* a., de l. alább). A sasza — amely egyébként fajta-csoport — neveinek a történetéről az ampelográfiai források alapján azonban jóval pontosabb képet rajzolhatunk, mint a szótárak — beleértve a NSz.-t is — alapján.

2. *Chasselas*. — Fábián József nagyvázsonyi református esperes, korának jeles szőlőse volt az első, aki Chaptal francia nyelvű ampelográfiai művét lefordítva szól a saszláról is (l. Kozma: A csemege-szőlő. Bp., 1961. 29; Németh: i. h.). Nála fordul elő először — tehát 1813-ban! — a *chasselas* név magyar ampelográfiai munkában (Visgálódó és oktató értekezés a' szőlő-művelésről. Veszprém, 1813. 1: 176). A *chasselas* a fr. *Chasselas* városnév köznevesüléseként jött létre, hozzánk azonban nem a német közvetítette („A magyar szó közvetlen forrása valószínűleg a német”: TESz. *sasza* a.), hanem — s erre Fábián könyve, fordítása a koronatanú — a francia volt a közvetlen forrás. A szó elterjesztésében lehetett szerepe a németnek is, minthogy a ném. *Gutedel* 'sasza' [tkp. 'különlegesen nemes'] (l. W. Panwolf, Kleines Weinlexikon. München, 1974. 70; Währig, DtWb. *Gutedeltraube* a.) mellett a *Chasselas* is használatos volt s szintén ma is az a német ampelográfiai irodalomban is (vö. W. Hillebrand—H. Lott—F. Pfaff: Taschenbuch der Rebsorten. Wiesbaden, 1984⁷. 94—5; Rund um die Chasselas-Traube. Coop. Basel ACV. 1984. n. n.). A *chasselas* magyar változatai: *sasza*, *saslacz*, *sasla*, *csasza*, *csaszlaui*, *csoszlja* (TESz. i. h.), *Chasselas* (Hilibr Haller Ferentz: Az ugaros szőlő-művelés. Kolo'sváratt, 1834. 85), *Chasle* (K. Fürst: Versuch über den Weinbau und Weinhandel der Oedenburger Gespannschaft im Königreiche Ungarn. Oedenburg, 1847. 63), *Casselos* (Keleti Magyarország szőlőszeti statistikája. 1860—1873. Bp., 1875. 74), *Chassla*, *Chassellas* (Borászati Lapok 1901: 387, 818), *sászla* (Tóth: Ipolymenti palóc tájszótár. MNyTK. 176. sz. Bp., 1987. *sasza* a.).

A *chasselas* nemcsak többféle írásváltozatban (l. fentebb), de többféle ejtés-változatban is élt, illetőleg él napjainkban is (a *sasza* mellett a *csasza* például ma is gyakran hallható). Nem csoda, hogy a gyakran emlegetett, de a magyar fül számára nem érthető, idegen szőlőnevet népetimológiával értelmesítették (ahogy — a szőlőknél maradván — a *peronoszpóra*-ból kialakították a *feneroszpóra*-t; l. TESz. *peronoszpóra* a.). A *csaszlaui* változat a TESz. szerint „a csehországi *Časlav* (magyarul *Csaszlau*) városnévvel való összekapcsolásnak az eredménye” (*sasza* a.), a zalai *hasláb*-ra l. Gombocz: MNy. 2 [1906]: 147.

Szepszőlő. — Fábián volt az első, aki a szóban forgó szőlőfajtának magyar nevet is adott 1813-ban: „a' *chasselas*, vagy *szepszőlő*, mely enni igen jó” (i. h.). A különböző saszlafajtákról Chaptalnak is jó véleménye volt. Értékelése emígyen hangzik Fábián fordításában: „A' szepszőlők, ha azokat jól megéri a' nap, tökéletesen megérnek, még

Frantzia Országának északi részében is, és igen derekak a' gyümöltsei" (i. m. 219). E szőlő nemes tulajdonságait fejezi ki német neve, a *Gutedel* (l. föntebb), a szászországi *Schönedel* [tkp. 'szépnemes': Hillebrand—Lott—Pfaff i. m. 94] is.

A saszlának viszonylag gyorsan jó híre kelt a vincellérek körében, s ez megmutatkozott az alkalmi névajánlatokban is. Szabó Gábor, a saszla egyik múlt századi ismertetője például azt írta róla 1855-ben: „lehetne *dicső*-nek nevezni, mert ez reá is illik, kivált mint csemege szőlőre" (Gazdasági Lapok 1855. 46), l. még *Igen nemes* nevét, amely a ném. *Gutedel* 'ua.' mintájára született (uo.), valamint Legrády vélekedését: „ez a' nem eléggé dicsérhető jeles szőlő" (Lajstroma és rövid leírása azon honi 's külföldi szőlőfajoknak... Pesten, 1844. 7). A saszla értékes voltát igazolja az az 1868-as följegyzés, amely szerint „A Chasselas vörös és fehéreket fűrtökben adják el Füreden 20 krajczárjával fontját" (Entz—Gyürki: A hazai szőlőszet. Pest, 1868. 100).

F á b i á n s z ő l ő. — Fábán könyvének megjelenése után 16 évvel a chasselas újabb magyar nevet kap. Ez is tudatos névadással születik, de nem a szőlő valamely jellemző tulajdonsága alapján, ahogy a Fábán-féle *szépszőlő*. A névadó Görög Demeter, akinek a véleménye szerint a Chasselas megérdemli, hogy elterjedjen a két magyar hazában, mégpedig igazi magyar néven: „Méltó tehát, hogy mi is a hazánkba befogadott jóféle szőlőre az idegen *Chasselas* név helyébe nemes Fábán érdemes hazánkfiának becses nevét függesszük, s azt ezentúl Fábán szőlőjének nevezzük, háládatos emlékezetünknek a késő időkgig való fennmaradására" (1829, idézi Rapaics: A magyar gyümölcs. Bp., 1940. 227). Demeter névjavaslatát — némi változtatással — elfogadták többen is. A Magyar Gazda 1845-ös évfolyamában ez áll: „*fábán* (*Gutedel*-*Chasselas*)" (1461), az 1846-osban pedig ez: „chasselas *fábán* *Gutedel*" (505). A budai szőlőiskola 1847-es felsorolásában [467 o: 477] a Chasselas blanc magyar megfelelőjeként a *nemes Fábán*-t olvashatjuk (idézi Fábán Pál in: NyelvRef. 181). Egy 1855-ös hegyaljai közlésben *Fábán* áll (Gazdasági Lapok 1855. 94). A Falusi Gazda 1858-ban *párisi Fábán* néven említi (1858. 120), a jelzővel a szőlőfaj francia eredetére utalva. A későbbi adatokra l. *Nemes bábán* [o: *fábán*] (Keleti i. m. 71), *Fábán-szőlő* (KertLex. Bp., 1963. 155 *Chasselas*-félék a.), *Fábianszőlő* (Németh i. m. 150).

Ez a szőlőnévtípus — tehát a szőlőfaj népszerűsítésében, elterjesztésében stb. nagy szerepet játszó személyek nevével való névadás — nálunk idegen nyelvi (francia, német) minták közvetítésével jött létre.

G y ö n g y s z ő l ő. — A saszla következő ismertebb neve a *gyöngyszőlő* (l. Kozma i. m. 332; KertLex. i. h.). A név előfordul már Fábán könyvében is, ott azonban nem a saszlát jelöli, hanem egy másik fajt (i. m. 212). A szótörténeti adatok: „*Gutedel* szórul szóra lenne: jó nemes, v. igen nemes; némelyek *gyöngy-szőlő*nek is nevezik" (Gazdasági Lapok 1855. 46), „a francziák Chasselas-i a magyarok *Gyöngyszőlő*i, melyek, legalább eddig, a csemege szőlőnek javát képezik" (i. m. 1862. 518), l. még föntebb, Cserekyei könyvének a címét. Ezt a szőlőnevet nyelvjárásaink egy részéből is tudjuk adatolni, például a Somló-hegyről (Nyr. 34 [1905]: 53). Az elnevezés alapja a saszla fűrtjének, illetőleg bogyoinak a formája volt, de számolhatunk a ném. *Perltraube* 'ua.' [tkp. 'gyöngyszőlő': Kozma i. m. 332] hatásával, tehát tükörfordítással is. A *gyöngyszőlő* néven emlegetett szőlők zöme azonban bizonyosan nem 'saszla', hanem 'gyöngyfehér' jelentésű. Ez utóbbiról azt írja jeles ampelográfusunk, Németh Márton: „Ismeretlen eredetű. Valószínű régi magyar fajta... Tokajhegyalján *Gyöngyfehér* néven már régóta ismert" (Ampelográfiai album. 2: 81), l. erre Tsz., CzF. és EMSzT. *gyöngyszőlő* a., Kassai 2: 314 *gyöngyfehér-szőlő* a., ÜMTsz. *gyöngyfehér* a. A szerb-horvát *đenđes* 'Weinstockart' < m. *gyöngyös* (Hadrovics: Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Bp., 1985. 203) előzménye sem a Chasselas, hanem a Gyöngyfehér szőlőfajtát jelöli. A 'gyöngyfehér' jelentésű *gyöngyszőlő* idegen mintáktól független névadással, hasonlóságon — tudniillik a fűrtnek,

illetőleg a bogyóknak a gyöngyhöz való hasonlóságán — alapuló névátvitellel született. Ezt igazolják e szőlőfaj *gyöngyfehér* és *gyöngyszemű* elnevezései is (Németh i. h.).

Francia fehér. — A chasselas úgyszintén korai s tudatos névadással létrejött — származási helyére utaló — megnevezése a *Francia fehér* (1834: Hilibi Haller Ferenc i. m. 84), *Frantzia Szőlő* (1836: TudGyűjt. 8: 69), *Francia fehér* (1859: Letenyei, Szőlőszeti tájrajz. Pest, 60). A Falusi Gazda *párisi Fábán* (1858. 120) adata a Görög Demeter-féle elnevezés megtoldása a francia eredetre utaló *párisi* jelzővel. A népnyelvben sem a *szépszőlő*, sem a *Fabiánszőlő* nem terjedt el. A *franciára* (föltehetőleg ezt a szőlőfajt jelölik vele) l. SzlavSz. *szőlő* a. A népnevet tartalmazó szőlőnevek csoportja elég tekintélyes, vö. például: *Bolgárszőlő* (Csepregi—Zilai 1989. 312), *Magyarka*, *Olasz rizling*, *Török malaga* (i. m. 225, 142, 347), *Frankus*, *Perzsiái fehér* (Legrády i. m. 7, 37), *Magyar szőlő* (Gregor: NyK. 1973. 422).

3. A chasselas fajtacsoport, amelynek több faja is van (l. Csepregi—Zilai 1976. 193, 1989. 302). A fajtacsoport egyes fajtái magyar elnevezéseinek a jelzői általában idegen nyelvi, főként a francia megfelelők fordításai. Így például a mai *Piros chasselas* előzménye, a *Veres szépszőlő* a fr. *Chasselas rouge* 'ua.' [tkp. 'vörös/piros sasza'] részfordítása (Fábán i. m. 218). Valamennyi sasza faj a Chasselas dorétól származik, amelynek mai magyar elnevezése, az *Arany chasselas* (Csepregi—Zilai 1989. i. h.) Fábán *Aranyos szépszőlő*-jére megy vissza (i. m. 218), ennek jelzője pedig a fr. *doré* 'aranyos, arany-' (*Chasselas doré*) fordítása (uo.). A mai *Szagos chasselas* vagy *Passatutti* nem tiszta Chasselas-fajta, hanem csak származék (Csepregi—Zilai i. m. 302). Első magyar megnevezése, a *Szagos szépszőlő* Fábán részfordítása a fr. *Chasselas musqué* 'ua.' [tkp. 'muskotályos sasza'] alapján (i. m. 219).

Petrezselyem szőlő. — A fontosabb sasza fajtak között tartják számon a — ma már csak gyűjteményes értékű — Chasselas ciotat blanc-t (Csepregi—Zilai 1976. 193), amelynek magyar neve megvan már Fábán könyvében: *Fehér Petrezselyem szőlő* (219). Ennek piros változatáról, amelyet *Veres Petrezselyem szőlő*-nek nevez, írja Fábán: „a' levelei pedig sokkal hasonlabbak a' petrezselyem leveléhez, mint amazoké. Ez ollyan megemertető tizimere ennek a' szőlőnek, hogy ezt Bauhin éppen csak ezzel különbözteti meg. Bourdeauxban hívják *Persillade*” (i. m. 220). Fábán névalkotása a szőlőfajta bordeaux-i nevének [tkp. 'petrezselymes', l. fr. *persil* 'petrezselyem'] közvetítésével is létrejöhetett.

A név adatolható azonban már 1807-ből: *Petrezselyem Sz.* [= Szőlő] (Magyar Fűvészkönyv. Debreczenbenn, 1807. 181), s ott 'V. [= Vitis] laciniosa' értelmezéssel áll, azaz jelentése: 'csücskös, csipkés szőlő'. Van tudomásunk arról is, hogy az 1807-es országgyűlés e szőlőfajt javasolta Hegyaljára (l. Pap Miklós: A tokaji. Bp., 1985. 33–4). 1812-ben Kecskeméten már ismerték e szőlőt, erről tanúskodik a városi levéltári följegyzés: „Petrezselyem szőlő... Levele hasonlít a petrezselyem leveléhez, igen csipkés” (l. Bende László: A kecskeméti szőlő- és gyümölcstermelés fejlődéstörténete. Kecskemét, 1929. 22). Tsötönyi Márton szerint „csak cifraságért termesztik” (*Petrezselyem szőlő*: Leg hasznosabb és új fel fedezésekkel írott rövid gazdasági munka. Pesten, 1831. 103). Ha ezek a nevek is a szóban forgó Chasselas-fajt jelölik, akkor lehetséges, hogy Fábán ismerte a szőlőt és magyar nevét már Chaptal művének a fordítása előtt is. Minthogy pedig e szőlőfajnak valóban feltűnő jegye a petrezselyem leveléhez való hasonlósága (fényképét l. Csepregi—Zilai 1989. 133. kép), a név fordításos eredeztetése nem kényszerítő. E föltevés mellett szól, hogy a névvel nyelvjárási közlésekben is találkozunk (Bereg megye, Debrecen: Nyr. 20 [1891]: 432). A Fábán után közölt adatokra l. még: *petrezselyem-szőlő* (1829: MNy. 2 [1906]: 375), *Petrezselyem levelű* (1836: TudGyűjt. 8: 67), *petrezselyem szőlő* (Magyar Gazda 1845. 1217: Baranya), *petrezselyem szőlő* (i. m. 186. 1430), *csipkés*

levelű fábián (i. m. 1846. 506), *petrezselyemszőlő* (1854. Eger: Magy. Erd. Kép. 4: 33: NSz.), *Petrezselyem* (1855. Gazdasági Lapok 46), *Petrezselyemszőlő* (1869. Tersánczy: A jobb szőlőművelés. Nagy-Kanizsán. 96), *fehér petrezselyem*; *Fehér, petrezselyem levelű gyöngyszőlő* (1862. Gazdasági Lapok 519, 694), *petrezselyöm szőlő* (Bálint Sándor: A szögédi nemzet. Szeged, 1976. 1: 577). Hasonló elnevezésekkel más nyelvekben is találkozunk, l. például ném. *Petersilientraube*: MNY. 2 [1906]: 375, cseh *Chrupka petržlenová*, román *Chasselas pătrunjel* (Németh: Ampelográfiai album. III, 150): 'ua.': a ném. *Petersilien* és a rom. *pătrunjel* főnevek, jelentésük: 'petrezselyem', a cseh *petržlenová* melléknév, jelentése: 'petrezselyem-, petrezselymes'. A szőlő levelének alakjáról született szőlőnevekre l.: *Bárányfarkú, Juhfarkú, Rókafark* (Németh, Ampelográfiai album. 2: 107), *Berkenylevelű, Fodroslevelű* (i. m. 227, 234), *Hárslevelű, Somszőlő* (i. m. 1: 100), *Zeller levelű* (Gyürky Antal: Vinczellérek könyve. Pesten, 1856. 1: 135).

Csi o t á t. — E szőlőfaj nevéként fölbukkant korábban a *Csiotát* is (1856: Gyürky i. m. 132). Ez a név a szőlőfajta francia elnevezéséből került a magyarba jövevénytisztként, vö. fr. *Le Ciotat, Raisin d'Autriche* = *Fehér Petrezselyem szőlő* (1813: Fábian i. m. 219), de nem francia, hanem olasz ejtést tükröz. A francia név a *Ciotat*-val, tehát egy francia városnévvel azonos (*Ciotat* kikötőváros Marseille-től 35 km-re, l. PalLex. 4: 392), s ugyanúgy vált szőlőnév részévé, illetőleg szőlőnévvé, ahogy a *Chasselas*, valamint a *Frontignan* és a *Lunel*; vö. a Sárga muskotály francia megnevezéseit: *Muscat de Frontignan* és *Muscat de Lunel*, l. még: „A Sárga muskotályt nagy kiterjedésben termesztik a dél-franciaországi Lunel és Frontignan nevű városokban” (Németh i. m. 1: 113).

R o p o g ó s s a s z l a. — A korábbi szakirodalomban gyakran emlegetik: 1865-ben *Gyöngyszőlő ropogó* (Tersánczy: Oenologia. Nagy-Kanizsán. 53), 1869-ben *Gyöngyszőlő ropogós* (Tersánczy: A jobb szőlőművelés. Nagy-Kanizsán. 97), 1888-ban *fehér ropogós gyöngyszőlő* (Borászati Lapok 163) néven. Az utóbbi helyen névmagyarázatot is kapunk: „elnevezését talán onnan nyerte, mivel újjal összenyomva roppan”. Igen. Csak hogy a jelző a magyarban idegen minták hatására került a szőlőnévbe. A németben *Krachgutedel* [tkp. 'ropogós saszla': Fürst i. m. 63], a franciában *Chasselas musqué croquant* [tkp. 'ropogós muskotályos saszla': l. Farkas Mihály: Magyar kertészkönyv. Bp., 1876. 312] e szőlőfajok neve. Valószínűleg a német volt a fő — vagy talán kizárólagos — forrás, ugyanis a *Krachgutedel* korábbról adatolható a magyarországi szakirodalomból, mint magyar megfelelője, illetőleg mert a német nyelv ismerete a múlt századi Magyarországon a franciáénál sokkal elterjedtebb volt a vinczellérek körében is. A *Ropogós saszla*-t és társait l. Németh i. m. 3: 327. Külföldi mintáktól függetlenül kapta az Attila egyik társnevét, a *Ropogós muskotály*-t (Csepregi—Zilai 1989. 314).

P a p s i p k a. — A Ropogós saszla egyik népi elnevezése a *papsipka*: „nagy fürtje tömött, bogvói lapítottak, bordásak (innen *papsipka* a neve)” (Farkas i. m. 312). A *pap*-előtagó növénynevekre l. TESz. *paponya* és *papsajt* a.

4. Tanulmányomban szándékosan nem foglalkoztam a saszla több tucatra rúgó, jelzős szerkezetű megnevezésével (Németh Márton ampelográfusunk a saszlafajoknak 53, a Passatuttinak 11 jelzős elnevezését közli: i. m. 3: 147, 150). Ezek ugyanis etimológiai és névtani-onomasziológiai szempontból nem annyira érdekesek, illetőleg többnyire önmagukért beszélnek. Néhány általános jellegű következtetés azonban így is levonható:

1. Azoknak a szavaknak a szótörténeti vizsgálatában, amelyek szaknyelvi vagy csoportnyelvi kötöttségűek voltak, vagy ma is azok, nem elegendő a szótárak és lexikonok átbúvárlása, tanulmányoznunk kell az illető tudományág vagy szakma irodalmát is.

2. A saszla elnevezései igen változatosak mind etimológiai, mind pedig onomasziológiai tekintetben. Van közöttük tudatos és spontán (népi) névadással létrejött név,

2. 1861-ben nyílt meg a Déli Vasút magyarországi fővonalának Buda és Nagykanizsa közötti szakasza, amellyel a Balaton déli partja az ország fővárosával közvetlen vasúti összeköttetést kapott. (Ekkortájt született meg a közismert dal: „Megy a gőzös, megy a gőzös Kanizsára”). Az északi part azonban még sokáig, negyvennyolc éven át vasútvonal nélkül maradt. Csupán századunk elején, 1909-ben adta át a MÁV a forgalomnak a Balaton északi partja mentén húzódó vasútvonalat, amelynek kiinduló pontja a közigazgatásilag Pákozdhoz tartozó Börgönd, végállomása pedig Tapolca lett. (L. Révai-Lex. 2: 486, 13: 170.) E vasútvonal dél felől érintette Csajágot, s a közelben keresztelte a lepszény – veszprémi vonalat. A lepszény – veszprémi vonalon Csajágnak már volt vasúti megállóhelye *Csajág* néven, ezért a tapolcai vonalon épített új megállóhelynek olyan nevet kellett adni, amely ettől különbözik. Minthogy az új megállóhely Röcsögénél volt, neve *Csajág-Röcsöge* lett. Vö.: 1913: „Csajág . . . m. h., (Csajág és *Csajágröcsöge*)” (Hnt. 452); 1914: H. St. *Csajágröcsöge* (Veszprém und Várpalota. 1: 75 000-es térkép); 1922: „*Csajágröcsöge*, vasútállomás” (Hnt. 79); 1926: *Csajág-Röcsöge* (Hnt. 82 *Csajág* a.); 1928: V. m. *Csajágröcsöge* (Veszprém és Várpalota. 1: 75 000-es térkép); 1929: V. m. *Csajágröcsöge* (BalTérk.²). A tapolcai vasútvonal Balatonakarattyánál éri el a Balatont a vízszint fölött 41 m magasságban. Az Akarattya előtti (nem Balaton-parti) Csajágnál a főváros felől jövő utazóközönség már rendszerint a vasúti kocsik ablakainál álldogál, várva a pillanatot, amelyben szeme elé tárul a Balaton panorámája. Nem csoda, hogy sok utas emlékezetében megragadt ez a furesa hangzású vasúti megállóhelynév: *Csajág-Röcsöge*, és valamely eldugott, félreeső, Isten háta mögötti hely képzetével asszociálódott. (Vö. *Piripócs* szócikkével: FNESz.⁴ 2: 351. *Piripócs* című satirikus verseiklusában Nadányi Zoltán a két világháború közötti Berettyóújfalu elmaradottságán, mozdulatlanságán csúfolódott.) S a névnek ez az átvitt értelmű használata túlélte magát a vasúti megállóhelyet is. A harmincas évek elején ugyanis Csajág új, korszerűbb vasútállomást kapott új helyen, és a *Csajág-Röcsöge* nevű vasúti megállóhely megszűnt. A kételemű név eltűnt a vasútforgalmi táblákról, a vasúti menetrendekből, helységnévtárakból, térképekről stb., de nem merült feledésbe, hanem megőrződött az agyakban. Jelképi természetű névként olykor-olykor még mostanában is a nyelvünkre jön.

Kiss Lajos

Szeli István: Nyelvhasználatunk etikája Újvidék, Forum, 1985. 49 oldal

A vékonyka füzetnek a jelentősége témájánál fogva sokkal nagyobb, mint terjedelme sejteti. Talán éppen ezért hazai nyelvművelésünk sem eléggé figyelt fel rá megjelenése évében. Ezt a mulasztást szándékozunk most — négy év elteltével — pótolni. A szerzőt — úgy gondoljuk — nem kell bemutatni az itthoni szakembereknek; az olvasónak pedig elég, ha ennyit mondunk: a jugoszláviai Vajdaság jól ismert tudósa.

A témával való foglalkozás ötletét egy előadásra való felkérés adta — írja a bevezetőben Szeli István. Bár mondanivalója nem előzmény nélkül való. Elég, ha a hazánkban 1983-ban a Kossuth Kiadónál megjelent könyvére utalunk: A magyar kultúra útjai Jugoszláviában. Ennek egyik fejezetében (az anyanyelv szerepének polgári és szocialista szemlélete — 56–71 lap) már fontos kérdéseket, összefüggéseket foglal össze mostani témájával kapcsolatban. Talán segíti a füzetben foglaltak megértését, ha az említett fejezet mondanivalójából néhány gondolatot idézünk emlékeztetőül: „A nyelv ügyét felkaroló kezdeményezések indítékait vizsgálva, a polgári társadalomban általában kétféle irányt különböztethetünk meg. Az egyik a »védelmeztetett magyar nyelvért« száll síkra a gyarmatosítás, az elnyomás s a jogfosztás ellenében, a másik a terjeszkedés, a hódítás szándékával lép fel. A nyelvművelés Janus-arca ezen a történelem folyamán nemzetiségileg heterogénné vált területen is megfigyelhető, s egyebek mellett azzal is magyarázható, hogy itt a nyelvi mozgalmak mindig sokkal szorosabban szövődtek össze a nemzeti létezés problémáival s a társadalmi és politikai élet által felvetett kérdésekkel, mint a nemzetiségileg egységes területeken.”

„Nyelvművelő mozgalmaink jellegét illetően még egy sajátosságra kell felfigyelnünk, ez pedig a szépirodalmi tevékenységhez, az írók, literátorok személyéhez való kötöttség. Ezen a tájon nem a főiskolákhoz, a tudományos intézményekhez vagy a tudós társaságokhoz kapcsolódik a nyelvápolás, egyszerűen azért nem, mert ilyenek nem is nagyon voltak, hanem a literátorokhoz, az esetek többségében pedig az alkalmi nyelvművelőkhöz. Végigtekintve a már említett társaságokon egészen a két világháború közötti magyar sajtóig s még tovább, a magyar olvasókörökig, kaszinókig és irodalmi csoportosulásokig, azt látjuk, hogy ezen a téren főleg az irodalmároké a kezdeményezés.”

„Gyökeres változásoknak, új szervezettségű társadalomnak, szociális és nemzet felszabadulásnak kellett bekövetkeznie, hogy a több mint két évtizeden át emlegetett és felpanaszolt hibák és mulasztások gyógyírt találjanak. Egy olyan korszaknak, amely a magyar nyelvre már nem az állami felsőbbbség ellenséges indulatával és nem is valami nyelvi kizárólagossággal tekint, hanem mint egyenrangú népcsoport természetes és elidegeníthetetlen jogára. S ez a korszak csak 1945-ben, az új Jugoszláviával születik meg.”

Mindezek után felidézzük a füzet mondanivalóját: „a nyelvről való hamis vagy téves eszmélkedésekről”, a „ferde nyelvtudatról”. A szerző szándéka szerint minden csak védekezés az újabban észlelt nyelvi „erőszakideológiák” ellen. Akár egy modern, 20. századi Parainesisnek is felfoghatjuk, amelynek gondolatai nem egy unokaöcsnek szólnak,

hanem mindenkinek, aki ezt a nyelvet vallja anyanyelvének, ezen a nyelven gondolkodik, beszél és ír. A kortárs intelmei minden magyar számára.

A mondanivaló szerkezeti felépítése során a szerző azt a megoldást követi, hogy a Híd 1985. szeptemberi számában megjelent hasonló című esszéjéből idéz, és ezekhez a fejezetnyitó idézetekhez fűz magyarázatokat, kiegészítéseket, fejtegetéseket. A vizsgált résztémák, kérdéskörök a következők:

ETIKA? — A szó után látható kérdőjel azt jelzi, hogy egyesek kétségbe vonják a nyelvhasználat fogalmának bevonhatóságát az etikai vizsgálat és megítélés körébe. A szerzőt pedig a nyelv etikai vonatkozásai érdeklik, amelyek mindig társadalmiak is. Nemcsak azért, mert a megközelítésnek ez a módja a legelhanyagoltabb, hanem azért is, mert hogy mikor, ki és hogyan, miért éppen így vagy úgy tekint a nyelvvvel és annak használatával összefüggő kérdésekre: az ezekre adott válaszok sok mindent elárulnak egy nyelvi közösség életéről, állapotáról.

SAJÁTSZERŰ FELADATOK — „A magyar nyelv egységessége nem álláspont kérdése, hanem tény” — vallja a szerző. Bizonyításul saját magát idézi: „Nem beszélünk jugoszláviai magyar nyelvről, mert olyan nincs, csak magyar nyelvről Jugoszláviában, mert ezen a nyelven beszélünk ott is, pontosabban ott is beszélünk ezen a nyelven.” Majd így folytatódik az érvelés: „Ennek ellenére meggyőződéssel valljuk, hogy nyelv-ápoló teendőink szükségképpen sajátyszerűek. . . azt is mondhatnánk, hogy mindenféle nyelvművelő munka csak akkor lehet sikeres, ha figyelmét nem az á l t a l á n o s r a hanem a k ü l ö n ö s r e fordítja.”

MÉGIS: NORMATIV SZABÁLYOZÁS? — E fejezetben — rövid történeti visszapillantás után — a szerző határozottan állítja, hogy újszerű szabályozásra, nyelvi „ars poeticá”-ra van szükség, mégpedig olyanra, amely (és itt most ismét szó szerint kell idéznünk az elképzelést) „— a nyelvtudat szintjére emeli a nyelvösztönt; — a nyelv »alkotmányának« a megértésével mozdítja elő a helyes nyelvhasználat ügyét; — segít megóvni az emberi szót az eldologiasodástól, az elszemélytelenedéstől; — a nyelvekben is megfelelően tudja mérlegelni a szabadság és szükségszerűség összefüggéseit; — a nyelv szellemének kérdéseire legalább annyi gondot fordít, mint az úgynevezett objektív tudnivalóira.”

NYELVÖSZTÖN — NYELVTUDAT — Innentől kezdve három fejezet előtt nincs idézet, csak a címül választott fogalmak értelmezésére szorítkozik a szerző: tehát a nyelvösztön (nyelvérzék) és nyelvtudat megfogalmazására, körülírására. Az előbbi olyan képesség, amely a tiszta, helyes beszédű környezet kedvező hatására alakul ki az egyénben, de nem ismeretlen erő, „adománya”, mert kedvezően befolyásolható, nevelhető. Az utóbbi úgy jön létre, hogy az előbbit a tudás támasztja alá, vagyis ha a nyelvtudomány sokféle diszciplínája »visszaigazolja«. Ezen elvi megállapítások után néhány gyakorlati példát olvashatunk.

A NYELV SZELLEMÉRŐL — ELŐJELEKKEL — Rövid történeti utalás után a következő meghatározást olvashatjuk: „. . . ez a fogalom gyűjtőneve azoknak a sajátosságoknak, amelyek a nyelvi közösség gondolkodásmódjának nyelvben tükröződő jeleit, különöségeit, szemléleti eredetiségét együttesen jellemzik.” De „nyelven kívüli” meghatározói is vannak, mint foglalkozás, életmód, szokás. Végül Németh László megállapítását teszi magáévá és fogadja el helyesnek a szerző. Az idézet lényege: „. . . hajlandók vagyunk kérkedni azzal, hogy nyelvünk milyen érzeki, konkrét; nem bírja, ami elvont, ködös. Azonban az érzékletességnek is megvan az ideje, meg az elvontságnak is.”

IDEGEN SZÓ — MAGYAR SZÓ — A kérdéssel kapcsolatban a szerző azt a helyes elvet vallja, hogy az idegen szónak a használata a kellő helyen és értelemben nem helytelen és nem áll ellentétben a „magyarosság” elvével. És idegenszerűségnek — Petőfi Sándor nyomán — inkább a nyelv szerkezeti sajátosságai és törvényszerűségei ellen való

vétséget minősíti. Majd a szerbhorvát nyelv hatásaiból fakadó példákat sorol fel, kitérve a közsavak írására és ejtésére a magyar szövegben.

ELHASONULÁS MAGYAR SZAVAKBAN IS? — Ezen az utolsó két fejezet élén ismét találunk idézetet az esszéből, és utána következik a „kiegészítés”, értelmezés, a választott idézetnek továbbgondolása. A szerzőt a jelentés tan témaköréből tulajdonképpen csak az a terület érdekli, amit egyszerűen szótévesztésnek szokás nevezni, vagyis „... csak az a szorosan körülhatárolható terület, amelyben az érintkező nyelv jelentés-influenciáját ismerhetjük fel, azt a jelenséget, amikor a szójelentés addig biztosnak hitt egyensúlya megbomlik, ingadozni kezd. A tünet elsősorban azok előtt ismert, akik azonosítani tudják a jelentéstartalomra ható erő sugarak természetét, forrását és irányát.” Majd példákat idéz szótárakból, és összehasonlítást tesz a szerbhorvát nyelvvel.

KULTÚRA ÉS A NYELV KULTÚRÁJA — Ebben a zárófejezetben az esszé-idézet arról szól, hogy egyfajta szétválasztódási folyamat tapasztalható a nyelv és a kultúra között, főleg az irodalomban, az irodalom nyelvében. A költészet jellemzésére ezt olvashatjuk: „Az a líra például, amely nem is törekszik másra, mint bizonyos primitív indulatmenetek nyelvi tükröztetésére, megelégszik a neki megfelelő nyelvi felszereltséggel, az egytagú ikes igékkel kifejezett cselekvések megnevezésével, másra aligha vállalkozhat.” Csak részben fogadva el azt az érvelést, hogy antihumánus valóságunk ábrázolásához multhatatlanul szükség van durva nyelvi eszközökre. Elfogadva viszont azt, hogy „a nyelv nem egyszerű tükröztetése a társadalmi valóságnak, hanem a tudat és értelem közegén át közvetve fejezi ki a valóságot. Az emberi valóságtartalmak irodalmi képe tehát nem ösztönös nyelvi visszaverődés eredménye, hanem művészi beavatkozással jön létre, a tudat és az ösztön egybehangolt s egymásra utalt tevékenysége révén.”

Graf Rezső

Szekér Endre: Hagyomány és újítás mai költői nyelvünkben. Tankönyvkiadó, Budapest, é. n. [1988], 291 oldal

Újabb hasznos kézikönyv kerülhet mindazoknak a könyvespolcára, akik — tanárként, előadóművészként vagy népművelőként — hivatásszerűen foglalkoznak a mai magyar szépirodalommal.

Szekér Endre kecskeméti tanár új könyvének célja a bevezetés tanúsága szerint „a jelenkor stílusának”, pontosabban: napjaink költői nyelve főbb jellemvonásainak vizsgálata (8). Vagyis az ismertetendő mű az ún. stílusjellemzés tanulmánytípusába sorolható (vö. Szabó Zoltán: Kis magyar stilisztika, Bukarest, 1968. 43–8), de nem egyéni szépfírói stílusokat jellemez, hanem egy bizonyos műnemi stílusnak (a lírai nyelvhasználatnak) egy meghatározott időbeli metszetét tárja elénk. Nem portrészorozatot ad tehát, hanem egyes jelenségek, tendenciák kapcsán említ egy-egy alkotót, elemez egy-egy művet. Így módon a vizsgálódás előterébe az egyes stilisztikai jelenségek kerülnek ugyan, de nem halványulnak el a költői egyéniségek, személyiségek sem.

A szerző — szerencsénkre — sem a „mai”-t, sem a „magyar”-t nem értelmezi mereven. Mai költészetként a 70-es és a 80-as évek fontosabb versesköteteit tekinti át, de szükség szerint visszapillant 1945 utáni líránk korábbi időszakaira, alkotásaira is. Magyar költészetben pedig — ez a könyv tervezésének, megírásának idején korántsem volt oly természetes, mint napjainkban! — mindazt a költői termést érti, amelyet magyar nyelven vetettek papírra. Tehát a magyarországi köteteken kívül lehetőleg feldolgozza a szomszédos országokbeli és a nyugati magyar költők verseit, kötetait is. Így kerülhetetq bele ebbe a könyvbe Gömöri György és Kányádi Sándor, Határ Győző és Horváth Imre,

Fehér Ferenc és Szilágyi Domokos stb., stb., szépen példázva költészetünk földrajzi tagoltságát és lényegi egységét.

A továbbiakban hadd tegyek eleget a könyvismertetés legsajátságosabb feladatának, annak ti., hogy fejezetről fejezetre haladva is m e r t e s s e m a könyv szerkezetét, tartalmát, gondolatmenetét.

Szekér Endre munkája hat nagyobb tematikus fejezetből tevődik össze. Az első fejezet (9–55) a költői egyéniség kiterjesztésével, a költői én megsokszoroz(ód)ásával foglalkozik. A huszadik századi költő szívesen ölt fel különféle arcokat és álarcokat (most látszik csak meg igazán, hogy Weöres Sándor maradandó becsű Psychéjének hányféle előzménye, párhuzama és folytatása gyűjthető össze az utóbbi három-négy évtized magyar költészetéből). Tovább él az „Így írtok ti” Karinthy Frigyes-i hagyománya is, amely a stílusparódiát a műelemzésnek, sőt az esztétikai értékelésnek az eszközévé teszi. Mindezt a szerző tanulságos és mulatságos példák tömegével dokumentálja.

Jól kapcsolódik ehhez a következő fejezet, amely a költői játékoknak a birodalmába kalauzol bennünket (57–90). Az itt bemutatott nyelvi játékok, költői kísérletek természetesen nem azonos fajsúlyúak. Néha mégis meglekenti az olvasót, hogy a külső formai, nyelvi szempont mechanikus érvényesítése folytán annyira elütő jellegű versek kerülnek egymás mellé, mint Somlyó Györgytől a Harci lobogók — antarktiszi szélben és Weöres „tanáriki kariká”-ja (74–5).

A harmadik fejezet (91–123) a vers terjedelmének kiterjesztése és leszűkítése kapcsán a „hosszú vers”, ill. a — látszólagos vagy valóságos — töredékessé válás jelenségét elemzi az újabb magyar lírában. Itt olvashatunk a cím és a mottó stilisztikai szerepéről is.

Újabb költészetünk határai nemcsak terjedelmileg, hanem műfajilag is kitágultak: erről tanúskodik a következő, a negyedik fejezet (125–61). A vers továbbnyújtódik a regény, a riport, a mese, az emlékirat stb. műfaja felé, sőt zenei és képzőművészeti megoldásokhoz is folyamodik, „a műsák testvérisége” jegyében.

Az ötödik, az előzőeknél kevésbé összefogott fejezet „Néhány hagyományörző és újítási lehetőség”-ről ad számot (163–214). Ide került az ősihez és a népihez való visszakanyarodás irányzata, a költői kép megváltozott szerkezete és rendeltetése, az élőbeszédnek és a hivatali stílusnak a költészetre gyakorolt hatása, valamint vers és próza határterületének: a versprózának, ill. a prózaversnek az elmozdítása.

A tematikus fejezetek sorát a Zolnai Bélától oly találóan elkeresztelt „látható nyelv”-nek az áttekintése zárja le. Gazdag illusztrációs anyag segíti az olvasót a képvers műfajának és az újszerű tipográfiai megoldásoknak az értelmezésében (215–41).

Lazábban kapcsolódik az eddigiekhez, ezért inkább csak függelékként hat a „Vallomások a nyelvről” című összeállítás (243–54), amely költőinknek az anyanyelv iránti elkötelezettségét van hivatva szemléltetni. Ennek a fejezetnek a beiktatását bizonyára valamely — egyébként helyeseltető — nevelési cél kívánta meg. Kár, hogy ennek kedvéért a szerző lemondott a kötet műfaj- és módszerbeli egységességéről.

A könyvet rövid összegezés és kitekintés (255–62), majd szakirodalom-jegyzék (265–8) és névmutató (271–90) zárja. Ez utóbbi valójában a műben előforduló költők és kötetek betűrendes listája, amely feltűnteti az idézetek eredeti helyét (lapszámát) is. Ez igen hasznos, mert megkönnyíti a visszakeresést, a további tájékozódást.

A könyv szerkezete, mint láthattuk, kissé esetleges. A fejezetek bizonyára más sorrendben is követhetnék egymást, mint ahogyan követik, s a tárgyalt kérdések sora is bővíthető vagy szűkíthető lett volna. Ezt azonban nem kifogásként említem, hiszen Szekér Endre nem fészes logikájú líraelméleti értekezést írt, hanem — jó irodalmi érzékel — felfigyelt néhány nyelvi-stiláris jelenségre, példákat gyűjtött rájuk, majd ezt az anyagot több-kevesebb magyarázattal, de az értékeléstől — különösen pedig az elmarasz-

talástól — általában tartózkodva formálta könyvvé. A maga műfajában ez a feldolgozás igen sikerültnek (és a stílustörténet mai iskolai képviselőjének ismeretében: hézagpótlónak) minősíthető. A magyartanárok, az ismeretterjesztők, az irodalmi műsorok összeállítói pedig külön is hálások lesznek a bőséges szemléltető anyagért.

A gondosan szerkesztett, csinos kiállítású kötet borítóját — a magyar irodalmi glóbus kikerekedésének biztató jeleként — Thinsz Géza stockholmi illetőségű magyar költőnek a szellemes képverse díszíti.

Kemény Gábor

Hottois, G.: Pour une métaphilosophie du langage. Paris, Libr. Vrin, 1981. 169 oldal — (Pour Gemein) — Bibliogr.: 163—5.

A jelenkori nyelvtudomány újabb és újabb irányzatai, amelyek a modernizált hagyományos és a strukturális lingvisztika szintéziséből táplálkoznak, ékesen bizonyítják, hogy a nyelv a legbonyolultabb kibernetikai rendszer és valóságának feltárása valamint leírása különféle modelleket eredményezhet.

De a bonyolult kibernetikai rendszer adekvát feltárásához és leírásához szükség-szerű egy objektív kritériumokon és különféle presztízsnyelvek hipnózisától szabad meta-nyelvre és metafilozófiára.

A metanyelv szerepét a jelenkori nyelvtudomány modernség bővületében élő irányzatoknál, így a magyar nyelv valóságának feltárásánál és leírásánál alkalmazott „modern” irányzatoknál is, gyakran az angol nyelv makrorendszerének elemzésénél és a nyelv metafilozófiájának univerzális tendenciáit (Comrie) figyelmen kívül hagyva, metanyelvet és metafilozófiát alkalmaznak. Ez hibás következtetésekhez is vezethet.

Ezt bizonyítja Hottois, G., a filozófia doktora, a brüsszeli egyetem tanára, az újlatin nyelvek és irodalmak neves szakértőjének jelen monográfiája is. (Munkái: Hottois, G.: La philosophie du langage de Ludwig Wittgenstein. Bruxelles, 1976.; L'inflation du langage dans la philosophie contemporaine. Bruxelles, 1979 stb.)

A könyv bevezetésből, hét fejezetből és befejezésből áll.

A szerző kiemeli: munkájában nem új nyelvfilozófiát ajánl, a fő figyelmet azon okok elemzésére fordítja, melyek a modern filozófusok nyelv iránti jelentős érdeklődését váltják ki. Ez az érdeklődés jellemző a XX. sz. különböző filozófiai áramlataira: a log-ki atomizmusra, strukturalizmusra, analitikus filozófiára, logikai pragmatizmusra és fenomenológiára. Azon filozófiai irányzatokat, amelyekben a nyelv problémája központi helyet foglal el, a „nyelv metafilozófiája” közös elnevezés alatt ajánlja egyesíteni.

Az I. fejezetben („Csalóka alternatíva: »nyelv felé fordulás« vagy »a dolgok mögé nézés«) rámutat, hogy a XX. sz. eleji nyelvfilozófia létrejöttét M. Moore-nak, L. Wittgensteinnek és kisebb mértékben B. Russelnek köszönhetjük. Ezen tudósok nevével két nagy irányzat kapcsolható össze, az analitikus vagy lingvisztikai (az angol filozófia irányvonala) és az ún. szövegmagyarázó fenomenológia, ami az NSZK-ban és Franciaországban terjedt el (M. Heidegger, H. G. Gadamer és mások). E két irányzat között lényeges különbségek vannak. Merleau-Ponty pl. szembeállította a lingvisztikai filozófia pozitivistá felfogását az eredeti tapasztalaton — melynek kapcsán a nyelvben előtérbe kerül a gyakorlat — alapuló fenomenológiával. Ezáltal, szerinte, nemcsak azt ismerjük meg, amit a szavak mondanak, hanem azt is, amit a dolgok.

A II. fejezetben („A filozófia másodlagos jellege: a metalingvisztikáról és a belső lingvisztikáról”) a szerző kifejti: a másodlagosság fogalma a filozófiának a tudományban betöltött periferikus helyzetével van kapcsolatban, amiből azonban nem következik

jelentőségének csökkenése. A periferikusságot úgy kell érteni, hogy a filozófusok figyelme tulajdonképpen a filozófiai vita keretein túlra irányul. A szerző kétféle másodlagosságot különböztet meg: metalingvisztikait és belsőlingvisztikait. Az előbbi az angol nyelvészeti filozófiában uralkodik, az utóbbi az ún. dialektikus szövegmagyarázó fenomenológia talaján fejlődött ki az NSZK-ban és Franciaországban. Metalingvisztikai megközelítéskor a nyelv referenciális, denotatív tulajdonságainak elemzését felváltja a mindennapi élet nyelvének logikai analízise. A metalingvisztikai filozófia konceptualista apparátusa logikai-lingvisztikai. A szerző azt ajánlja, hogy a nyelv kutatás ezen irányvonalát nevezzék „lingviszticizmus”-nak. A „lingviszticizmus” minden filozófiai problémát nyelvekre korlátoz és a nyelvhasználat szemszögéből vizsgálja azokat.

A belsőlingvisztikai megközelítés hívei a nyelvértelmezés nem referenciális természetének álláspontját képviselik: a jelentés a szerkezet produktuma, ami a mondatban, társalgásban, szövegben előforduló azonosság és különbség viszonyában jut kifejezésre. A szó ily módon értelmet nyer a szövegösszefüggésben; lingvisztikai jelentését, mint olyat, nem a valóság tárgyának vagy jelenségének megnevezése, hanem a társalgásra jellemző belső dinamizmus váltja ki. A szerző szerint ez az álláspont közeledik a szónoki gyakorlathoz és a gondolat és nyelv konnotatív megvilágítására érzékeny stilisztikai kutatásokhoz. Ily módon, fejezi be a szerző, a filozófia másodlagossága összefüggésben van a nyelv olyan specifikus vonásainak abszolútumra emelésével, mint viszonylagos önállósága és ez káros másik fontos vonására, amit az előző filozófia emel ki — a nyelv referenciális funkciójára, azon képességére, hogy jelöli és bemutatja a reális valóságot.

Tekintettel Wittgensteinnek mint a nyelvészeti filozófia alapítójának fontos szerepére, két külön fejezetet szentel neki: a III.-at („A Tractatus logici-philosophicus tragikus metalingvisztikája”) és az V.-et („Az idős Wittgenstein belsőlingvisztikai gyakorlata”). Megerősíti, hogy az elsőként 1921-ben megjelent „Tractatus logici-philosophicus” a modern filozófia egyik alapműve, mely a figyelem középpontjába a nyelvet állítja. A „Tractatus” magán hordozza azon ellentmondás jegyét, ami Wittgensteinnek a filozófia másodlagos szerepébe vetett hite és — az antikvitáshoz visszanyúló — filozófiai logosz uralkodásának eszméjéhez való szenvedélyes hűsége között mutatkozik. Ezt az ellentmondást a szerző tragikusnak nevezi. Az idős Wittgenstein filozófiája inkább a belsőlingvisztikai állásponthoz kötődik, ami a „kontinentális” filozófiára lett jellemző. Alkalmazása a nyelv számára sokkal fontosabb, mint a referencia, állítja Wittgenstein. A nyelvet játékhöz hasonlíttja.

A IV. fejezetben („Az angolszász filozófia diadalmas menete”) a metalingvisztikai álláspont fejlődéséről beszél az angol analitikus filozófiában. A nyelv referenciális funkciójának elutasítása ahhoz vezetett, hogy a lingvisztikai elemzés figyelmét korlátozta a szintaxis és az a szempont, amely szerint a nyelvi jel konvencionális jellegű. A szavak és közlemények különböző feladatokat töltenek be; egy és ugyanazon kifejezés felhasználható hol nyelven kívüli szituáció jelölésére, hol nyelvi játék elemeként. A referencia, ily módon, csupán a szemiotikai aktus sokoldalúságát és a nyelvhasználati módot mutatja. A filozófiát nyelvkritikaként értelmezik. G. Reil pl. a filozófia feladatát a félreértések szülte helytelen nyelvhasználat megállapításában és elhárításában látja.

A szerző a belsőlingvisztikai másodlagosság két megközelítési módját különbözteti meg: a szövegmagyarázót és a retorikait (VI. fejezet „A belsőlingvisztikai másodlagosság megnyilvánulásai”). Az első a figyelmét az élet szövegben, nyelvben való tükröződésére fordítja. A második a gondolat, társalgás, szöveg kivitelezési mechanizmusait figyeli a jelölt tárgyakkal való kapcsolatán kívül. Ezek a megközelítési módok arról tanúskodnak, hogy a filozófiai vizsgálat tárgya a nyelvi elemzésre korlátozódik.

A nyelv filozófiai problémáinak tanulmányozását bizonyos fókig S. Freud pszichoanalízise is gazdagította. Freud határozta meg a szimbolikus funkció uralkodó és univer-

zális jellegét, ezáltal megelőzve e probléma nyelvészek általi feldolgozását. Freud eszméi közvetlen hatást gyakoroltak a Lakannyelv lényegére vonatkozó koncepció kialakulására. A Lakan nyelv filozófiájának egyik fő tétele az emberi nyelv referenciális természetének kritikája. Az olyan jelkódokkal ellentétben, mint pl. a méhek nyelve, az emberi nyelv specifikuma a reális, fizikai referenshez való viszony függetlenségében áll. Úgy a nyelvet, mint működését a belsőlingvisztikusság jellemzi.

Az utolsó, VII. fejezet („A filozófia másodlagos jellegének forrásai: a nyelv-filozófia határain túl”) a különböző filozófiai irányzatok nyelvi problémák iránti feszült figyelmének okait elemzi. Ezt az érdeklődést a szerző összeköti a tudománynak és technikának a modern társadalmi életben betöltött domináló szerepével: a tudomány és technika meghódította a referenciális társalgás monopóliumát; a nyelv elműszakiasodik, csupán az információközlés eszközüvé válik, ezáltal az ember egyre inkább elveszti azt a lehetőséget, hogy a nyelven keresztül mint „beszélő alany” jelenjen meg.

Ilyen ez a nagy szakértelemmel és tömör, világos stílusban megírt könyv.

Rot Sándor

Kernya Róza: A szöveg néhány sajátossága kisiskolások fogalmazásaiban. Tankönyvkiadó, 1988. 238 oldal

A múlt évben vehették kezükbe az olvasók a Tankönyvkiadó „A tanítás problémái” c. sorozatának ezt a kötetét. A pedagógiai-módszertani témájú, kézikönyvként használható kiadványok ezidáig kiváló célt szolgáltak a pedagógusok mindennapos gyakorlatában, önművelésében, mintegy összefoglalva az adott téma legfrissebb hazai kutatási eredményeit.

A szerző az alsó tagozat anyanyelvi nevelésének egyik legproblematisabb területével foglalkozik, az írásbeli közlő-kifejezőképesség fejlesztésével. Vizsgálata ezen belül csupán egyetlen műfajra, az időrenden alapuló elbeszélésre terjed ki.

Témája határterületen mozog: részben nyelvészeti, részben módszertani. Olyan szerzőt feltételez, aki otthon van a szövegtanban és az anyanyelvi tantárgypedagógiában, s mint később látjuk, alkotó módon tudja ezt ötvözni, ismereteit feldolgozni és összekapcsolni.

Bevezetőjében felveti azokat a problémaköröket, amelyek erőteljesen befolyásolják a kisiskolások írásbeli szövegalkotásának minőségét, szerkesztését. Utal arra, hogy e képesség fejlesztése mind a mai napig módszertani szempontból kevésbé kidolgozott terület. Nem ismerjük pontosan a szöveg alkotásakor végbemenő gondolkodási folyamatot és annak törvényszerűségeit. Megállapítja, hogy az egyik problémakör a témaválasztással, a fogalmazás előkészítésével, valamint az irányítás—önállóság arányával függ össze. A másik igen lényeges momentum az írott szöveg javítása (azaz egyben befogadása) és értékelése.

Ismeretes, hogy a szövegalkotás — ezen belül főként az írásbeli — a személyiség-nevelés eszköze. Maga a szövegalkotó tevékenység csak kismértékben automatizálható, mechanizálható, épp ebből adódnak a módszertani hiányosságok. Intellektuális jártasság, az anyanyelvi képességek magasabb fokozata befolyásolja a beszéd-, az olvasási és írásképessegek szinte teljes hierarchiáját. Ezért helyezi el a kötet szerzője a szövegalkotást a kommunikációs képességek rendszerébe. Az ezt követő fejezet a fogalmazástanítással kapcsolatos hazai kutatások és kísérletek rövid áttekintésével kezdődik.

Találón állapítja meg, hogy „Közös bennük . . . a negatívum: a tanulói fogalmazások minősítésének problémáját nem oldották meg.” Ebben a részben tekinti át azokat

a szövegtani alapfogalmakat, amelyeknek tisztázása, ismerete nélkül a tanulók fogalmazásait nem lehet sem javítani, sem értékelni; ilyenek a logikus vonások, konstrukció, kontextuális kapcsolatok stb. Az elméleti bevezető, az alapfogalmak pontosítása után fogalmazza meg mérése célját, az anyaggyűjtés mikéntjét és a feldolgozás módját. A későbbi elemzéshez és következtetésekhez nagy mennyiségű anyagból merített. Somogy megye 35 iskolájának (26 falusi, 6 városi, 3 külterületi) 840 harmadik és negyedik osztályos tanulóival íratta meg az ugyanazon témájú elbeszélő fogalmazást. Ezeket elemezte egyenként azon szempontok szerint, amelyeket könyve előző fejezetében részletesen kifejtett; ezek: a közlés tudata, logikus vonások, koherencia stb. Minden megállapítást konkrét példákkal (fogalmazásrészletekkel) támaszt alá. A vizsgálat kapcsán olyan lényeges következtetések olvashatók, amelyek egyben megmutatják e képességfejlesztés gyengeségeit, hibáit, még kidolgozatlan vagy kevésbé ismert területeit. Felépítési érdekessége, hogy még eközben is gondosan ügyel arra, hogy olvasója ismereteit bővítse, rendszerezze, s utalhasson az eddigi vizsgálatok és kísérletek figyelemreméltó megállapításaira.

A kötet utolsó fejezete a következtetéseket és a módszertani ajánlásokat tartalmazza. A nagyszámú fogalmazás részletes és pontos elemzése alapján elfogadhatjuk mindazokat az észrevételeket és tanításmódszertani tanácsokat, amelyekkel a 8–10 éves tanulók írásbeli szövegalkotásának minőségét javíthatjuk.

Csupán néhány ezek közül:

„Meglehetősen nehéz feladatnak látszik ebben az életkorban a jó bevezetés írása, valamint a két szélső szerkezeti egység konvergenciájának megteremtése” (166–7). Felhívja a figyelmet arra, hogy nem elégedhetünk meg a szerkesztési hibákkal küszködő tanulóknál csupán a helyesírás és a szóhasználat javíttatásával, hanem náluk meg kell próbálni ugyanazon témában a szerkesztés javítását. Részletezi az önálló javítás feltételeit, valamint azokat a variánsokat, amelyek szóba jöhetnek egy elbeszélés gondolat-elrendezésében. Az itt leírtak és a könyv e fejezetének sorai határozottan gyakorlati segítséget, módszerbeli tanácsokat adnak alsó tagozatos tanító kollégáinknak. Kiemelem azt az érdekes gondolatsort, amely a javíttatás, szerkesztési hibák korrigálása, önálló tanulói elemzés, önértékelés tanításával foglalkozik (177–85). A könyv utolsó lapjai a mellékleteket tartalmazzák; ezen jól áttekinthető táblázatokon számszerűen ismerkedhetünk meg a tanulók fogalmazásaival. Szerencsés, hogy e melléklet nem zsúfolt, csupán a legfontosabb információkat tartalmazza. Ezt azért tudta megtenni a szerző, mivel már az előzőekben több teljes szöveget közölt (173–5 és 189–92), illetve kisebb részeket is beépített illusztrálásként.

Sajnálom, hogy — tán épp a teljes objektivitásra való törekvés miatt — nem vizsgált röviden egyéb körülményeket is. Így például, hogy mennyire volt hatással a tanulók szövegalkotására egy adott iskolatípus, az iskola helye, a tanító személyisége és felkészültsége stb.

Örömmel vettük kézbe a kötetet nemcsak azért, mivel olyan területre vezet el bennünket, amely a legügyesebb, jól képzett tanítóknak is mindig problémát jelentett, hanem azért is, mert világosan szerkesztett, adathú, s a szakemberek részére izgalmas, hasznos olvasmány.

Fülöp László

**P. Balázs János
(1910–1990)**

1990. január 1-jén elhunyt szeretett munkatársunk, tudóstársunk és barátunk, P. Balázs János. Amikor a Rákoskeresztúri Köztemetőben a temetési szertartás során a népe sgyászoló tábor tagjaiként hallgattuk Rácz Endre búcsúztatóját, akkor láttuk be és döbbsentünk rá, hogy kit is veszítettünk valójában: Rácz Endre szokatlanul gazdag, színes tudospályáról számolhatott be.

Néhány hónappal korábban nem gondoltuk volna, hogy az a baleset, amely mátyásföldi házából nem messze érte, végül is olyan legyengülést okoz szervezetében, hogy áttételesen ez lesz halálának oka. Annál inkább nem gondoltuk ezt, mivel e sorok írója — amikor a múlt év végén meglátogatta — örömmel tapasztalta, hogy kedélye ismét a régi, eltört könyökét ismét fájdalom nélkül mozgatja, sőt, hogy rövidebb lélegzetű szöveg írását is vállalni tudja (együtt írtunk üdvözlő levelet Szabó Ferenc OJ páternak Rómába, aki ott-tartózkodásakor szeretettel fogadta). És Elekfi László ragozási szótára korrigálására is vállalkozott, szerényen megjegyezve, hogy csak lassú tempóban fog haladhatni. Megdöbbsentett tehát a hír, hogy gyors rosszabbodás miatt örökre el kellett búcsúznunk tőle.

P. Balázs János 1910. november 14-én született Pozsonyban. Gyermekkorát nagyrészt a felvidéki Vízkeleten töltötte. Gimnáziumi tanulmányait, majd később egyetemi stúdiumait Pozsonyban, szülővárosában végezte. Az egyetemen magyar—latin szakon szerzett diplomát. Tanítani Érsekújvározt kezdett, ahol Kálmán Bélának is tanártársa volt. A felvidéki magyar kultúra egyik fáklyavivője lehetett volna (csallóközi magyar nyelvjárási gyűjtést már ez időben végzett), ha a sors és az akkori cseh kormány „közbe nem lép” és arra nem kényszeríti, hogy a „lakosságcsere” keretében hagyja el Szlovákiát. Erre 1947-ben került sor. Egy ideig tanárként működött (rövid ideig Esztergomban, majd Rákoslígeten). 1953-ban az MTA Nyelvtudományi Intézetébe került, mégpedig a Nagyszótári Osztályhoz. Később a Magyar Értelmező Kéziszótár munkálatainak szorgalmas tagja lesz.

Számos magyar szó művelődéstörténetét, etimológiáját azért tudta avatott gonddal kidolgozni, mivel a nagy nyelvészeti vállalkozások mindennapi életében, harcában közvetlenül résztvevett. Így például tanulmányt írt a *közgazdaság* (MNY. 49: 215–8), a *hőmérő* (MNY. 51: 244–50), a *halló* (Nyr. 83: 343–7), a *durva* (Nyr. 89: 234–8), a *bilgeri* (Nyr. 92: 112–3), a *langaléta* (MNY. 65: 447–51), a *dunnalud* (Élet és Tud., 1971. június 18.) szavainkról, ill. összefoglalóan a *műanyagnevekről* (Nyr. 98: 355–7), *jogi szókincsünk*ről (Nyr. 97: 484–6), valamint általában szókincsünk nagyságáról (Grétsy L. szerk.: Anyanyelvi kaleidoszkóp 14).

Szótörténeti tanulmányait, melyek tematikailag talán a legkorábbi réteget képezik munkásságában, számos olyan dolgozat is kiegészítette, melyek nyelvművelő természetűek voltak, így a „Fok Celsius vagy Celsius fok?” c. (Élet és Tud., 1964. okt.), „Sveici vagy svájci” (Élet és Tud., 1965. június), „VB” (Élet és Tud., 1965. szept.), „Van-e különbség az és meg a s között?” (Új Szó, 1973. okt.) c. írások.

Nem szabad említetlenül hagynunk azt a jelentős tanulmányát, amelyet „Az okulárétól a szemüvegig” címmel írt (MNY. 56: 91—8, 194—204). Ezzel a magyar szaknyelv, pontosabban az optikai szaknyelv alakulásához nyújtott adalékot, megelőzve Erdődi Józsefet, aki — kissé eltérve saját megszokott témájától — a *pápaszem*-ről írt rokon témájú tanulmányt.

Néhány névtudományi írás is tarkítja azt a palettát, amely — mint látjuk — néha nem a legóhajtott irányba szélesedett; ilyen pl. a *Lánchíd* c. írása a Pais-Emlékkönyvben, a *Madrid* c. cikk (Nyr. 94: 506) stb.

Azimént említett „paletta-szélesedés”-t azért hoztam szóba, mivel meggyőződésem, hogy P. Balázs János legféltettebb, legőszintébben szeretett, dédelgetett nyelvészeti témája a kodikológia volt és ezen belül is a Jókai-kódex minden kérdésköre. Ezt jelzi munkásságának egyik korai tétele: „A Jókai-kódex latin eredetijének eddig ismeretlen fejezete” (MNY. 52: 347—9) c. írása is, majd folytatólagos bizonyítékok idevágóan a „Van-e *műhel* szó a Jókai-kódexben?” (MNY. 59: 487—8), valamint „A Jókai-kódex egyik *ki* szavához” (MNY. 60: 470—1) c. írások. Mikor e sorok írója a Müncheni-kódexszel, valamint a Bécsi-kódex prologusaival foglalkozott, akkor értette meg azt a nyomasztó lelkiállapotot, ami egy magyar szöveg latin megfelelője rejtélyének megoldása előtt nyugtalanítja, nyugtalaníthatja a kutató lelkét. Így volt P. Balázs János a Jókai-kódex egyes részeivel is. Aztán elérkeztünk szeretett „János Bátyánk” életművéhez, a „Codices Hungarici” c. sorozat VIII. számaként megjelenő Jókai-kódex kiadásának előestéjéhez. Már folyt a szedés, egyre közeledett a nyomás ideje, és János még mindig kutatott a hiányzó latin szöveg meglelése érdekében. És kutatásai nem voltak hiábavalók. Nem sokkal a korrektúrák nyomása előtt megtalálta a keresett latin szövegeket, úgyhogy a kiadvány már ezek odaillesztésével jelenhetett meg: piros színnel vagy más módon lenne érdemes megjelölni e helyeket, melyek megtalálását annyi szorgalmas, majdnem sziszifuszi kutatás előzte meg. Még egy melléktermék is született e széles körű kutatási munkákból: „Magyar kódexszövegek latin forrásai” címmel, ami didaktikailag is értékes, egyedülálló összefoglalás (MNY. 82: 504—8, 84: 122—7). Ezután már kevésbé kényszerül nyelvészeti „kirándulások”-ra, mint amilyen volt érdeklődése alaptémájához viszonyítva az „Előadás-módszer tan és beszédtechnika” c. (Országos Vezetőképző Központ, Budapest, 1970. 85 o.) és egyéb írások, figyelmét immár főleg a kodikológia foglalkoztatja: Előszót ír az MNYTK 165. számaként megjelenő „Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódexben” c. kötethez, bevezetőt ír két még csak megjelenés alatt álló kódexkiadványhoz, a „Szent Margit Élete 1510” c. és a „Vitkovics-kódex” c. hasonmáskiadványokhoz. Nagy nyeresége nyelvészeti irodalmunknak, hogy ezen írásai — melyek már csak mint poszthumusz kiadású teljesítmények jelenhetnek meg — időben, még életében elkészültek. Az előbbi időközben 1990 derekán meg is jelent!

Egy alkalommal visszaemlékezett egykori osztályvezetőjére, közvetlen főnökére, Gáldi Lászlóra. „Gáldinak minden azonnal kellett — mondotta —, néha szinte lehetetlennek láttam a kérés teljesítését, de szerencsére az utolsó pillanatban végül mindig összejött az anyag, és nem lett baj.” Rácz Endre, kinek csoportjában élete talán legnyugodtabb és legmegbecsültebb időszakát élte, nem állította őt ilyen „postamunkák” hajszája elé. De így is meglett minden és „nem lett baj”: a Jókai-kódex hiányzó latin szövegei rendre a helyükre kerültek.

Kiadatlan írások? Igen, vannak. Mi magunk (az Etymologisches Wörterbuch der Ung. Sprache szerkesztőségének munkatársai) számos esetben használtuk P. Balázs János kéziratos Jókai-kódex-szótárát. Ez sokkal használhatóbb, mint a Jakab László — Kiss Antal-féle számítógépes feldolgozás, mivel ebben a szavak (pl. *lel*, *lél* stb.) paradigmatis rendben elkülönülnek egymástól, és amannak mechanikus besorolási hibáitól mentesek. Reméljük, egyszer nyomtatásban is kézbe vehetjük ezt a kitűnő összeállítást.

Az élő méltató sajnos sohasem tud megfelelő képet nyújtani az elhunyt munkatársról, e néhány gondolat talán arra jó, hogy olvasása ideje alatt az egyik legszerényebb, de ugyanakkor igen tevékeny kollégánk emlékét szeretettel idézhessük.

Büky Béla

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1991., Nyomdai táskaszám: 19054
Felelős szerkesztő: Lőrincze Lajos
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 11,2 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0236

Szó- és szólás-magyarázatok

Büky László: Mai nyelvünk <i>csúsztatás</i> -a	109
Kiss Jenő: A sasza honi elnevezéseiből	111
Kiss Lajos: Röcsöge és Csajág-Röcsöge	116

Szemle

Szeli Itsván: Nyelvhasználatunk etikája (Ismerteti: <i>Graf Rezső</i>)	118
Szekér Endre: Hagyomány és újítás mai költői nyelvünkben (Ismerteti: <i>Kemény Gábor</i>)	120
Hottois, G.: Pour une métaphilosophie du langage (Ismerteti: <i>Rot Sándor</i>)	122
Kernya Róza: A szöveg néhány sajátossága kisiskolások fogalmazásában (Ismerteti: <i>Fülöp László</i>)	124

A Nyelvőr hírei

Büky Béla:	<table border="1"><tr><td>P. Balázs János</td></tr></table>	P. Balázs János	126
P. Balázs János			

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 140 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudomány társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetés és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Ara: 54 Ft
Évi előfizetés: 108 Ft

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szóke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821 + 822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságsszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelv földrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: *Mutató*. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai Kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fábián Pál (szerk.)*: Helyesírási kéziszótár. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,—